

Змест

Гісторыя

<i>Варонін Васіль</i>	
Старонка біяграфіі князя Андрэя Полацкага	2
<i>Бортнікава Ала</i>	
Пацверджанне уладанняў (“листы”) у горадзе Уладзіміры Жыгімонтам Старым у кнізе Літоўскай Метрыкі № 10 як гістарычная крыніца	7
<i>Сліж Наталля</i>	
Практыка разводаў у Вялікім Княстве Літоўскім у 16 – 18 ст.	14
<i>Крывашиэяў Зміцер</i>	
Эвалюцыя бортніцтва на беларускіх землях Вялікага Княства Літоўскага	35
<i>Савіцкі Марыюш</i>	
Артылерыя, цэйхгаўз і замак у крэпасці Стары Быхаў у 1692 – 1707 г.	45
<i>Лаўрэш Леанід</i>	
Ян Снядэцкі (1756 – 1830) – навуковец і асветнік гістарычнай Літвы	75
<i>Гатальская Ксенія</i>	
Самагубствы як сацыяльна-культурны феномен на беларускіх землях у пачатку 20 ст.	88
<i>Раманава Ірына</i>	
Палітычныя прыпеўкі 1920 – 1930-х г.	102
<i>Грыбоўскі Юры</i>	
Палітычная чыннасць старшыні Рады БНР Васіля Захаркі напярэдадні і ў гады Другой сусветнай вайны (1938-1943 г.)	118

Сацыялогія

<i>Кандрычын Сяргей</i>	
Сацыяльная прастора Украіны і Беларусі ў працэсе “сутыкнення цывілізацыяў” паводле сацыяльнай і дэмаграфічнай статыстыкі	128

Старонка біяграфіі князя Андрэя Полацкага

Удаследаваннях па айчыннай гісторыі эпохі сярэднявечча дастаткова часта можна сустрэць скаргі на недахоп крыніц. Трэба прызнаць, што гэтыя скаргі нярэдка маюць пад сабой падставы. Письмовых крыніц ад таго часу да нас дайшло сапраўды няшмат. Тым больш дзіўнай з’яўляецца сітуацыя, калі мы не выкарыстоўваем даўно апублікаваныя матэрыялы. А яны могуць змяшчаць сапраўды рэдкія і нават унікальныя звесткі. Да ліку такіх крыніц належаць, напрыклад, рахункі польскага каралеўскага двара і буйных гарадоў. Менавіта з іх ўзятыя прыведзеныя ніжэй новыя факты, якія датычацца Андрэя Полацкага. Яны звязаны ў асноўным з перыядам, калі Андрэй знаходзіўся ў Польшчы – у зняволенні і адразу пасля вызвалення.

Андрэй Альгердавіч быў захоплены ў палон сваім братам Скіргайлам у час аблогі Полацка вясной 1387 г. Гэта адбылося не пазней за 28 красавіка, калі ў сваёй даравальнай грамаце Ёладзіслаў II Ягайла адзначаў: “А нинечи Богъ намъ дальъ городъ Полтескъ, а братъ нашъ князь Скирикгаило Божьею помочью и нашуею оузялъ свое место оу свои руки”¹. Пскоўскі летапісец паведамляе, што Скіргайла захапіў Андрэя “перелестию” (“лестыю”)², гэта значыць хітрасцю ці падманам. Наўрад ці Андрэя доўга трымалі ў ВКЛ, дзе абстаноўка была неспакойнай. Відаць, ужо ў хуткім часе яго адправілі ў Польшчу. Шматлікія згадкі, датаваныя 1390 – 1394 г., згодна называюць месца яго зняволення – замак Хэнціны недалёка ад Кельцаў.

Пра сямігадовы палон Андрэя мы ведаем не так шмат. Умовы ўтрымання князя ў зняволенні былі выкладзены ў лісце Ягайлы да вялікапольскага старосты, калішскага ваяводы Судзівоя (*litera narratoria de detencione ducis Andree*)³. Думаецца, што яны не былі надта цяжкімі. Адначасова існуе

¹ Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв. Вып. 1 / Подг. к изд. А.Л. Хорошкевич. Москва, 1977. № 10. С. 53.

² Псковские летописи (далее – ПЛ). Вып. 1 / Подг. к печ. А.Н. Насонов. Москва – Ленинград, 1941. С. 24; таксама Вып. 2. Москва, 1955. С. 29, 106.

³ Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400 / Wyd. Fr. Piekosiński i J. Szujski. Kraków, 1878. S. 230.

цэлы шэраг указанняў на тое, што нават знаходзячыся ў зняволенні, Андрэй Полацкі не быў цалкам адрэзаны ад знешняга свету і не быў зусім выключаны з палітычнага жыцця. Высвятляецца, што ён вёў дастаткова актыўную палітычную перапіску – відавочна, пад кантролем Ягайлы і ў яго інтарэсах. Так, у 1390 г. Андрэевы лісты былі адпраўлены ў Прусію і да Вітаўта⁴, які ў гэты час у саюзе з немцамі вёў змаганне за ВКЛ. У 1391 г. Андрэй накіраваў да Вітаўта ўжо ўласнага ганца “у сваіх справах” (*in facto suo*)⁵. Пра сутнасць гэтых спраў не цяжка здагадацца. Андрэй падтрымліваў з Вітаўтам добрыя стасункі (што і засведчылі пазнейшыя падзеі, пра якія крыху ніжэй) і меў на яго уплыў. Гэта і вырашыў скарыстаць Ягайла для прымірэння з Вітаўтам. Востраўскае пагадненне 1392 г. паказала, што план удаўся, і ў яго рэалізацыі Андрэй Полацкі выступіў у якасці пасрэдніка – праўда, не адзінага. Важную (магчыма, нават галоўную) ролю ў навязванні кантактаў і ўрэшце прымірэнні Ягайлы і Вітаўта адыгралі мазавецкія князі⁶. Дарэчы, з рахункаў горада Кракава вынікае, што ў зняволенні Андрэй падтрымліваў кантакты і з ім⁷. Вызваленне былога полацкага князя стала прамым вынікам выкананай ім важнай місіі. Відаць, пытанне аб вызваленні Андрэя абмяркоўвалася ўжо напрыканцы 1393 г. Крыніцы зафіксавалі знаходжанне Ягайлы ў Хэнцінах 16 лістапада⁸. У гэты самы час да Ягайлы ў Польшчу прызджаў Скіргайла⁹.

Былы полацкі князь быў выпушчаны Ягайлам на свабоду па просьбе Вітаўта, а таксама Скіргайлы, Уладзіміра і Фёдара Альгердавічаў, якія 18 лютага 1394 г. пісьмова паручыліся за Андрэя перад Ягайлам¹⁰.

Яшчэ ў сакавіку з каралеўскага скарбу “князю Андрэйку” былі выдадзены грошы на набыццё дарагіх тканін для новага адзення. На святочную і даўгую кашулі былі куплены прывазныя заходнееўрапейскія тканіны чорнага, карычневага і шэрага колеру, атлас і іншыя рэчы на розныя патрэбы¹¹.

Андрэй прыбыў у Кракаў 7 мая 1394 г. “з многімі баярамі” (*cum multis baronibus*)¹². З гэтага вынікае, што Андрэй быў захоплены ў Полацку з усёй сваёй радай, і баяры падзялілі лёс князя, трапіўшы ў зняволенне.

⁴ Ibid. S. 231.

⁵ Ibid. S. 234.

⁶ Prochaska A. Dzieje Witolda w. księcia Litwy. Wilno, 1914. S. 64-65.

⁷ Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400. S. 230.

⁸ Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420 / Wyd. Fr. Piekosiński. Kraków, 1896. S. 229.

⁹ Ibid. S. 227, 230.

¹⁰ Codex Epistolaris Saeculi Decimi Quinti. Vol. 1 / Cura A. Sokołowski. Cracoviae, 1876. Nr 23. P. 20.

¹¹ Rachunki dworu... S. 187.

¹² Ibid. S. 565.

Дзякуючы рахункам каралеўскага двара, мы нядрэнна ведаем пра жыццё Андрэя ў Кракаве. Пры князі знаходзіліся ўласныя слугі¹³, а таксама свой кухар¹⁴, і гэта яшчэ раз указвае на той факт, што Андрэй быў захоплены з усім сваім дваром, які таксама згадваецца ў рахунках: “d(omi) no duci cum sua curia”¹⁵.

Да стала князя падавалі рыбу, у тым ліку ласося і вугра, ракаў, грыбы, малако, сыр, масла, белы хлеб, яйкі, буракі, пятрушку, цыбулю, перац і інш., а з напояў: мёд, піва, чырвонае віно¹⁶. Як аказваецца, Андрэй Полацкі ўвогуле не еў мяса, што некалькі разоў адмыслова падкрэслена ў рахунках: “dux non comedit carnes”, “nullo die comedit carnes”¹⁷. Увогуле, Альгердавічы, відаць, вылучаліся сваімі спецыфічнымі гастранамічнымі густамі. Напрыклад, Ягайла не еў яблыкаў і не зносіў нават іх водару¹⁸.

У час, калі Андрэй знаходзіўся ў Кракаве, там былі і іншыя Гедымінавічы. Дваццаць шостага мая ў Апатоўцу адбыўся нейкі “агульны сход” (pro ... conventione generali) Ягайлы з Вітаўтам, Скіргайлам “і з многімі іншымі князямі”¹⁹.

Андрэй Альгердавіч некалькі разоў выязджаў з Кракава ў непрацяглая падарожжы па поўдні Польшчы: напрыклад, 15 мая ён вярнуўся ў Кракаў з Бохні²⁰.

У рахунках мы знаходзім паведамленне пра яшчэ адно падарожжа, вартае, як падаецца, асобнага разгляду. Запіс ад 3 чэрвеня паведамляе, што былы полацкі князь накіраваўся да касцёла Святога Крыжа (dux Andreyko limina sancte Crucis processit), а праз два дні вярнуўся ў Кракаў (d(omi)nus dux a sancta Cruce venit)²¹. Такім чынам, тут ідзе гаворка пра паездку Андрэя на багамолле, і для гэтага было абрана асаблівае месца.

Бенедыктынскі кляштар Святога Крыжа быў заснаваны 28 ліпеня 1390 г. польскай каралеўскай парай – Уладзіславам-Ягайлам і Ядвігай – у гарадку Клепаж недалёка ад Кракава (цяпер прадмесце Кракава). Прычым, згодна з паведамленнем Яна Длугаша, ініцыятыва паходзіла ад Ядвігі. Кляштар быў арганізаваны па прыкладу вядомага бенедыктынскага кляштара Эмаўс

¹³ Ibid. S. 236, 237.

¹⁴ Ibid. S. 238.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid. S. 235-242.

¹⁷ Ibid. S. 235, 236, 240.

¹⁸ Dlugossius Joannes. Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae. Liber XI et XII. Varsaviae, 2001. P. 125.

¹⁹ Rachunki dworu... S. 237.

²⁰ Ibid. S. 235, 284.

²¹ Ibid. S. 238, 239. Цікава, што некаторыя прыдворныя Андрэя былі вымушаны застацца ў Кракаве, бо не мелі коней каб ехаць.

(на Славанех) у Празе, які быў заснаваны чэшскім каралём і імператарам Святой Рымскай імперыі Карлам IV у 1347 г. Адметнай рысай гэтага кляштара было тое, што служба ў ім ішла на славянскай (царкоўнаславянскай) мове. Гэтая традыцыя была запазычана з Харватыі, адкуль і прыбылі ў Прагу першыя манахі. На ўзор пражскага кляштара, запрошаныя з Чэхіі ў Польшчу манахі “адпраўлялі ў ім набажэнствы, імшы, ранішнія малітвы, кананічныя гадзіны і іншыя касцельныя цырымоніі” па-славянску. Кляштар атрымаў грашовае забеспячэнне (20 грыўняў штогод), пачалося актыўнае будаўніцтва мураванага касцёла і драўлянага дому для манахаў. Планавалася, што ў кляштары будуць жыць 30 манахаў. Аднак пасля смерці Ядвігі ў 1399 г. увесь запал згас і справа як быццам замерла. Набажэнствы, якія тут “былі гучна чытаныя і спяваныя на славянскай мове”, чуў яшчэ Длугаш²². Мяцей Мяхоўскі таксама пісаў, што ў часы яго дзяцінства (г. зн. у 60-я гады 15 ст.) імшу ў кляштары працягвалі служыць па-славянску. Аднак з далейшага апісання Мяхоўскага вынікае, што царкоўнаславянская мова ўрэшце была заменена на лацінскую, на якой служыў спачатку люблінскі арцыдыякан Мікалай Літваш, а потым каралеўскі спаведнік Альбрэхт. Так, паступова гэты касцёл трапіў непасрэдна пад каралеўскую ўладу. І ўжо пры Аляксандры (г. зн. паміж 1501 і 1506 г.) за пасрэдніцтвам кракаўскага каноніка Яна з Асвенціма служыцелі касцёла Св. Фларыяна на Клепажу канчаткова завалодалі касцёлам Св. Крыжа і яго ўласнасцю²³. На пачатку 16 ст. Ян з Асвенціма (Ян Сакран) быў вельмі прыкметнай і ўплывовай асобай у рэлігійным жыцці Польшчы. Ён набыў вядомасць сярод іншага тым, што каля 1507 г. выдаў у Кракаве кніжку, красамоўна названую “Высвятляльнік памылак рускага абрада”.

Бясспрэчна, што ў наведванні Андрэем Полацкім кляштара Св. Крыжа адыграла сваю ролю тая акалічнасць, што богаслужэнне тут праводзілася на царкоўнаславянскай мове. Але факт паездкі праваслаўнага князя на багамолле ў каталіцкі кляштар выразна сведчыць таксама пра тое, што ў свядомасці тагачасных людзей адрозненні ў хрысціянстве ўсходняга і заходняга абрадаў не былі непераадольным бар’ерам. Камунікацыя і ўзаемадзеянне паміж імі па-ранейшаму адбываліся, і адбываліся на самых розных узроўнях. Праваслаўныя вернікі наведвалі каталіцкія святыні, відавочна, адбывалася і адваротнае. Згодна са сцвярджаннем Яна Длугаша, Ягайла аддаваў перавагу грэка-візантыйскаму мастацтву перад “лацінскім”²⁴. Добра вядома, што ён фундаваў роспісы цэлага шэрагу каталіцкіх храмаў у візантыйска-рускім стылі.

²² Długosz Jan. Roczniki czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego. Księga 10. Warszawa, 1981. S. 238-240.

²³ Mechovita M. Chronica Polonorum. Cracoviae, 1521. P. 292.

²⁴ Dlugossius Joannes. Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae. Liber XI et XII. P. 126.

Апошні раз князь Андрэй згаданы ў каралеўскіх рахунках 10 чэрвеня²⁵. Пад 11 чэрвеня там змешчана апошняя згадка пра знаходжанне ў Кракаве Вігаўта²⁶. Відаць, у хуткім часе яны разам выехалі ў ВКЛ. Ужо 18 ліпеня Андрэй прыбыў у Пскоў, у сувязі з чым мясцовы летапісец адзначаў: “князь великии Андреи Ольгердович приеха из Литвы от братия из нятия”²⁷. На гэтым скончылася гісторыя доўгага зняволення і вызвалення Андрэя Полацкага.

---

²⁵ Rachunki dworu... S. 242.

²⁶ Ibid.

²⁷ ПЛ. Вып. 1. С. 25; таксама Вып. 2. С. 29-30, 107.

Ала Бортнікава
канд. гіст. навук (Луцк, Украіна)

Пацверджанне уладанняў (“листы”) у горадзе Уладзіміры Жыгімонтам Старым у кнізе Літоўскай Метрыкі № 10 як гістарычная крыніца

Вялікае Княства Літоўскае (з 13 ст. да 1569 г.) было магутным дзяржаўным Утварэннем, якое аб'ядноўвала летувіскія, беларускія, польскія, украінскія землі. Важнай крыніцай па гісторыі ВКЛ з'яўляецца Літоўская Метрыка. Яна складаецца з розных тыпаў дакументаў, што выдаваліся вялікакняскай канцылярыяй у 15 – 18 ст. Найбольшую групу матэрыялаў складаюць дакументы на зямельныя ўладанні і правы, непасрэдна звязаныя з землеўладаннямі. Яны, на думку вядомага даследчыка Мікалая Беражкова, як правіла, размяшчаліся ў кнігах дараванняў Літоўскай Метрыкі¹.

Кніга запісаў № 10 Літоўскай Метрыкі была апублікаваная ў 1997 г.². Дакументы кнігі былі выстаўленыя вялікім князем Жыгімонтам Старым і ахопліваць перыяд 1518 – 1523 г. Арыгінал кнігі не захаваўся, выданне зроблена з копіі 1598 г. Як пазначае аўтар прадмовы Альгердас Балюліс, кніга апублікаваная з мікрафільма кнігі, якая зберагаецца ў Архіве старажытных актаў Расеі ў Маскве (фонд 389). Пад час падрыхтоўкі тэксту да друку аўтары ставілі перад сабой мэту – апублікаваць самі дакументы без археаграфіі (вадзяных знакаў, почырку, пазначэнняў публікатараў 19 ст. – крыжыкаў, падкрэсленняў, розных нумароў і г.д.) і зрабіць усё, каб яны сталі даступнымі даследчыкам³.

Кніга налічвае 122 розныя па характару дакументы. З іх 26 належыць да тыпу пацверджанняў першапачатковых правоў уласнасці, у асноўным на землеўладанне ды нерухомую маёмасць. Сярод іх 8 лістоў вялікага князя Жыгімонта прысвечана пацверджанням на ўласнасць у Валынскай

¹ Бережков Н.Г. Литовская Метрика как исторический источник. Ч. I. О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1522 год. Москва, 1946. С. 106.

² Литовская Метрика. Книга записей № 10 (1440–1523). Vilnius: Mokslo ir enciklopediju I-kla, 1997. - 178 p.

³ Альгердас Балюліс. Предисловие [в:] Литовская Метрика. Книга записей № 10 (1440–1523). С. 10.

зямлі. У кнізе запісаў № 10 можна знайсці два пацверджанні на ўладанні ў горадзе Уладзіміры⁴.

16 снежня 1518 г. датуецца пацверджанне служэбніку Ваську Калчоўскаму на тры млыны і дворышча ў горадзе. Згодна з традыцыяй, яно было выдадзенае ў адказ на чалабіцце служэбніка, які паведамляў, што млын ва Уладзіміры на Лузе быў перададзены князем (варта разумець – падараваны) прадзеду першага мужа яго жонкі. Яшчэ князь Свідрыгайла ўстанавіў умовы валодання млыном і дазволіў папярэдняму ўласніку (Сямёну Мельніку) браць з млына “трэцюю мерку”, а дзве меркі загадаў перадаваць Уладзіміраўскаму замку. Вялікі князь Свідрыгайла сваім загадам перадаў бацьку першага мужа жонкі Калчоўскага Шымку Стрынскаму млын і загадаў збудаваць яшчэ два млыны. Адзін – між горадам і рускай царквой Прачыстай Багародзіцы ў мясцовасці, з назвай Рыбнік. Вялікі князь падараваў яшчэ мельніку Шымку Стрынскаму дворышча, якое размяшчалася ва Уладзіміры за стайняю на гары. А другі млын загадаў пабудаваць на Рыліўцы⁵. Як бачым, у лісце Жыгімонта дэталёва раскрываецца сутнасць справы. У гэтай частцы дакумента, як падсумаванне, змешчана пацверджанне звальнення вялікім князем Свідрыгайлам уласніка млыноў і дворышча Шымка Стрынскага ад права “городового” і перавод яго на “право местское маитборское”.

У дакуменце Свідрыгайла тытулуецца вялікім князем, што дазваляе датаваць рашэнне тым перыядам, калі ён займаў вялікакняжацкую пасаду, менавіта між 1435 – 1437 г. Гэта быў якраз час пераходу валынскіх гарадоў на магдэбургскае права⁶. Пацверджанне дае не толькі прамое сведчанне пра існаванне магдэбургскага права ва Уладзіміры ў 30-я гады 15 ст., але і пра практычнае яго ўжыванне. Магдэбургскае права, зыходзячы з дакумента, успрымалася як бяспрэчны факт, і яго актыўна выкарыстоўвалі ў практыцы рознага роду дараванняў.

Дакумент (ён меў шаблонную форму) паведамляў, што Жыгімонт спасылаўся на свайго брата “короля його милости” Аляксандра, які, у сваю чаргу, лістом “с прывесистыми печатями великого князя Швитригаила” таксама пацвердзіў падараванні пазначаных млыноў. Па гэтай прычыне узгаданы вышэй Васька Калчоўскі звяртаўся да караля Жыгімонта зноў з чалабіццем - просьбай хутка пацвердзіць узгаданыя млыны і дворышча адпаведным каралеўскім лістом яму “на вечность”. Да таго ж, уладанне было спадчынным і заставалася такім з 30-х г. 15 ст.

⁴ № 32. 1518. 12.16. [Л. 37 об.(22 об.)], [Л. 38 (23)]. С. 52 – 53; № 33. 1518. 11. 18. [Л. 38 об.(23 об.)]. С. 53-54.

⁵ № 32. 1518. 12.16. [Л. 37 об.(22 об.)]. – С.52.

⁶ Заяць А. Урбанізацыйны працэс на Воліні в XVI – першій паловіні XVII століттях. Львів, 2003. С.137–162.

Пасля вызначэння ўмоваў і часу ўладання заканамерна ўставала пытанне пра вырашэнне права карыстання пералічанай ўласнасцю. Служэбнік Васька Калчоўскі прасіў караля Жыгімонта вызваліць яго “з права месцскога”, у якога яго “предки первого мужа жоны его были” і надаць яму магчымасць заставацца “в земьском праве в городовомъ”. Такім чынам, у адносінах права карыстання дадзенымі ўладаннямі гучала просьба вярнуцца ад магдэбургскага права да, відавочна, існуючага адначасова, земскага гарадскога права.

Другая частка пацверджання змяшчала згоду караля і вялікага князя Жыгімонта. Спачатку пералічваліся аб’екты ўласнасці, а таксама быў устаноўлены тэрмін карыстання імі: на адвечнасць яму, яго жонцы і іх дзецям, а таксама іх нашчадкам. Рашэнне Жыгімонта пра падаткі з уладанняў зводзілася да наказу плаціць падаткі з млыноў і дворышча на папярэдніх умовах, што было выкладзена ў лістах князя Свідрыгайлы і ў лістах пацверджаннях брата Жыгімонта Аляксандра. Жыгімонт пацвердзіў сістэму падаткаў за ўладанні, якая існавала на працягу 15 ст. Ён задаволіў просьбу ўласніка і вызваліў Ваську Калчоўскага ад падпарадкавання магдэбургскаму праву. Пазначалася: “кому кольве будет до него в чом дело, тот маеть на немъ того правом искати перед старостою нашим володимерскимъ”. У сувязі з тым, гаспадар патлумачыў прававыя ўмовы дзеянняў былых і сучасных стараст. У выпадку неабходнасці аднаўлення і рамонту млыноў, што належалі Калчоўскаму, кароль абавязаў уладзімірскіх стараст аддаваць для таго дзве часткі “пенезей”, а трэцюю долю павінен забяспечаць уласнік⁷.

У ВКЛ, як правіла, вялікая колькасць дакументаў, якія афармлялі пазямельныя ды іншыя маёмасныя ўмовы, падпісваліся сябрамі Паноў Рады. Відавочна, гэта рабілася для таго, каб аперацыі з нерухомасцю не толькі фіксаваліся на паперы, але і пацвярджаліся сведкамі, і такім чынам набывалі законны характар. У Раду ўваходзілі наступныя службовыя асобы дзяржавы: маршалак, гетман, канцлер, падскарбій, ваявода, кашталян, старасты, каталіцкія біскупы, буйныя феадалы. Яна была пастаянна дзеючым выканаўчым, заканадаўчым, кантралюючым і судовым органам⁸.

У той час у Раду ўваходзілі: біскуп віленскі князь Войцах, канцлер пан Мікалай Мікалаевіч Радзівіл, вялікі гетман князь Канстанцін Іванавіч Астрожскі, ваявода троцкі, маршалак дворны пан Рыгор Станіслававіч Осцік, маршалак земскі пан Ян Мікалаевіч Радзівіл, ваявода полацкі пан Ольбрахт Марціновіч Гаштольдт і інш.

⁷ № 32. 1518. 12.16. [Л. 38 (23)] С. 52.

⁸ Юхо Я. Рада Вялікага Княства Літоўскага [у:] Вялікае Княства Літоўскае: *Энцыклапедыя*. У 2 т. Т.2: Кадэцкі корпус – Яцкевіч /Редкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш. Мн.: БелЭн, 2007. С. 483.

Дакумент Літоўскай Метрыкі, які аналізуецца, быў дамоваю паміж каралём, Панамі Радай, з аднаго боку, і ўладзімірскім служэбнікам, з другога. Змест невялікага па аб’ёму дакумента дае чытачу багатую глебу для разважанняў не толькі пра гістарычныя, палітыка-прававыя, але і сацыяльныя аспекты. На неабходнасць такога аналізу звяртае ўвагу Арон Гурэвіч⁹. Вядомы медыевіст ставіў перад даследчыкамі мэту прыблізіцца да разумення грамадскага зместу сацыяльных працэсаў, паколькі гісторыкі традыцыйна больш звярталіся да аналізу нарматыўных крыніц, ігнаруючы складанасці сацыяльнага жыцця. Можна пераканацца, што пацверджанне ад 1518 г. было дакументам, які афармляў пазямельны ды іншыя маёмасныя адносіны паміж каралём, з аднаго боку, і простымі людзьмі, у дадзеным выпадку служэбнікам, з іншага. Нязначная інфармацыя пра асобу Ваські Калчоўскага, якую мы атрымалі з крыніцы, заслугоўвае ўвагі. Мы сустрэліся з фактам, што па розных матывах – маёмасных, рэлігійных, сямейных – перадавалася частка земляў, уладанняў у прыгарадзе Уладзіміра ад аднаго ўласніка да іншага.

Уласнасць ва Уладзіміры перадавалася па двухбаковай ўмове зацікаўленых асобаў. Прававое падпарадкаванне ўладанняў дакладна не вызначылася. Весці гутарку пра выкарыстанне ў 20-я гады 16 ст. канкрэтных юрыдычных нормаў (ці то, магдэбургскае права, ці старое земскае права, “горадовое”) немагчыма. Дадзеныя нормы былі вядомыя, яны выкарыстоўваліся ў пацверджанні, але механізмы іх працы заставаліся незразумелыя.

У кнізе запісаў № 10 Літоўскай Метрыкі змешчана чарговае пацверджанне таму ж служэбніку Ваську Калчоўскаму на ўладанні паблізу горада Уладзімір. Дакумент апублікаваны пад № 33 ад 18 лістапада 1518 г.¹⁰ Чалабіцце Жыгімонту падаў “слуга наш” Васька Калчоўскі, які прасіў прызнаць яго ўладанні. Гаворка ішла пра тры гарадскія дворышчы, якія размяшчаліся паблізу Уладзіміра ў так званым Залужжы (за ракой Лугой – А.Б.), запісаных на імя Кузмінскага. Тыя ўладанні дасталіся ў спадчыну як падараванне. Далей называліся два дворышчы каля хацічыўскай дарогі, за якія Калчоўскі заплаціў доўг, што сабралі сваякі першага мужа яго жонкі Янушкова Шымковіча ў 40 коп літоўскіх грошай. Узгаданы доўг прызначаўся для вялікакняскай скарбніцы. Як бачым, узгаданыя дворышчы дасталіся ўласнікам як умоўныя уладанні (умовай атрымання іх была сплата доўгу). Акрамя таго, Васька Калчоўскі дакладаў, што каля горада Уладзіміра атрымаў у спадчыну ад сваёй жонкі (“по жоне”) чатыры

⁹ Гуревич А.Я. Феодализм перед судом историков, или О средневековой “крестьянской цивилизации. [в:] История – нескончаемый спор. Москва: Российск. Гос. Гуманит. Ун-т, 2005. С. 843 – 889.

¹⁰ № 33. 1518. 11. 18. [Л. 38 об.(23 об.)] С. 53–54.

гарадскія дворышчы, якія размяшчаліся таксама на Залужжы, у канцы грэблі – Янушкоўскае, Скулбедзінскае, Радкоўскае і Янушкоўскае. Гэта ўжо былі спадчыныя ўладанні.

Дворышчы, па сведчанню крыніцы, размяшчаліся за горадам, але належалі Уладзіміру. Варта адзначыць, што акрэсліць належнасць адпаведных тэрыторый і ўладанняў самога горада вельмі цяжка: інфармацыі адной крыніцы відавочна недастаткова. Для асвятлення гэтага пытання даводзіцца выкарыстоўваць інфармацыю з іншых крыніц. Увогуле гістарычная дзейнасць Валыні 16 ст. сведчыць пра размытасць і недакладна вызначаную тэрыторыю гарадоў.

Уладзімірскі служэбнік Васька Калчоўскі звяртаўся да вялікага князя з просьбай вызваліць пазначаныя ўладанні ад гарадскіх павіннасцей: нясення гарадской службы і аплаты гарадскіх падаткаў. У дакуменце пазначалася, што павіннасці выплачваліся гораду з даўніх часоў (“каторие здавна с тых дворищъ к месту бывали”)¹¹. У дадзеным раздзеле дакумента відавочна ёсць спасылка на мінулае, без вызначэння канкрэтных тэрмінаў. “Здавна” варта разумець як усталяваны старадаўні звычай, які ў 1518 г. ператварыўся для ўласніка ў цяжкую павіннасць, таму ён і звяртаўся з просьбай адмяніць яго.

Пасля тлумачэння сутнасці справы, пераліку праблемаў і пытанняў, выкладаецца непасрэдна пацверджанне Жыгімонта падаравання ўладанняў Ваське Калчоўскаму. У адрозненне ад дакумента № 32, тут мы знаходзім больш інфармацыі. Прычынай выдачы пацверджання Жыгімонт называў не толькі зварот Ваські і яго чалабіцце, але і просьбы некаторых сяброў Паноў Рады. У служэбніка Ваські Калчоўскага, напэўна, былі там уплывовыя заступнікі.

Больш зразумелай для нас паўстае і працэдура афармлення пазямельных і маёмасных здзелак у ВКЛ. Так, для таго, каб здзелка адбылася і мела законны характар, былі патрэбныя ўдзельнікі-сведкі. Імі і сталі прадстаўнікі дарадчага органа караля і вялікага князя. Як пазначалася ў крыніцы, рашэнне караля ўхвалялася “на прычыну некаторых Панов Рад наших”. І сапраўды, той дакумент, як і папярэдні, прымаўся ў прысутнасці членаў Рады. У адрозненні ад папярэдняга пераліку асобаў, якія згадваліся ў акце № 32, з’явілася прозвішча гарадзенскага старасты пана Юрыя Мікалаевіча Радзівіла. Больш таго, у пацверджанні № 33 пісар Копат (ён быў таксама пісарам і папярэдняга пацверджання) даў больш інфармацыі пра пасады пералічаных асоб. Напрыклад, у дакуменце № 32 спіс пасадаў Канстанціна Іванавіча Астрожскага выглядаў наступным чынам: “пан віленскій,

¹¹ № 33. 1518. 11. 18. [Л. 38 об.(23 об.)] С. 53.

гетман, князь”¹². Пацверджанне, якое размяшчалася ў той жа самай Кнізе запісаў № 10 Літоўскай Метрыкі пад нумарам 33 ужо падпісаў “пан віленський, гетман найвышший, староста луцкий, брацлавский и веницкий, маршалок Волынского земли, княз Костентин Иванович Острозский”¹³. Як бачым, інфармацыя пра князя значна павялічылася. Безумоўна, яна з’яўляецца важнай для даследчыкаў.

У другім пацверджанні кароль станоўча выказваўся пра выплату доўга ў скарб памерам у 40 коп грошай. Доўг быў выплачаны за дворышча Кузмінскае на Залужжы. Два дворышчы, якія знаходзіліся каля хацічэўскай дарогі, кароль перадаў ва ўласнасць чалабітчыку. Усе іншыя дворышчы перадаваліся ў спадчыну ад яго жонкі (“по его жоне”) – Янушкоўскае і Скунбедзінскае, Радкоўскае, Янушкоўскае. Дадзеныя дворышчы, ды дворышча Кузмінскае на правах падаравання, а таксама два дворышчы насупраць Кузмінскага каля хацічэўскай дарогі каралеўскім лістом перадаваліся ва ўласнасць “вечно и непорушно” Ваське Калчоўскаму, яго жонцы і іх дзецям і будучым нашчадкам. Пералічаныя ўладанні перадаваліся разам з маёмасцю (“со всем с тымъ, какъ тые вси дворища здавна и ныне сами в себе”)¹⁴.

Асабліва падкрэслівалася неабходнасць захавання тэрытарыяльнай цэласнасці перададзеных уладанняў. Акцэнт рабіўся на прызнанне іх даўніх межаў (“в границах ся своих мають”). Пры гэтым вердыкт гаспадара зводзіўся да дазволу ўласнікам пашыраць свае межы ўладанняў, цяпер ужо спадчынныя. У дакуменце дакладна вызначалася мэта дадзенага кроку, а менавіта – паляпшэнне стану ўладанняў, іх упарадкаванне. Цікава, што ў рашэнні гэтай справы гаспадар паклаўся на ўласніка і надаў яму пэўную свабоду дзеянняў. У пацверджанні пазначалася: “И воленъ онъ там прибавити, розширити, и к своему легьшому и вжиточному обернути, какъ самъ налепеи розумеючи”¹⁵.

Гаспадар выдаў таксама распараджэнне аб арганізацыі сістэмы павіннасцей і падаткаў. Тут выявілася асабістая зацікаўленасць уладара да папаўнення дзяржаўнай скарбніцы. У пацверджанні гаварылася, што служэбнік Васька Калчоўскі вызваляўся ад усіх павіннасцей і службаў, якія ён “здавна с тых дворищъ” выплачваў гораду Уладзіміру. Таксама гаспадар вызваляў уласніка ад старых “служобъ з местомъ” і “платовъ местьских”. Відавочным было пацверджанне рашэння пра скасаванне ўсіх існуючых папярэдніх павіннасцей. Аднак Жыгімонт устанавіў новы пара-

¹² № 32. 1518. 12.16. [Л. 38 (23)] С. 53.

¹³ № 33. 1518. 11. 18. [Л. 38 об.(23 об.)] С. 53.

¹⁴ № 33. 1518. 11. 18. [Л. 38 об.(23 об.)] С. 53.

¹⁵ № 33. 1518. 11. 18. [Л. 38 об.(23 об.)] С. 53.

дак у адносінах уладара і ўласніка, а таксама новую сістэму ападаткавання. У пацверджанні пазначалася, што ўласнік атрымаў абавязкі непасрэдна службы каралю. Ён павінен быў выконваць земскую службу. Дарэчы, крыніца паведамляла і пра парадак выканання дадзенай службы. “Службу земскую служыці” ўласнік павінен быў тым жа самым чынам, “какъ и иная шляхта” горада Уладзіміра. Па сутнасці адбылося зацверджанне Ваські ў шляхецкім саслоўі. Дадзеная катэгорыя насельніцтва называлася ў крыніцы як “земяне володимерские”¹⁶.

Кіруючыся асаблівасцямі справы і спасылаючыся на аўтарытэт Паноў Рады, Жыгімонт сваім рашэннем ад 18 кастрычніка 1518 г. не толькі пацвердзіў служэбніку Ваську Калчоўскаму сем дворышчаў каля горада Уладзіміра на Залужжы, але і вызначыў іх прававое падпарадкаванне. Яны, як і іншыя ўладзімірскія шляхецкія ўладанні, падпарадкоўваліся правілам і звычаям, якія толькі зараджаліся ў той час у ВКЛ. Такім чынам, адбыўся перавод указаных уладанняў з гарадскога права (маем на ўвазе і магдэбургскае) да зямельнага, якім акрэсліваліся стасункамі гаспадара і шляхты.

Такім чынам, гэтыя два пацверджанні на ўладанні ва Уладзіміры з’яўляцца важнымі крыніцамі па гісторыі палітыка-прававых адносін і гісторыі горада пачатку 16 ст. Відавочна, што там існавалі розныя галіны права: спадчыннае, уладанні на правах падараванняў, уладанні прыдбаныя за даўгі і інш. На аснове пацверджанняў на ўладанні, якія выдаваліся гаспадаром, можна прасачыць сістэму ападаткавання горада і яе зменаў у сувязі са з’яўленнем новых прававых адносінаў. Яны часта набывалі новыя формы. Прыкладам быў пераход ад права “городового” да магдэбургскага, а далей ад магдэбургскага права да так званага земскага, да падпарадкавання старасты і інш. Дакументы таксама даюць пэўнае ўражанне пра суб’екты прававых адносінаў, пра асаблівасці жыцця, чалавечыя патрэбы і каштоўнасці, якія панавалі ў той час.

Апублікаваныя матэрыялы даюць нам магчымасць зразумець спецыфіку сацыяльна-эканамічнага развіцця сярэднявечных гарадоў на Валыні, а таксама тое, што яны мелі аграрную скіраванасць. Гэта звязана з агульным аграрным напрамкам развіцця ВКЛ, у тым ліку і Валыні. Такое становішча краіны, зразумела, адбілася на развіцці гарадоў, іх культуры і традыцый. Гарады на Валыні арганічна аб’ядноўвалі як элементы гарадскога, так і сялянскага ўкладу. Адначасова дакументы дазваляюць выявіць працэс фармавання шляхецкага саслоўя, устанавіць прававы статус уладзімірскай шляхты ў дзяржаве.

¹⁶ № 33. 1518. 11. 18. [Л. 38 об.(23 об.)] С. 53.

Практыка разводаў у Вялікім Княстве Літоўскім у 16 – 18 стст.

Гістарыяграфія праблемы разводаў у Вялікім Княстве Літоўскім даволі сціплая¹. Між тым гэтая тэма заслугоўвае значнай увагі, асабліва ў кантэксце гісторыі шляхецкай сям’і. У дадзеным артыкуле ўвага засяроджана на прычынах разводу, а таксама на скасаванні шлюбу ў свецкім і духоўным судах. Праблема разглядалася з дапамогай “прыватна-прававых крыніцаў”² (скаргі, справы па разводу і інш.).

Адразу адзначым, што шлюб мог быць спынены некалькімі шляхамі: фізічная смерць аднаго з сужэнцаў, прызнанне шлюбу несапраўдным, скасаванне шлюбу. Несапраўдным лічыўся шлюб, калі на момант яго заключэння існавалі вызначаныя законам перашкоды³. Упершыню артыкул аб разводзе з’явіўся ў Статуце ВКЛ 1566 г. Наступнае развіццё гэты прававы аспект атрымаў у Статуце 1588 г. Прычыны для спынення шлюбу свецкае заканадаўства бачыла наступныя: шлюб паміж сваякамі, другі шлюб без скасавання папярэдняга, пералюб. За пералюб не разводзілі, а каралі “горлам”. Смяротнае пакаранне пагражала жанчыне і яе палюбоўніку, калі муж заспяваў іх падчас злачынства і потым заяўляў аб гэтым пад прысягай. Справа набывала іншы накірунак у выпадку забіцця палюбоўніка. Яна разглядалася як напад на шляхецкі дом. Калі ахвярай забойства быў муж, то смерць пагражала абодвум злачынцам (Статут 1588. Р.14. Арт.30).

Прадстаўнікі вышэйшага грамадства імкнуліся справы пра пералюб не даводзіць да суда. Маршалак ВКЛ Крыштаф Мікалай Дарагастайскі (1562–1615) хацеў з-за шлюбнай здрады скасаваць шлюб з другой жонкай

¹ Kulesza-Woronecka I. Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce XVI-XVIII wieku. Poznań, Wrocław, 2002; Ерусалимский К. История одного развода: Курбский и Гольшанская // Социум. Альманах социальной истории. Выпуск 3. С. 149-176; Сліж Н. Як вярнуць збеглую жонку: прыгоды з жыцця Ульяны Гарнастаевай з роду Багавіцінавічаў (?–1575) // Homo historicus. 2008. С. 78-91; Сліж Н. Частная жизнь простецантов: развод капитана королевских войск Самуэля Мнинского и его жены Констанции // *Viešosios ir privačiosios erdvės XVIII amžiaus Lietuvos Didžiojo Kunigaikštystėje / Sudarė R. Šmigelskytė-Stukienė. Vilnius, 2008. P. 333-346.*

² Аб класіфікацыі крыніц гл.: Сліж Н. Крыніцы па гісторыі шляхецкай сям’і XVI-XVII стст. // Герольд-Litherland. 2001. № 2. С. 66-72.

³ Дзербіна Г. Права і сям’я эпохі Рэнесансу. Мн., 1997. С. 116.

Зоф'яй Радзівілаўнай (?–1614). Па доўгу палітычнай і вайсковай службы ён часта адсутнічаў. Гэта выкарыстала яго жонка для сустрэч з яго слугой Станіславам Тымінскім у 1607 г. Спачатку гэтыя адносіны ўтойваліся, а потым сталі яўна дэманстравацца. Сустрэчы адбываліся ў маёнтку Шэрышо-ва ў пакоі Тымінскага, а потым у пакоі служанкі Паўлавай. За зводніцтва ёй пагражала смяротнае пакаранне, таму яна падрабязна расказала маршалаку, як разгортваліся падзеі⁴.

К. Дарагастайскі паскардзіўся брату жонкі трокскаму кашталю Юрыю Радзівілу, што яна забылася пра шлюб, славу і гонар старажытнага дома. У першым парыве ён напісаў, што за гэтае злчынства трэба “горлам” караць. Адначасова ён пачаў збіраць доказы здрады: паказанні слуг і шляхціцаў. Склалася непрыемная для Радзівілаў сітуацыя. Зоф'я напісала братам напоўнены жалем ліст, пранікнёны пакаяннем, што яна да канца жыцця будзе аплакваць свае дзеянні⁵. Апраўдваючыся перад братамі, яна паведаміла ім, што К. Дарагастайскі стаў няздольным выконваць шлюбныя абавязкі, а яна хацела мець нашчадка, і таму здрадзіла мужу. Дарэчы, вялікі маршалак ВКЛ сам пісаў у лісце ў 1612 г., што “купідон не раскрывае яму вароты перад старасцю”⁶.

Браты зрабілі ўсе намаганні, каб справа не дайшла да разводу, і шлюб захаваўся. Але з-за гэтага здароўе К. Дарагастайскага пагоршылася, і ён быў вымушаны паехаць на лячэнне за мяжу. Жонку пакінуў у Гданьску і наказаў не мець кантактаў з навакольнай шляхтай. Яна магла выязджаць толькі ў царкву і павінна была часта пісаць яму лісты⁷.

Адбыўся судовы працэс над Тымінскім у Луцку ў 1607 г., судзілі яго не за здраду, а за замах на шляхецкую маёмасць. Станіслаў згадзіўся з вынесеным прысудам, бо на гэта была папярэдняя дамоўленасць з К. Дарагастайскім. Смяротнае пакаранне замянілі на высылку з Рэчы Паспалітай на 6 год і штраф 10 000 злотых. Тымінскі ж не толькі не выехаў, а стаў служыць у каронным войску⁸.

Як бачым, для разводу была вельмі сур'ёзная прычына. Справа разглядалася ў судзе. Аднак ні Дарагастайскі, ні Радзівілы не маглі дазволіць, каб выкрылася сапраўдная прычына. Такая ганебная справа не павінна была прагучаць у афіцыйных структурах і запляміць гісторыю роду.

⁴ Sajkowski A. Opowieści misjonarzy konkwistadorów pielgrzymów i innych świata ciekawych. Poznań, 1991. S. 320-321.

⁵ Тамсама S. 225-230.

⁶ Serebka J. Księżniczka i chudopacholek. Zofia z Radziwiłłów Dorhostajska. Stanisław Tyminski. Opole, 1995. S. 86.

⁷ Sajkowski A. Opowieści misjonarzy konkwistadorów ... S. 225–230; Macieszewski J. Szlachta polska i jej państwo. Warszawa, 1986. S. 212.

⁸ Serebka J. Księżniczka i chudopacholek... S. 69-75.

Падобны выпадак быў з падчасым ВКЛ Янушам Радзівілам (1579-1620). Ён быў жанаты з Зоф'яй (1585-1612), дачкой Юрыя Алелькавіча і Барбары Кішчанкі. Яна была апошняй прадстаўніцай гэтага роду і ўладальніцай вялікай спадчыны Алелькавічаў. Пра шлюб Януша і Зоф'і Радзівілы пачалі кляпаціцца яшчэ ў 1594 г., калі ёй было 9 гадоў, а яму – 15. Змовіны былі актыкаваны ў Ваўкавыскім гродскім судзе ў 1596 г., заключэнне гэтага шлюбу каштавала вялікіх намаганняў⁹. Аднак ён закончыўся расчараваннем. Валер'ян Трэпка так апісаў выкрыццё здрады Зоф'і. Ян Асмольскі адпрасіўся ў Я. Радзівіла паехаць да бацькі, а сам паехаў у Слуцк да пані. Януш накіраваўся туды таксама. Зоф'я доўга не хацела яго пускаць, а калі ён увайшоў, то Асмольскага ўжо не было¹⁰. Падчасы ВКЛ пагражаў утапіць каханка жонкі. Калі ўсё выкрылася, то Асмольскі ўцёк у Львоў. Але і там яго Радзівіл знайшоў. Яго асудзілі за крадзеж упрыгожванняў жонкі¹¹. Аднак, як і ў папярэднім выпадку, да разводу не дайшло. Наяўнасць артыкулаў па пералюбу не азначала, што іх актыўна будуць выкарыстоўваць у судовай практыцы.

Артыкулы Статуту закраналі толькі некаторыя выпадкі разводу. Яны не прадстаўлялі цалкам усю працэдуру скасавання шлюбу, не вызначалі дакументы, якія трэба было прадставіць у суд. Прычыны для спынення шлюбу (шлюб паміж сваякам і бігамія (адначасовы шлюб з двума асобамі) былі узятыя з кананічнага права. Аднак у рэлігійны бок разводу заканадаўства не ўмешвалася¹², яно рэгулявала маёмасны аспект (вена і пасаг) і статус дзяцей.

Паўнамоцтвы свецкай улады пры разводзе ілюструюць некаторыя судовыя справы. У лісце жытомірскага старосты Богуша Фёдаравіча Карэцкага было адзначана, што ён доўгі час судзіўся з былым цесцем луцкім старостам Андрэем Міхайлавічам Сангушкавічам Кашэрскім з-за маёмасці пасля разводу з яго дачкой Ганнай (1546). У выніку Б. Карэцкі абавязаўся больш не прэтэндаваць на пасаг і рухомую маёмасць жонкі¹³.

⁹ Lulewicz H. Walka Radziwiłłów z Chodkiewiczami o dziedzictwo Słuckie // Miscellanea historyko-archiwistica. T. III. Radziwiłłowie XVI-XVIII wieku w kręgu polityki i kultury. Warszawa, Łódź, 1989. S. 201-215.

¹⁰ Sajkowski A. Od Sierotki do Rybańki. W kręgu Radziwiłłowskiego mecenatu. Poznań, 1965. S. 53-54; Trepka W. N. Liber generations plebeanorum („Liber chamorum”). Wrocław; Warszawa; Kraków, 1995. S. 296.

¹¹ Kuchowich Z. Miłość Staropolska. Łódź, 1982. S. 199-200; Brückner A. Dzieje kultury polskiej. T. 2. Polska u szczytu potęgi. Warszawa, 1991. S. 451.

¹² Ulrich Ernst. Eheauflösung im multikonfessionellen Staat der frühen Neuzeit. Kapitel 5 Artikel 20 des Dritten Statuts des Großfürstentums Litauen von 1588. Рэжым доступу: <http://www.forhistiur.de/zitat/0510ernst.htm>. Дата доступу 12.12.2008.

¹³ Archiwum Księżat Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. T. 4. Lwów, 1894. S. 454-455.

У гарадзенскім земскім судзе разглядалася скасаванне шлюбу Івана Багушэвіча Тарусы¹⁴ і Марыны Лявонаўны Кумпелеўны (1557). Прычынай разводу стала дрэннае сумеснае жыццё. Аднак у судзе абмяркоўваліся маёмасныя пытанні. І. Таруса абяцаў не прэтэндаваць на рухомую маёмасць жонкі, грошы і маёнтак Балі (Гарадзенскі павет), на падараваную маёмасць, а таксама не спрабаваць вярнуць гэта сабе праз суд. Ён аддаў М. Кумпелеўне ўсе даравальныя запісы на яго імя. Было адзначана, што яна кампенсавала яму выдаткі (30 коп літоўскіх грошаў) на абарону яе інтарэсаў у судах¹⁵. Праз два месяцы жанчына падала скаргу ў суд, што яе намовіў развесціся Грыгорый Маркавіч Валовіч, які хацеў, каб яна забрала сваю маёмасць у мужа, не скасоўваючы шлюб у духоўным судзе, і запісала яму на сваім маёнтку 130 коп. А калі яна пасля разводу адмовілася запісаць яму грошы, бо маёмасць была запісана дзецям, ён стаў шкодзіць. У хуткім часе І. Таруса падаў скаргу на Г. Валовіча за нанясення фізічных пашкоджанняў яму і яго жонцы і рабаванне маёнтка Балі¹⁶. Гэтыя два дакументы прадстаўляюць даволі цікавую сітуацыю. Апошні з іх паказвае, што шлюб быў венчаны, але свецкі суд не патрабаваў дакумента аб скасаванні шлюбу з духоўнага суда. Развод адбыўся ў свецкім судзе без згоды духавенства, што было распаўсюджана ў той час. Паміж сужэнцамі былі адрэгуляваны маёмасныя справы: жанчына забірала пасаг, даравальныя запісы.

Яшчэ адзін прыклад, мельніцкі старосціч Каспар Нікадзімавіч Ціханавецкі¹⁷ і Шчасная Мікалаеўна Андрэеўна паведамлі, што ажаніліся рана і ніколі не мелі ладу ў сямейным жыцці (1564). З гэтай прычыны яны далі “лісты расстання” адзін аднаму. У гэтых лістах яны вызвалілі адзін аднаго ад шлюбных абавязкаў і абяцалі не мець у будучым ніякіх прэтэнзій, не выклікаць у свецкі і духоўны суды пад зарукай гаспадару ў памеры 4 000 коп літоўскіх грошаў¹⁸. Дакумент быў актыкаваны ў Метрыку ВКЛ. У

¹⁴ Іван Таруса нарадзіўся ў сям’і Богуша Фёдаравіча Тарусы і Ганны Богушаўны Масальскай. Пасля бацькі разам з братам Грыгорыям валодаў Ласоснам. Яны ўзгадваюцца ў валочнай памеры як уладальнікі пляца і дома на вул. Златарскай у Гародні. *Bogowik P. Jurydyki miasta Grodna w XV-XVIII wieku. Supraśl, 2005. S. 83–86.*

¹⁵ Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссией (далее – АВАК). Т. 17. Акты Гродненского гродского суда. Вильна, 1890. С. 413–414.

¹⁶ АВАК. Т. 21. Акты Гродненского земского суда. Вильна, 1894. С. 250–251, 254–255.

¹⁷ Каспер Ціханавецкі быў сынам Нікадзіма Янавіча (?–1549), які займаў наступныя пасады: крэўскі дзяржаўца (1533), падстолі ВКЛ (1536–1549), мельніцкі староста (1537), гаспадарскі маршалак (1546). Акрамя Каспара ён меў сыноў Пятра і Андрэя і дачку Дароту. *Lulewicz H., Rachuba A. Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy. Kórnik, 1994. S. 204; Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. Warszawa, 1905. T. 2. S. 294.*

¹⁸ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). КМФ 18. Метрыка ВКЛ. Адз. з. 260; Арк.717–718.

свецкім судзе было засведчана скасаванне шлюбу. А абмен лістамі разводу дазваляў кожнаму ўзяць другі шлюб.

Некаторыя асаблівасці са скасаваннем шлюбу прадстаўлены ў судовай справе Берасцейскага земскага суда ад 5 кастрычніка 1584 г. Таццяна Сенькаўна Здзітавецкая падала скаргу на свайго былога мужа берасцейскага вознага Грыгорыя Грабоўскага за напад на дом, абразу і збіццё. А таксама яна хацела, каб паміж імі было прынятае пагадненне пра дом у Берасце, рухомую маёмасць ў ім і агароды з сенажацямі. Падчас працэсу жанчына сцвярджала, што яна разведзена з мужам, і ён ужо жыве з другой жонкай. Але Г. Грабоўскі заявіў, што яны не разведзеныя. Берасцейскі земскі суддзя Адам Пацей адправіў справу на разгляд у духоўны суд да берасцейскага і луцкага біскупа¹⁹.

Гэтая справа паказвае, што яшчэ да прыняцця Статута 1588 г., дзе былі агавораныя паўнамоцтвы духоўнага і свецкага судоў пры скасаванні шлюбу, яны ўжо на практыцы былі размежаваныя: першы займаўся рэлігійным бокам справы, а другі – матэрыяльным. Спачатку сужэнцаў павінны былі развесці ў духоўным судзе, а пасля ўжо свецкі разбіраў маёмасныя супярэчнасці. Справы звязаныя з шлюбом адпраўляліся на разгляд у духоўны суд не толькі з земскіх судоў, але і з магістрату і ад войта²⁰. Калі ў першай палове 16 ст. скаргі духавенства на ўмяшанне свецкіх уладаў у іх справы сустракаюцца часта, то ў другой палове сітуацыя стала мяняцца паўнамоцтвы судоў былі дакладна вызначаны.

Скасаванне нявенчанага шлюбу здзяйснялася ў свецкім судзе. Гэта датычыла прадстаўнікоў усіх саслоўяў. Часам на судзе мог прысутнічаць святар²¹. Юліуш Бардах робіць з гэтага выснову, што царква грэцкага закону²² прызнавала свецкі развод²³. Але хутчэй за ўсё, яна дзейнічала паводле

¹⁹ НГАБ. Ф. 1741, воп.1, адз.з. 2. Арк. 248 адв–249.

²⁰ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильна, 1867. Т. 3. С. 71-72.

²¹ Аб гэтым сведчаць дакументы магілёўскага магістрату пра развод мешчаніна Афанаса Хрыдковіча. Bardach J. Świecki charakter zwyczajowego prawa małżeńskiego ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (XV-XVII wieku) // Czasopismo Prawno-Historyczne. 1963. Т. XV. З. I. С. 91.

²² У дадзеным артыкуле адносна праваслаўя і каталіцтва выкарыстоўваюцца тэрміны “царква грэцкага закону” і “царква рымскага закону”, як гэта ўжывалася ў тагачасных дакументах. (гл. Собрание древних грамот и актов городов Вильны, Ковны, Троку, православных монастырей, церквей и по разным причинам. Вильна, 1843. Ч.1. С. 51; Акты, относящиеся к истории Западной России. Санкт-Петербург, 1846. Т. 1. С. 179 і інш.) За зварот увагі на гэтыя тэрміны адносна ВКЛ і Беларусі аўтарка ўдзячна доктару сакральнай тэалогіі Ірыне Дубянецкай.

²³ Тамсама S. 135-136.

Статута Яраслава. Адпаведна, да паўнамоцтваў епіскапа трапляла нават скасаванне нявенчанага шлюбу²⁴.

Найбольш частай прычынай скасавання такога шлюбу было дрэннае сумеснае жыццё. Яцак і Багдана Захар’еўна на судзе абвінавачвалі адзін другога ў нежаданні жыць разам. Яна казала, што ён яе выганяе, а ён – што, яна сама ад яго бегае. Суд прыняў рашэнне іх развесці і вярнуць пасаг жанчыне (1540)²⁵. Так, па скарзе падданага кляпацкага вайтоўства Кандрата Ваўчковіча на падданую рэпніцкага вайтоўства ўдаву Багдану, што яна забрала ад яго сына сваю дачку і не жадала вяртаць, было прынятае рашэнне развесці іх. Бок жонкі павінен быў выплаціць выдаткі на вяселле: за піва, мяса, курэй, гусей (1560). Маці дзяўчыны прадставіла наступныя аргументы для скасавання шлюбу: дачка была няпоўнагадовая, шлюб быў нявенчаны, жылі сужэнцы дрэнна²⁶. Але пры гэтым узнікае пытанне, калі дачка не мела адпаведнага шлюбнага ўзросту, то чаму яна была выдадзена замуж? Адсутнасць згоды паміж сужэнцамі часта выступае як прычына разводу і з’яўляецца істотнай для ўладаў. Гэты ж довад быў прыведзены пры скасаванні нявенчанага шлюбу Цімошы, сына падданага Аўдзея Кошчыча, і дачкі падданага Луконіцкага вайтоўства Хедаца Пятковіча (1560)²⁷.

Пры дрэнным сумесным жыцці сяляне маглі ў суд і не звяртацца, а проста зысці ад свайго сужэнца і жыць з іншым. Так, Арынка пражыла каля двух гадоў з падданым Васіля Іванавіча Махніча Федкам Мікуцічам Петранцэвічам. А калі ён стаў яе біць, яна зышла ад яго. Яна з ім не вячалася, таму не лічыла неабходным разводзіцца. На момант разбору скаргі Арынка ўжо жыла 6 год з падданым Мікалая Янавіча Талочкі Маркам Букевічам і мела з ім дзяцей (1556). Яны былі венчанай парай. Аднак Федка захацеў вярнуць да сябе Арынку. Гарадзенскі земскі суд вырашыў, што справу павінен разбіраць духоўны суд²⁸.

Скасаванне нявенчанага шлюбу цалкам патрапіла пад юрысдыкцыю свецкіх уладаў, хоць яшчэ ў Статуце Яраслава было адзначана, што яны павінны разглядацца ў духоўным судзе. Асноўная прычына разводу – дрэннае сумеснае жыццё. Важную ролю тут адыгрывалі бацькі сужэнцаў, асабліва, калі іх дзеці былі маладога ўзросту ці няпоўнагадовыя. Пры ўзнікненні маёмасных пытанняў рашэнне прымалася на карысць пакрыўджанага боку. Напрыклад, прысуджалася пакрыццё стратаў на вяселле.

Акрамя свецкага права сямейна-шлюбныя адносіны рэгуляваліся таксама кананічным правам цэрквы грэцкага і рымскага законаў, пратэстанц-

²⁴ Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. Москва, 1976. С. 103-107, 127-136.

²⁵ АВАК. Т. 17. Акты Гродненского гродского суда. Вильна, 1890. С. 72.

²⁶ НГАБ. Ф. 1781, воп.1, ад.з. 1. Арк. 23адв.-24.

²⁷ Тамсама. Арк. 29 адв.

²⁸ АВАК. Т. 21. Акты Гродненского земского суда. Вильна, 1894. С. 129-130.

кай царква. Уніяцкая царква ў асноўным прытрымлівалася нормаў, якія былі ўсталяваны раней ў царкве грэцкага закону. Справы па шлюбу і яго скасаванню разбіраліся ў духоўным судзе. Ён не разбіраў пытанні звязаныя з маёмасцю. Так, пры звароце ў духоўны суд да віленскага біскупа падкаморыя ВКЛ Юрыя Паца па справе тэстамента маці Станіслава і Шчаснага Андрэвічаў была заяўлена, што справамі па маёмасці суд не займаецца (1541)²⁹. З другой паловы 16 ст. выяўляецца большая незалежнасць духоўных уладаў ад свецкіх. Гэта стала назірацца як у шляхецкіх, так і ў мяшчанскіх уладных структурах. Так, мяшчане, калі атрымлівалі развод ад Полацкага арцыбіскупа адразу сведчылі аб ім перад магістратам (1610)³⁰.

Скасаванне шлюбу ў царкве грэцкага закону.

Першыя спробы па рэгуляванню разводу былі зроблены ў 566 г. у Навеле 140 Юстыніяна II. Афіцыйным кананічным зборам ў 920 г. стаў Намаканон. Развіццё кананічнага права на гэтым не спынілася, пазней былі прынятыя і іншыя пастановы. Кормчая кніга, вядомая на тэрыторыі Кіеўскай Русі з 11 ст., была афіцыйна прынятая на сінодзе ва Уладзіміры ў 1274 г.³¹ На тэрыторыі ВКЛ візантыйскае кананічнае права ўжывалася са сваімі зменамі³².

На беларускіх землях важнай крыніцай па рэгуляванню сямейна-шлюбных дачыненняў стаў Статут Уладзіміра³³. Спасылаючыся на грэцкі Намаканон, ён размежаваў паўнамоцтвы духоўнай і свецкай ўладаў, забараніў свецкім уладам умешвацца ў царкоўнае жыццё, увёў духоўныя суды. Справы разбіраліся біскупам. У яго паўнамоцтвы ўваходзілі разгляд злачынстваў супраць царквы (чараўніцтва, ерась і інш.), а таксама спрэчныя сітуацыі паміж мужам і жонкай, пералюб, разводы, гвалтаванне, умыканне, забойства пазашлюбнага дзіцяці, бойкі паміж сваякамі, справы аб спадчыне³⁴.

Больш шырокае тлумачэнне разводу і яго прычынаў было вылучана ў Статуце Яраслава. Помнік дайшоў толькі ў пазнейшых рэдакцыях. На землях ВКЛ былі распаўсюджаныя Пашыраныя рэдакцыі (Архіўны,

²⁹ Lietuvos Metrika (1540-1543). 12-ji Teismų bylų knyga / Parengė Lazutka S., I. Valikonitė, S. Viskantaitė-Saviščeviėnė, J. Karpavičienė. Vilnius, 2007. P. 122.

³⁰ Bardach J. Świecki charakter zywczajowego prawa ... S. 137-138.

³¹ Тамсама S. 107-109.

³² Тамсама S. 108-109.

³³ Статуту Уладзіміра шмат прывесчана ўвагі ў гістарыяграфіі. (Гістарыяграфію аб ім гл.: Щапов. Я.П. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI-XIV вв. Москва, 1972. С. 12-48; Poskalsky G. Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej (988-1237) / przekład J. Zychowicz. Kraków, 2000. S. 270-273.)

³⁴ Суворов Н.С. Следы западно-католического церковного права в памятниках древнего русского права. Ярославль, 1888. С. 195-210; Щапов. Я.П. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси... С. 34, 116, 125; Древнерусские княжеские уставы... С. 36-45; Российское законодательство X-XX вв. Москва, 1984. Т. 1. С. 142, 144-146, 152-161.

Маркелаўскі, Асноўны зводы, Тарноўская і Румянцаўская рэдакцыі)³⁵. Новы шлюб мужчыны без скасавання папярэдняга лічыўся несапраўдным. Мужчына вяртаўся да першай жонкі. Такі ж артыкул адносна жанчыны быў у Архіўным, Маркелаўскім зводах і ў Румянцаўскай рэдакцыі. Але пры гэтым, яе два шлюбы прызнаваліся несапраўднымі. Забаранялася дваяжэнства, нават калі муж і жонка не вянчаліся. Усталяваць вянчальны шлюб для ўсіх не было магчымым ні ў 11 ст., ні ў 13 і 14 ст., вянчаліся толькі князі і баяры, што выклікала вялікі непакой у святароў³⁶.

У Пашыраную рэдакцыю былі дададзены нормы звязаныя з разводам. Скасоўваўся шлюб паміж сваякамі і прызначалася епіцім'я. Норма была вядома яшчэ ў візантыйскім праве. Асобныя выпадкі былі злучаныя ў адзін артыкул. На думку Я. Шчапава, пералік прычынаў падобны да дыгестаў Юстыніяна і Прахірона 879 г. Іх асаблівасцю з'яўляецца тое, што віна за развод накладалася на жанчыну. Гэта выглядае як мэтанакіраваны падбор артыкулаў з візантыйскіх помнікаў, дзе меліся падобныя прычыны для разводу, але ў іх вінаваты быў мужчына. Разводзілі за непаведамленне пра замах на ўладу, цара ці князя, здраду мужу, за замах жонкі на жыццё мужа, хаджэнне жонкі без дазволу мужа з чужымі людзьмі і начоўку не ў сваім доме, наведванне жонкі без дазволу ігрышчаў, крадзёж у мужа ці ў царкве³⁷.

Артыкулы па разводу ўтрымліваліся ў Кнігах законных. Муж мог развесціся, калі жонка не сказала пра замах на цара ці князя, здрадзіла мужу, паклёпнічала на мужа, без дазволу мужа з іншымі мужчынамі хадзіла, за дом выходзіла, на ігрышчы. Развод дазваляўся жанчыне ў наступных выпадках: імпатэнцыя мужа, выгнанне мужам з хаты без віны, муж не паведаміў пра замах на князя ці цара, наяўнасць у мужа яшчэ адной жанчыны (патрабаваліся сведкі для доказу), нагавор на жонку, прымус займацца прастытуцыяй, няслушнае абвінавачванне ў пералюбу. Жанчына забірала пасаг і падарункі на вяселле. Візантыйскае права дазваляла ёй развесціся, калі муж пазбаўляў цнатлівасці дзяўчат, наведваў публічныя дамы, быў заўважаны ў гомасексуальных адносінах. З візантыйскага права не былі прынятыя нормы разводу з-за злачынстваў мужа. Аднак у ім не згадваўся развод з-за знікнення мужа, а па Св. Васілю развод дазваляўся пры адсутнасці сужэнца больш за 5 год. Бясплоднасць жанчыны не з'яўлялася прычынай для скасавання шлюбу. Калі па Статуту Ярасла-

³⁵ Суворов Н.С. Следы западно-католического церковного права в памятниках древнего русского права. Ярославль, 1888. С. 222-225; Шапов. Я.П. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси ... С. 207-224.

³⁶ Шапов. Я.П. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси... С. 245-248; Российское законодательство... С. 175-176, 178, 181, 196-197.

³⁷ Шапов. Я.П. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси... 243-255; Российское законодательство X-XX вв. С. 197-198, 207-208.

ва хвароба не была прычынай для разводу, то па Закону суднаму людзей разводзілі. Акрамя таго слушнымі прычынамі прызнаваліся прыняцце ма-нашскага сану і зруйнаванне маёмасці³⁸.

З Дыгестаў Юстыніяна ў беларускія Кормчыя ўвайшлі наступныя нор-мы. Жанчына атрымлівала развод, калі рабіла замах супраць дзяржавы, на жыццё мужа, меў месца пералюб, ведала пра злачыства супраць мужа і не сказала, піла ў карчме з іншымі мужчынамі ці мылася з імі ў лазні³⁹, выходзіла з дому без дазволу мужа. Шлюбныя падарункі заставаліся мужу і дзецям пры ім. Калі мужчына быў вінаваты – зрабіў замах супраць дзяржа-вы, ведаў, што будзе нанесена шкода жонцы і не паведаміў уладам, здрадзіў ёй, то жанчына атрымлівала 1/3 шлюбных падарункаў і дзеці аддаваліся ёй. Муж не меў права развесціся з жонкай без прычыны⁴⁰.

Грань 11 Закона градскага таксама была вядома у ВКЛ. Яна была цал-кам прысвечана разводу. Паважнай прычынай лічылася імпатэнцыя мужа. Калі пасля трох год сумеснага жыцця муж не здолеў выканаць свае шлюб-ны абавязкі, то адбываўся развод, жанчына забірала вясельныя дары. У выпадку знікнення аднаго з сужэнцаў разводзілі пасля 5 год адсутнасці звестак. Пры жаданні аднаго з сужэнцаў прысвяціць жыццё Богу, шлюб скасоўвалі. Акрамя таго разводзілі з-за замаху на дзяржаву, на жонку ці мужа, нават, калі гэта было праз чараўніцтва (для жанчын). Жанчына ма-гла падаць на развод пры выгнанні з дому, здрады мужа, замаху на яе жыц-цё і цноту, пры пасяленні ў доме яшчэ адной жанчыны⁴¹.

Па Намаканону 1646 г. падлягаў скасаванню шлюб паміж сваякамі, шлюб з каталікамі⁴², чацвёрты шлюб. Шлюб паміж кумаі, асобамі не ад-паведнага ўзросту лічыўся няцвёрдым, яго маглі прызнаць не праўным і скасаваць⁴³. У адрозненні ад кананічнага права рымскага закону ў царкве

³⁸ “Книги законныя” содержащая в себе, в древне-русском переводе, византийские законы земледельческие, уголовные, брачные и судебные / издал А. Павлов. Санкт-Петербург, 1885. С. 78-83; Levin E. Sex and Society in the world of the Orthodox Slavs, 900-1700. Ithaca; London, 1989. P. 117-122.

³⁹ Выкарыстанне гэтай прычыны для скасавання шлюбу на Русі М. Бенеманскі ставіць пад сумніў. Немагчыма было забараніць жанчыне мыцца з іншымі мужчынамі, акрамя мужа, у лазні, калі такі звычай існаваў нават сярод манахаў, таксама як і хадзіць на ігрышчы, асабліва на святы Купалы. (Бенеманский М. Закон градский. Значение его в русском праве. Москва, 1917. С. 117)

⁴⁰ Аддзел рукапісаў Бібліятэкі Акадэміі навук Літвы (далей – Аддзел рукапісаў БАНЛ). Ф. 19, адз. з. 242. Арк. 547-548.

⁴¹ Тамсама. Арк. 612-616.

⁴² Змешаныя шлюбы падлягалі разводу і на падставе правілаў чацвёртага і шостага Усяленскіх сабораў. (Мейендорф И. Брак в православии. Клин, 2000. С. 195)

⁴³ Номоканон сий еи есть законоправилникъ. Львов, 1646. С. 24, 30 адв.-31.

грэцкага закону не была вядома сепарацыя⁴⁴. Такім чынам, для рэгулявання сямейна-шлюбных дачыненняў выкарыстоўвалі як помнікі візантыйскага права, так і Статут Яраслава. Часам яны ўтрымліваюць падобныя артыкулы па скасаванню шлюбу: шлюб паміж сваякамі, замах на дзяржаву і інш.

Справы, звязаныя з шлюбом і яго скасаваннем, разбіралі мітрапаліт, епіскап, пратапоп. Але ў 16 ст. далёка не ўсе справы звязаныя з разводам разглядаліся ў духоўным судзе. Свецкія ўлады актыўна ўмешваліся ў сямейныя справы і разводзілі сужэнцаў, аб чым увесь час скардзіліся кіеўскія мітрапаліты⁴⁵. На думку Юліуша Бардаха, адна з прычын умяшання свецкіх уладаў у духоўныя справы, асабліва ў працэсы па разводу, была звязана з фінансавымі інтарэсамі. Існаванне збораў за шлюб і развод пацвярджаецца згадкай аб загадзе Іллі Астрожскаму выплочваць “распушчанкі і куніцы” тураўскаму ўладыку Васіліяну (1533) у судовай справе за 1628 г. паміж тураўскім епіскапам Грыгорыям і Ганнай Астрожскай⁴⁶. Пры гэтым духавенства не перашкаджала заключаць другі шлюб асобам, якія развяліся ў свецкім судзе⁴⁷.

Пра дзейнасць духоўнага суда ў Кіеве можна меркаваць са справы Ульяны Багавіцінавічаўны (?–1575)⁴⁸ і дарсунішкага намесніка Івана Іванавіча Гарнастая (1520–1568)⁴⁹. Ульяна з’ехала ад мужа разам са сваімі рэчамі жыць да маці ў 1561 г. Прычыны, якія вымусілі яе зрабіць гэты крок,

⁴⁴ Gajda E. Prawne aspekty “rozvodu” w doktrynie prawosławnej a wybrane zagadnienia katolickiej nierozzerwalności małżeństwa // *Małżeństwa w prawie świeckim i w prawie kanonicznym*. Katowice, 1996. S. 258.

⁴⁵ Bardach J. Świecki charakter zwyczajowego prawa ... S. 127.

⁴⁶ Археографический сборник документов относящихся к истории Северо-западной Руси. Вильна, 1870. Т. 8. С. 208–210; Bardach J. Świecki charakter zwyczajowego prawa ... S. 112-114, 127-129, 132.

⁴⁷ Bardach J. Świecki charakter zwyczajowego prawa małżeńskiego... S. 132.

⁴⁸ Ульяна паходзіла са старажытнага і ўплывовага роду ў Вялікім Княстве Літоўскім. Яе бацька Міхал Богус Багавіцінавіч (?–1530) вызначыўся дзяржаўнай дзейнасцю і займаў шэраг пасадаў: падскарбі, маршалак і пісар ВКЛ, пералайска, жыжморскі, даўгоўскі дзяржаўца і інш. Ён ажаніўся з Фядорай Андрэеўнай Сангушкаўнай (?–1570). У іх сям’і нарадзілася тры дачкі: Ганна, Фядора і Ульяна. (Гл. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1863. Т. 1: 1361-1598. С. 75-77; Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagellonczyka. Poznań, 1995. S. 19, 20; Груша А. Канцэлярыя Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. Мн., 2006. С. 147-148, 160).

⁴⁹ Іван Іванавіч Гарнастая быў сынам заможнага і ўплывовага гаспадарскага пісара (1512-1558), земскага падскарбія (1531–1558), наваградскага ваяводы (1551) Івана Гарнастая (?–1558) і Ганны Васільеўны Саламярэцкай (?–кл.1550). (Гл. Lulewicz H., Rachuba A. Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku. Spisy. Kórnik, 1994. S. 210; Сліж Н. Сямейныя адносіны і шлюбныя стратэгіі Саламярэцкіх у 16 – першай палове 17 ст. // Гістарычны альманах. 2005. Т. 11. С. 86-121).

не былі адзначаныя. Але І. Гарнастай неаднаразова спрабаваў вярнуць жонку, адпраўляючы да яе сваіх людзей. Справа разбіралася мітрапалітам кіеўскім, галіцкім і ўсёй Русі Сільвестрам. Позва ў суд была перададзена берасцейскім святаром царквы Св. Міхаіла Пятром разам з святаром царквы Раства Прачыстай Багародзіцы Ісакіем і віжам Дзмітрыем у прысутнасці берасцейскага гродскага пісара Васіля (4 жніўня 1567 г.). Ульяна павінна была прыбыць на суд у Навагарадак у верасні⁵⁰. Дадзены дакумент паказвае парадак выклікання ў духоўны суд. Пасля падачы скаргі мітрапаліт прымаў рашэнне пра пачатак працэсу. Позва адпраўлялася па месцу жыхарству адказчыка/цы, у дадзеным выпадку, у Берасцейскае ваяводства. Яе аддаваў мясцовы святар, а квіт аб перадачы позовы актыкоўваўся ў мясцовы духоўны суд. Выпіс з яго быў перададзены мітрапаліту.

Разгляд справы адбыўся 29 верасня 1567 г. У. Багавіцінавічаўна на суд не з'явілася. У першым дакуменце адзначана, што яна не паведаміла пра прычыну адсутнасці. Аднак у другім яе служэбнік Аўдзей Манастырскі паведаміў, што Ульяна не прыехала з-за хваробы (29 верасня 1567 г.). Так, як судовае паседжанне не адбылося, то ў дакуменце не адлюстравалася механізм скасавання шлюбу ў судзе. Прадстаўлена даволі абмежаваная інфармацыя. У. Багавіцінавічаўна ініцыявала судовую справу супраць мужа ў свецкім судзе, які прысудзіў яму заруку ў суме 20 000 коп літоўскіх грошаў. Ад І. Гарнастай яна з'ехала 6 год таму. Што прымусіла жанчыну пакінуць мужа, не адзначалася. У іх не было дзяцей, таму не ўзнікала праблема, з кім яны застануцца. Усе намаганні мужа вярнуць яе былі марнымі. Звяртаючыся ў духоўны суд, ён не столькі хацеў разводу, колькі вярнуць жонку ў дом. У дакументах адзначаецца, што разглядаецца справа аб шлюбе, а на іх адваротным баку яна падпісана як справа аб разводзе⁵¹. Адсутнасць кніг кіеўскага духоўнага суда не дазваляе прасачыць далейшы лёс справы. Верагодна, яна далей не разглядалася, бо І. Гарнастай у хуткім часе памёр⁵².

На падставе выпадку з гарадзенскім мешчанінам Мішкам Анашковічам вядома, што пратапоп меў паўнамоцтвы для вырашэння сямейна-шлюбных спраў (1540). Гарадзенскі мешчанін скардзіўся яму на сваю жонку, якая ад яго ўцякла. Ён хацеў прыцягнуць яе да адказнасці на падставе кананічнага права. Але М. Анашковіч непачціва павёў сябе з духоўнай асобай, за што быў пасаджаны на ланцуг. Гарадзенскія мешчане спрабавалі яго ўзяць на парукі, але пратапоп адмовіўся яго выдаць⁵³.

⁵⁰ Аддзел рукапісаў БАНЛ). Ф. 16, адз.з. 72. Арк. 27.

⁵¹ Тамсама. Арк. 25-26 адв.

⁵² Падрабязней аб справе гл.: Сліж Н. Як вярнуць збеглую жонку: прыгоды з жыцця Ульяны Гарнаставай з роду Багавіцінавічаў (?-1575) // Homo historicus. 2008. С. 78-91.

⁵³ АВАК. Т. 17. Акты Гродненскага земскага суда. Вільна, 1890. С. 78.

Гэта пацвярджае і другі дакумент з гарадзенскага земскага суда 1585 г. У пратапопіі вяліся духоўныя кнігі. Яны захоўваліся пры Прачысценскай царкве ў Гародні⁵⁴. З кніг быў дадзены выпіс аб разводзе шляхціча Рама-на Габяты з Аксінняй Давыдаўнай⁵⁵.

Варта адзначыць, што дакументаў з духоўных судоў захавалася не шмат. Яны не даюць магчымасць зрабіць статыстычнае даследаванне, але можна высветліць прычыны скасавання шлюбу. У судовай практыцы царквы грэцкага закону сустрэліся наступныя выпадкі скасавання шлюбу: шлюб паміж сваякамі, нязгода ў сямейным жыцці, хвароба мужа (імпатэнцыя), прыняцце манаскага сану аднаго з сужэнцаў, доўгая адсутнасць сужэнца, пералюб.

Другі шлюб з бліжэйшымі сваякамі мужа ці жонкі, а тым больш з родным братам, быў забаронены і таму падлягаў скасаванню. Ульяна першы раз выйшла за Міхаіла Сянковіча, а пасля яго смерці – за яго роднага брата Яцка. Кіеўскі мітрапаліт Іосіф прызнаў такі шлюб несапраўдным. Але паколькі Ульяна і Яцак вянчаліся ў царкве, то іх дзеці былі прызнаны законнымі. Пляменнікі Яцка Яцак Багданавіч, Андрэй і Грыгорый Івашковічы таксама прызналі законнымі іх і іх правы на спадчыну. Развод і статус дзяцей быў пацверджаны Жыгімонтам Старым (1518)⁵⁶. Даволі дзіўна, што такі шлюб адбыўся. Нават калі Яцак і Ульяна не ведалі кананічнае права, то гэта павінен быў ведаць святар, які іх вянчаў. Ён мог даць ім шлюб, калі не ведаў пра іх сваяцтва. Гэтыя абставіны маглі стаць вядомымі для духавенства пазней.

Нязгода ў сумесным жыцці хоць і не была прычынай для разводу па кананічнаму праву, але на практыцы мела месца. Адным з самых яркіх прыкладаў стаў развод Андрэя Курбскага і Марыі Гальшанскай (1578, 1583)⁵⁷.

Справы аб недзеяздольнасці мужчыны выконваць свае шлюбныя абавязкі таксама мелі месца. Пасля трох год сумеснага жыцця Яна Каскевіча і Аўдоцці, дачкі полацкага мешчаніна Васіля Павука і Веры, высветлілася, што муж ніводнага разу не праявіў сябе на шлюбным ложку. Каб схаваць гэта, ён збіваў жонку і выганяў яе з хаты (1638). Бацькі жанчы-

⁵⁴ Падчас вайны 1654–1667 г. дакументы Прачысценскай царквы і кнігі духоўнага суда былі вывезены і знішчаны маскоўскім войскам. Сліж Н. З гісторыі Прачысценскай царквы ў Гародні. XVI-XVIII ст. // Гарадзенскі палімпсест XII–XX стст. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гародня, 7 лістапада 2008 г.) / Пад рэдакцыяй А.Ф. Смаленчука і Н.У. Сліж. Гародня; Беласток: ІГДБ (ЕГУ), 2008. С. 64-95.

⁵⁵ НГАБ. Ф. 1755, воп.1, адз. з. 10. Арк. 918-921.

⁵⁶ Lietuvos Metrika Kn.11 (1518-1523) / Parengė A. Dubonis. Vilnius, 1997. P. 65.

⁵⁷ Bardach J. Świecki charakter zwyczajowego prawa ... S. 134-135; Левицький О. Сім'я і побут українців у XVI ст. // На переломі. Друга половина XVI ст. Київ, 1994. С. 231-234; Ерусалимский К. История одного развода: Курбский и Гольшанская // Социум. Альманах социальной истории. Выпуск 3. С. 149-176.

ны падалі скаргу на зяця ў Полацкі магістрат. Была пастаўленая ўмова, што пачынаючы ад каталіцкіх Грамніц 1637 г. да гэтага ж свята 1638 г. сужэнцы павінны былі жыць разам. Калі за гэты перыяд нічога не зменіцца, то Я. Каскевіч быў абавязаны вярнуць дачку ў сям'ю бацькі разам з пасагам. Працэс адбываўся ў прысутнасці прадстаўнікоў уніяцкага духавенства. Яны і жонка засведчылі хваробу Я. Каскевіча. Так як сужэнцы належалі да грэцкага закону, то было вырашана адправіць справу аб разводзе да мсціслаўскага біскупа. Але развёў іх уніяцкі полацкі архімандрыт. Прычына для разводу была прызнана слушнай⁵⁸. З гэтай справы вынікае, што фізічная няздольнасць была важнай прычынай для разводу. Для пацвярджэння дыягназу патрабаваўся пэўны перыяд; калі хвароба заставалася, то шлюб скасоўваўся.

Жаданне прыняць пострыг разглядалася ў царкве грэцкага закону, як прычына для скасавання шлюбу. Калі магилёўскі мешчанін Яцко Канашэвіч спрабаваў вярнуць сваю венчаную жонку Мар'ю, якая пайшла ад яго да бацькі Сімона Грыдковіча, то яму паведамілі, што яна прыняла рашэнне стаць манашкай. Так, як яны не былі разведзеныя духоўным судом, то быў вызначаны, двухгадовы тэрмін на працягу якога жанчына павінна была вызначыцца стаць манашкай ці вярнуцца да мужа (1598)⁵⁹. Мсціслаўскі, аршанскі і магилёўскі епіскап Сільвестр Косаў скасаваў шлюб магилёўскага мешчаніна Якава Андрэевіча Сапоцькавіча і Кацярыны Самуэлеўны. Мужчына прыняў рашэнне стаць манахам, бо з-за п'янства давёў сваю сям'ю да галоты, і вырашыў такім чынам выратаваць душу (1646)⁶⁰.

Доўгая адсутнасць сужэнца давала магчымасць для заключэння новага шлюбу. Гайдук гетмана ВКЛ Яна Караля Хадкевіча Іван Мехнікеевіч пасля вяртання з вайны і палону даведаўся, што яго жонка Хадоська Андрэеўна выйшла замуж за магилёўскага мешчаніна Хведара Кароткага. Ён добраахвотна даў ёй развод (1623)⁶¹.

У наступным выпадку прычынай разводу магла разглядацца доўгая адсутнасць мужа ці яго здрада Айчыне. У дзень вяселля ў 1481 г. Хведара Бельскага і Ганны Сямёнаўны Кобрынскай было прызначана паўстанне супраць вялікага князя літоўскага Казіміра. У ім таксама прынялі ўдзел Іван Юр'евіч Гальшанскі і Міхаіл Алелькавіч Слуцкі, якія былі пакараныя "горлам". Х. Бельскі ўцёк у Маскоўскае княства, але адзін, без жонкі. Пасля

⁵⁸ Археографический сборник документов относящихся к истории Северо-западной Руси. Вильна, 1867. Т. 1. С. 297-307.

⁵⁹ Историко-юридические материалы извлечённые из актовых книг губернии Витебской и Могилёвской, хранящихся в центральном архиве в Витебске (далее ИЮМ). Вып. 7. Витебск, 1877. С. 255-257.

⁶⁰ ИЮМ. Вып. 9. Витебск, 1878. С. 520-522.

⁶¹ ИЮМ. Вып. 7. Витебск, 1877. С. 376.

пачаліся доўгія перамовы з вялікім князем літоўскім аб жонцы. Гэтае пытанне перыядычна ўзнікала ў дыпламатычнай перапісцы паміж краінамі. На што быў атрыман адказ, што князь не можа прымушаць Г. Кобрынскую выехаць да мужа, але і перашкаджаць яе выезду не будзе (1495)⁶². Х. Бельскі быў вымушаны ажаніцца другі раз з княжной Разанскай. Ганна Сямёнаўна выйшла таксама замуж за гаспадарскага маршалка Вацлава Станіслававіча Касцевіча⁶³. Аднак для другога шлюбу абодвум быў патрэбны развод. Вяселле не магло абысціся без вячання, бо яны паходзілі з княскіх родаў. Х. Бельскі не мог прыехаць на працэс па скасаванню шлюбу. Ён адбыўся без яго ўдзелу.

Пералюб быў таксама прычынай разводу. Януш Глінскі даў развод жонцы Кацярыне Крук, якая здрадзіла яму з Янам Шчаўрскім (1581). У прычыне скасавання шлюбу муж адзначыў адсутнасць кахання з боку жонкі і яе здраду⁶⁴. Полацкі архіепіскап скасаваў шлюб магілёўскага мешчаніна Багдана Лук'янавіча і Уліты. Яго жонка на яго вачах і ў яго доме здраджвала з некалькімі казакамі і пасля з імі з'ехала ў Маскву. Пасля яе вяртання муж звярнуўся ў духоўны суд і атрымаў развод (1610)⁶⁵, але жанчына не была пакарана за пералюб⁶⁶. Даволі рэдкі выпадак – пакаранне мужчыны смерцю за пералюб. Так, Навум Радковіч ад імя дачкі Марыі падаў у магілёўскі магістрат скаргу на яе мужа Іллю Анапрэвіча за здраду з Адар'яй Казлеўнай (1619). Яго засталі на “гарачым учынку” ураднікі і прысудзілі да пакарання мечам на падставе магдэбургскага права⁶⁷.

Выяўленыя выпадкі паказваюць, што царква выкарыстоўвала кананічная права для вынясення прысуду. Не падлягаў праву толькі выпадак дрэннага сумеснага жыцця, але ён прымаўся як слушная прычына для разводу.

Разводы ў касцёле рымскага закону.

Касцёл негатыўна ставіўся да ідэі разводу. Аднак пры разглядзе спраў па скасаванню шлюбу, яго звычайна прызнавалі неспраўдлым. Справы па шлюбу мог разглядаць толькі біскуп ці асоба ім прызначана ад капітулы. Ён жа таксама прызначаў асобу, функцыяй якой было абараняць шлюб падчас працэсу і разбіраць прычыны для спынення шлюбу. Пасля разводу жонка забірала свой пасаг і мела права на палову маёмасці, а дзеці захоўвалі імя бацькі і права на яго спадчыну. Прычыны для скасавання шлюбу былі

⁶² Lietuvos Metrika. Kn.5 (1427-1506): Užrašymų / Parengė E. Banionis. Vilnius, 1994. P. 92.

⁶³ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895. S. 5-6, 165-166.

⁶⁴ Bardach J. Świecki charakter zwyczajowego prawa ...S. 115.

⁶⁵ ИЮМ. Вып. 7. Витебск, 1877. С. 297-299.

⁶⁶ Bardach J. Świecki charakter zwyczajowego prawa ... S. 118.

⁶⁷ ИЮМ. Вып. 7. Витебск, 1877. С. 347-351.

вызначаныя наступныя: памылка ці падман (калі чалавек ажаніўся не з той асобай), шлюб з нявольніцай, шлюб асобы, якая ўступіла ў ордэн, сваяцтва да чацвёртай ступені, (сваяцтва па хрышчэнню, злачынства (забойства ці шлюбная здрада), шлюб з прадстаўніком ці прадстаўніцай іншай нехрысціянскай веры, прымус узяць шлюб, шлюб рэлігійных служачых, не скасаваны папярэдні шлюб, грамадская прыстойнасць (калі заручыны з нейкай асобай былі разарваны, то жаніцца з яе кроўнымі сваякамі нельга), шлюбны ўзрост (па кананічнаму праву дазвалялася хлопцам браць шлюб з 14 год, а дзяўчатам з – 12), нелегітымны шлюб (без адпаведных абрадаў), імпатэнцыя мужчыны, крадзёж⁶⁸.

Акрамя разводу яшчэ практыкавалі сепарацыю сужэнцаў адносна ложка, стала і сумеснага жыцця, якая магла трываць часова ці да канца жыцця. Як і развод, гэтае пытанне вырашаў біскуп. Прычынай для пажыццёвай сепарацыі магла стаць даказаная пры сведках шлюбная здрада. Часовая сепарацыя прызначалася пры дрэнным стаўленні да жонкі, яе збіццё з пагрозай для яе жыцця, прымусе да здзяйснення злачынства, несумяшчальнасць характараў, што прыводзіла да дрэннага сумеснага пражывання, вар’яцтва аднаго з сужэнцаў, якое патрабавала яго ізаляцыі ад грамадства⁶⁹.

Вьяўленьня выпадкі дазваляюць прывесці наступныя прычыны для скасавання шлюбу: прымус выйсці замуж, бігамія, сваяцтва сужэнцаў і адсутнасць дазволу Папы на шлюб, хвароба мужа, пералюб, дрэннае сумеснае жыццё⁷⁰, жаданне прысвяціць сябе манаскаму жыццю, змена веравызнання.

Здрада жонкі мужу стала прычынай для наступнага разводу. Віленскі баярын Ленарт Станіславіч і яго жонка Паланея Багданаўна Рымковіч, яе сястра Алена абвінавацілі віленскага баярына Юхно Яновіча ў забойстве іх сястры і яго жонкі Барбары (1541). Яны хацелі атрымаць ад яго галаўшчыну за яе і яе пасаг. Падчас працэсу высветлілася, што аркэнцы ўжо як 7 год не жылі разам. Жонка пакінула мужа і “блудзіла” ў Навагарадку, Здзецелі (Дзятлаве – рэд.) і іншых месцах. Юхно царпеў непрыстойныя паводзіны жонкі, а пасля падаў у духоўны суд на развод. Гэтая прычына стала важнай для віленскага біскупа. Ён развёў іх і выдаў адпаведны ліст са сваёй пячаткай. На абвінавачванне ў забойстве Ю. Яновіч адказаў, што не бачыў яе пасля суда і даў прысягу. Наконт пасагу быў пакладзены ліст

⁶⁸ Krasinski A.S. Prawo kanoniczne. Wilno, 1861. S. 242-264.

⁶⁹ Тамсама S. 254-258.

⁷⁰ Popiołek B. Kobięcy świat w czasach Augusta II. Studia nad mentalnością kobiet z kręgow szlacheckich. Kraków, 2003. S. 219-227.

Барбары, у якім яна сведчыла, што забрала ўсе свае рэчы ад мужа. У выніку на падставе дакументаў і прысягі Юхно быў прызнаны невінаватым⁷¹.

Статут 1529 г. не ўтрымліваў артыкула пра развод, які з'явіўся пазней у Статуце 1588 г., калі жанчыну за віну ў разводзе пазбаўлялі пасагу. Ве-рагодна, у духоўным судзе і магло быць прызначана для Барбары нейкае пакаранне, але яно не адбылася на матэрыяльным баку. Хутчэй за ўсё гэта яшчэ не практыкавалася.

Разводзілі і з-за дрэннага сумеснага жыцця. Удава полацкага ваяводы Юрыя Глябовіча Зоф'я Станіславаўна Карчэўская выйшла другі раз замуж за Мікалая Рахваловіча. Пазней з-за нязгоды іх развялі, пры чым гэтая прычына была прызнана паважнай. Калі Зоф'я была замужам, то запісала мужу 1 000 коп літоўскіх грошаў на Барткове, Сарнове і Шчагліяціне. Пасля разводу запіс быў ліквідаваны, а сума была падаравана касцёлу Луцкага біскупства⁷².

Прычынай скасавання шлюбу магло стаць жаданне стаць манахам і рознасьць веравызнанняў. Станіслаў Кішка (1584–1626) ажаніўся з Зоф'яй Кан-стацыяй Зяновічаўнай у 1604 г. Выхаваны ён быў як кальвініст, але разам з бацькам Станіславам перайшоў у каталіцызм у 1606 г. Адначасова ён скасаваў шлюб. У іерархічнай лясвіцы Станіслаў дасягнуў пасады жамойцкага біскупа. Ён ініцыяваў заснаванне новых касцёлаў, а таксама спрыяў пераўтварэнню пратэстанцкіх збораў у касцёлы⁷³.

Дачка Адама Трызны і Гальшкі Друцкай Горскай Тэадора Зоф'я вызваліла свайго мужа трокскага ваяводу Мікалая Паца ад шлюбных абавязкаў з-за яго намеру стаць манахам (1669)⁷⁴. У наступным годзе ён адмовіўся ад ўсіх свецкіх пасадаў. Праз год ён стаў віленскім біскупам.

Касцёл рымскага закону хоць і адрозніваўся строгасцю ў галіне сямейна-шлюбных дачыненняў, але дапускаў выпадкі разводу. Вылучаныя ў кананічным праве прычыны мелі месца і ў судовай практыцы. Але, калі, паводле права, дрэннае сумеснае жыццё было прычынай для сепарацыі, а не для разводу, то на практыцы яно становілася прычынай для скасавання шлюбу.

Разводы сярод пратэстантаў.

Пратэстантызм прыйшоў на тэрыторыю ВКЛ з Заходняй Еўропы. Таму асноўныя погляды на сям'ю, шлюб, адносіны паміж мужчынам і жанчы-

⁷¹ Lietuvos Metrika (1540–1541), 4-oji Teismų knyga / Parengė S. Lazutka, I. Valikonitė, S. Viskantaitė-Saviščeviene, J. Karpavičienė. Vilnius, 2003. P.104-105.

⁷² Пра развод згадваецца ў дакуменце за 1542 г. Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-joi Teismų bylų knyga / Parengė I. Valikonitė, N. Šlimienė, S. Viskantaitė-Saviščeviene, L. Steponavičienė. Vilnius, 2007. P. 187.

⁷³ Wasilewski T. Kiszka Stanisław // Polski Słownik Biograficzny. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1966-1967. T. 12. S. 517-518; Kulesza-Woronecka I. Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce XVI-XVIII wieku. Poznań, Wrocław, 2002. S. 34.

⁷⁴ Wolff J. Pacowie: Materiały historiko-genealogiczne. Peresburg, 1885. S. 178-179.

най, развод былі ўзятая непасрэдна ад Марціна Лютэра, Джона Кальвіна. Пратэстанты адмовіліся ад сакраментальнасці шлюбу, хоць заставаліся прыхільнікамі манагамнага і трывалага шлюбу. У вучэнні М. Лютэра былі вылучаныя наступныя прычыны для разводу – нявернасць, імпатэнцыя, гвалт і тыранія, наўмысны зыход ад сужэнца. Дапускаўся шлюб з чалавекам іншай хрысціянскай канфесіі, але яго можна было скасаваць.

Скасаванне шлюбу ўспрымалася як брутальны разрыў. Калі ў сям'і здараліся сур'ёзныя непрыемнасці, то развод выглядаў як недапушчэнне большага зла. У большасці выпадкаў скасаванне шлюбу – гэта вырыванне невінаватага сужэнца з безнадзейнага стану і магчымасць упарадкаваць яго далейшае жыццё. З маральнага пункту гледжання другі шлюб не ніжэйшы па годнасці чым першы⁷⁵.

Прычыны разводу, сам акт разводу быў апісаны ў спецыяльнай памятнай кніжцы для пратэстанцкіх збораў у Польшчы і ВКЛ за 1637 г. Сістэматызаваныя погляды на шлюб і развод у пратэстантаў Рэчы Паспалітай сфармаваліся пазней. У ім адзначалася непарыўнасць шлюбу і тое, што яго можна скасаваць толькі ў рэдкіх выпадках і па важнай прычыне. Скасаванне шлюбу базавалася на Старым і Новым Запаветах, пастановах рымскіх папаў, візантыйскім, рымскім праве. Вызначалася два віды разлучэння: першае – пасля заручын і перад шлюбом, а другое – пасля шлюбу. Для першага выпадку вылучаліся наступныя прычыны: 1) падман у кантракце; 2) нетрыманне слова і веры ў намеры ажаніцца ці выйсці за муж (разглядалася як насміханне над шлюбом); 3) дрэннае паходжанне; 4) кепскае выхаванне і паводзіны; 5) знявага шлюбнай вернасці. Пасля таго як прычыну для разводу прызнавалі паважнай, разгляд ішоў у духоўнай кансісторыі ці на рэгіянальным сінодзе. Там прымалася рашэнне, што дадзены шлюб не можа быць заключаны⁷⁶.

Пасля заключэння шлюбу рашэнне пра развод давалася цяжка. Не дазвалялася пакідаць сужэнца без згоды з боку духавенства. Развод падзялялі на дзве групы: з-за неасцярожнасці ці з-за злосці. Па неасцярожнасці – калі пасля шлюбу ў аднаго з сужэнцаў быў выяўлены дэфект, які не дазваляў выканання шлюбных абавязкаў. Да гэтай катэгорыі адносілася – імпатэнцыя мужчыны. У такім выпадку асоба, якая была зацягнутая ў такі шлюб, лічылася ашуканай. Яна магла пры жаданні гэта трываць, трымаць у таямніцы і несці крыж усё жыццё. Але магла падаць на развод, і тады пры аглядзе медыкаў сведчылася хвароба. Пастыр пры такім скасаванні шлюбу

⁷⁵ Pabiasz W. Małżeństwo i etyka seksualna w teologicznej refleksji Marcina Lutra. Częstochowa, 1993. S. 77-84.

⁷⁶ Agenda albo forma porządku usługi swiętej w zborach ewangelickich Koronnych i Wielkiego Xięstwa Litewskiego. Gdańsk, 1637. S. 442-443.

казаў, што каго Бог не злучыў, хай будзе разлучаны. Жанчына мела права зноў выйсці замуж⁷⁷.

Другая група прычын для разводу мела наўмысны характар. Дастатковай прычынай лічылася шлюбная здрада. Муж мог ажаніцца другі раз, калі яму першая жонка здрадзіла. Зраднікі не мелі права на наступны шлюб. Але пры жаданні муж пакідаў пры сабе жонку, якая яму здрадзіла. Дрэннае сумеснае жыццё таксама прыводзіла да скасавання шлюбу. Асабліва, калі ўзнікала пагроза для жыцця. Тады развод быў неабходны як паратунак. Калі хто кінуў сваю сям'ю, то пакінутая асоба магла заявіць свецкім уладам, зрабіць запіс пра гэта ў духоўныя кнігі. У іх уносіўся час чакання вяртання мужа ці жонкі. Ён мог быць 2, 3 ці 7 год, нават 6 тыдняў. Пасля сканчэння тэрміну можна было ўступіць у новы шлюб. Калі асоба з'яўлялася, а час выйшаў, то яна ўжо не мела права на былы шлюб.

Акрамя таго, у якасці прычын дапускаліся наступныя. Жанчына мела права развесціся, калі “муж здрадзіў, быў чараўніком, здзейсніў злачынства супраць дзяржавы, ускрываў труны памерлых, захоўваў скрадзеныя рэчы з храма, быў нягоднікам, злачынцам ці хаваў злачынцу, краў быдла ці людзей, зняважыў сябе ці дом, хадзіў да прастытутак (што найбольш абразліва для сарамлівых жанчын), здзейсніў замах на яе здароўе атрутай, зброяй ці чым іншым, біў (што пачцівым людзям не належыць рабіць)”. Пералічаныя выпадкі патрабавалі доказу. Калі падобныя рэчы былі заўважаныя за жанчынай, то яны прыводзілі да скасавання шлюбу. Муж не меў права без пажважных прычын пакідаць жонку⁷⁸.

Як быў абрад вянчання, то быў і акт разводу. Аднак падобны чын у трэбніках не сустракаецца. Ён пачынаўся з павучэння пра шлюб. Адзначалася, што развод даецца па важнай прычыне. Слова Божае з'яўляецца асновай для жыцця. Чалавек адыходзіць ад маці і бацькі, каб далучыцца да жонкі. У якасці прычын згадваюцца здрада і дрэннае сумеснае жыццё. Справа разглядалася ў сінодзе. Задавалі пытанні, ці прызнаюць дэкрэт суда, ці прызнаюць абразу Бога праз зламання шлюбу, ці будуць пакутаваць за гэты грэх (скасаванне шлюбу), ці абяцаюць болей так не рабіць. Вярталіся шлюбныя падарункі адзін другому. Раней пярсцёнкі былі нагадваннем шлюбу, а зараз пярсцёнак як знак разводу. Потым зацвярджалі і дэкларавалі развод. У малітве згадваўся грэх і нагадвалася, каб далей асобы прытрымліваліся ў сваіх учынках слова Богага⁷⁹.

Разводы пратэстантаў разглядаліся на сінодзе, дзе прысутнічалі духоўныя і свецкія асобы. Найбольшая колькасць разводаў прыпадае на 18 ст. Калі раней у дакументах былі толькі кароткія запісы, дзе апісвалася сутнасць справы, то за

⁷⁷ Тамсама S. 444-445.

⁷⁸ Тамсама S. 445-453.

⁷⁹ Тамсама S. 453-468.

гэты час змешчаны цэлыя справы з апытаннямі сужэнцаў, сведчаннямі іншых людзей⁸⁰. У крыніцах мелі месца выпадкі разводу з-за пералюбу, бігаміі, хваробы, г.зн. з-за імпатэнцыя мужа, рознасці веравызнанняў, немагчымасці сумеснага пражывання⁸¹.

Пералюб аднаго з сужэнцаў і бігамія былі слушнымі прычынамі для разводу. Шляхціч Лідскага павету Пётр Траццяк скардзіўся на сваю жонку Кацярыну Каспераўну Кнебоўскую (1623). Яна некалькі разоў яму здраджвала, зыходзіла ад яго, а пасля выйшла замуж за Эндрыса Балвера з Гародні і нарадзіла дзяцей у другім шлюбе. Шлюб узяла ў Шындрэскім зборы, дзе і выйшла замуж першы раз. Па сутнасці, не скасаваўшы першы шлюб, Кацярына ўзяла другі. П. Траццяк падаў на развод. Улічваючы ўсе абставіны справы, развод зацвердзілі. Другі прыклад, Кацярына з роду Інглісаў атрымала развод з Міхаілам Галам (1795). Прычынай стала парушэнне шлюбнай вернасці мужам⁸².

Імпатэнцыя мужа стала прычынай скасавання шлюбу для наступных пар. Пры разводзе Станіслава Ракіцкага і Ганны Шэралоўны (1615) была адзначана “людзьмі і медыкамі” немагчымасць С. Ракіцкага выконваць шлюбныя абавязкі. Гэты дыягназ ён меў яшчэ да шлюбу. Таму сінод пастанавіў скасаваць шлюб, бо С. Ракіцкі ашукаў сваю жонку, не паведаміўшы ёй аб хваробе перад тым як ажаніцца. Другі прыклад датычыцца разводу Яна Войны і яго жонкі Рэгіны Падбярэскай. Муж хварэў 20 тыдняў паміж заручынамі і вяселлем і яшчэ быў шанец яго вылечыць, таму справу адклалі на год (1624), а праз год іх развялі⁸³. Сведчання жонкі было недастаткова, дыягназ павінен быў паставіць урач. Цяжкая хвароба⁸⁴ Самуэля Кенстарта стала прычынай разводу для яго жонкі Ганны Камінскай (1641–1643)⁸⁵.

Шлюб паміж прадстаўнікамі розных веравызнанняў, якія не ўзялі адпаведнага дазволу, таксама скасоўваўся. Сінод прыняў рашэнне развесці Канстанцыю Мікулічаўну, дачку віленскага ротмістра Багуслава Мікуліча і Феліцыяны Сметанкаўны, з хельмінскім стольнікам Феліксам Гарадзенскім, які быў іншага

⁸⁰ Аддзел рукапісаў БАНЛ. Ф.40, адз. з.441.

⁸¹ Слиж Н. Частная жизнь протестантов: развод капитана королевских войск Самуэля Мнинского и его жены Констанции // *Viešosios ir privačiosios erdvės XVIII amžiaus Lietuvos Didžiojo Kunigaikštystėje / Sudarė R. Šmigelskytė-Stukienė. Vilnius, 2008. P. 333-346.*

⁸² Akty Synodów prowincjalnych Jednoty litewskiej 1611-1625. Wilno, 1915. S. 77-78; Аддзел рукапісаў БАНЛ. Ф.40, адз.з.1157. Арк. 111-112; Ф.40, адз.з.441. Арк. 41-44.

⁸³ Acty Synodów prowicyalnych Jednoty Litewski... S. 33, 86-87. Аддзел рукапісаў БАНЛ. Ф.40, адз.з.441. Арк.15.

⁸⁴ Дакумент амаль не відочны, таму пра хваробу дакладна высветліць не падалося магчымым.

⁸⁵ Аддзел рукапісаў БАНЛ. Ф.40, адз.з. 441. Арк. 15.

веравызнання (1782). Яны ўзялі шлюб у зборы ў Шэшолах 8 верасня 1781 г. без адпаведнага дазволу⁸⁶.

Дрэннае сумеснае жыццё таксама было прычынай для разводу. Сваркі паміж Габрыэлям Юзафам Галухоўскім і Тэафіліяй з Волянаў прывялі да скасавання шлюбу (1758). Па рашэнню сінода, дзеці Жыгімонт і Феліцыян засталіся жыць пры маці⁸⁷.

Выяўлення выпадкі ў кнігах сіноду адпавядаюць кананічнаму праву, што было занатавана ў памятнай кніжцы. Але ў запісах не адпостравалася скасаванне заручын, бо яны не траплялі на разгляд сіноду.

У крыніцах зафіксаваны выпадкі самавольнага ад'езду ад сужэнца. Гэта не было дазволена ні свецкім, ні кананічным правам. Але адпаведнага артыкулу, які б прызначаў за гэта пакаранне, у Статутах не было. Ад'езд Ульяны Багавіцінавічаўны ад дарсунішкага намесніка Івана Іванавіча Гарнастая прымусіў апошняга скардзіцца ў духоўны суд на жонку. Але гэта не прынесла вынікаў⁸⁸. Шчасная Стэфанавая пакінула свайго мужа Станіслава Пятровіча Келпша разам з рухомай маёмасцю і спынілася ў сваяка Марціна Вайцахавіча Лаўмені і яго жонкі Барбары (1586)⁸⁹.

У Ашмянскім гродскім судзе разглядалася справа па скарзе Пятра Ракіцкага на сваю жонку Раіну Каспераўну Галіеўскую (1617). Яна абвінавачвалася ў самавольным ад'ездзе ад мужа, а яе брат Каспер – у наездзе на шляхецкую маёмасць, звозу з маёнтка рухомах рэчаў, у тым ліку і зброі, збіцці ўрадніка Валенты Адляноўскага і ключніка Івана Юр'евіча, знявольванні няпоўнагадовага сына Пятра Ракіцкага Самуэля. Брат разам з памочнікам Казіцкім быў асуджаны на турэмнае заняволенне і павінен быў выплаціць грашовыя спагнанні. А Раіне было загадана вярнуцца да мужа. У выпадку невяртання яе павінны былі шукаць і выдаць вознаму ў прысутнасці шляхты⁹⁰.

Для духоўных судаў розных канфесій былі дастатковымі для скасавання шлюбу наступныя прычыны: узаемная згода разысціся, хвароба мужа, паступленне аднаго з сужэнцаў у манастыр, пералюб, дрэннае сумеснае жыццё, шлюб паміж сваякамі, доўгая адсутнасць сужэнца. Маглі мець месца і іншыя выпадкі, аднак дрэнная захаванасць крыніц не дае магчымасць дакладна гэта вызначыць, таксама як і скласці статыстыку па разводам. Тым больш, што дзейнічалі духоўныя суды царквы грэчаскага закону, касцёлу рымскага закону, уніяцкія і пратэстанцкія суды. У іх судовай практыцы часта сустракаліся падоб-

⁸⁶ Тамсама. Арк.10-11.

⁸⁷ Тамсама. Ф.40, адз.з. 308.

⁸⁸ Сліж Н. Як вярнуць збеглую жонку: прыгоды з жыцця Ульяны Гарнастайвай з роду Багавіцінавічаў (?–1575) // Homo historicus. 2008. С. 78-91.

⁸⁹ АВАК. Т. 26. Вільна, 1899. С. 451.

⁹⁰ Археографический сборник документов относящихся к истории Северо-западной Руси. Т. 3. Вильна, 1867. С. 78-92.

ныя выпадкі. Пры прыняцці рашэння ў першую чаргу зыходзілі з непарыўнасці шлюбу. Хоць, напрыклад, пратэстанты не прылічылі яго да ліку таямніц.

Працэдура разводу была ўсталявана не адразу. Хоць духоўныя суды царквы грэчаскага закону былі ўведзены на тэрыторыі Беларусі ў 12 ст., практыка размежавання паўнамоцтваў духоўнай і свецкай уладаў усталявалася не адразу. Свецкія ўлады часта ўмешваліся ў рэлігійныя справы. Пад іх юрысдыкцыю патрапіў яшчэ і нявенчаны шлюб. Гэты від шлюбу меў распаўсюджанне ў ВКЛ нават ў другой палове 16 ст. Контррэфармацыя, увядзенне ў жыццё нормаў Статута 1588 г., земскія рэформы 1560-х гг., унармаванне вядзення прыватна-прававых дакументаў спрыялі больш жорсткаму размежаванню паўнамоцтваў свецкага і духоўнага судоў. Спачатку дазвол на развод даваўся ў духоўным судзе, а потым яго рашэнне зацвярджаў свецкі суд.

Дадзенае даследаванне не з'яўляецца вычарпальным па разводам у ВКЛ. Тут прадстаўлены асаблівасці кананічнага права і судовай практыкі розных канфесій, што мелі месца на нашых землях. Не заўсёды ў крыніцах ёсць магчымасць прасачыць асаблівасці судовага працэсу, доказную базу, колькасць разводаў па кожнаму выпадку і інш. Гэта можна будзе вывучыць больш дэталёва пры выяўленні новых дакументаў.

Зміцер Крывашэў,
магістр (Менск)

Эвалюцыя бортніцтва на беларускіх землях Вялікага Княства Літоўскага

*У дуплістых ад старасці дубах і буках
раяцца пчолы, мёд якіх дзівосны на колер і смак.
Міхалон Літвін*

Старадаўні традыцыйны занятак бортніцтва быў шырока распаўсюджаны ў Вялікім Княстве Літоўскім. Мёд і мядовыя напоі здаўна спажывалі балцкія і славянскія плямёны Панямоння, жыхары Палесся, Меншчыны, Смаленшчыны, Полаччыны і інш. Мёд пілі, елі, прадавалі, экспартавалі, мянялі, асвячалі ў цэрквах... Яго колькасць і танны кошт уражвалі замежных гасцей. Для многіх жыхароў ВКЛ ён быў другім, а часам і першым хлебам. Пэўна не было такой хаты, дзе не трымалі б кадку з мёдам, і не было такой карчмы, дзе стомленага падарожніка не пачаставалі б мядовым напоём.

Гісторыя бортніцтва ВКЛ, як бадай і кожная з'ява, абмежаваная ў часе і прасторы, мусіць мець свае дакладна вызначаныя храналагічныя межы, а таксама геаграфічную лакалізацыю. Калі першае вызначаецца часам існавання дзяржавы – з 13 па канец 18 ст., то з геаграфічнай прывязкай усё не так проста. Бортніцтва на прасторах ВКЛ, ад Балтыкі да Чорнага мора, мела шэраг істотных асаблівасцяў, апісаць якія ў межах артыкула не прадстаўляецца магчымым, менавіта таму хачу засяродзіцца перадусім на сучасных беларускіх землях, што складалі гістарычнае ядро краіны. Да таго ж менавіта тут назіралася найбольш шырокая разнастайнасць формаў промысла.

Гісторыю бортніцтва можна прадставіць па-рознаму ў залежнасці ад тых чыннікаў, якія будуць вызначаць яе перыядызацыю. Вызначальнымі, на нашу думку, з'яўляюцца ступень развіцця права і эвалюцыя формаў бортніцтва. Калі першы чыннік сведчыць пра ўзровень сацыяльна-эканамічнага значэння промысла ў грамадстве і дзяржаве, то другі адлюстроўвае яго гістарычную і тэхналагічную эвалюцыю – ад борцяў у дрэвах да шырокага распаўсюду калодаў. Перыядызацыя складзеная на падставе галоўных юрыдычных дакументаў ВКЛ будзе найбольш паказальнай, бо Статуты, Уставы і Рэвізіі максімальна аператыўна (для свайго часу)

фіксавалі змены ў сацыяльна-эканамічным жыцці грамадства, вызначалі прыярытэты і адлюстроўвалі тагачасную сітуацыю.

Паводле крыніцаў 16 – 17 стст., гісторыю гэтага промысла ў ВКЛ можна ўмоўна падзяліць на тры перыяды:

- сярэдзіна 13 ст. – 1529 г. – дамінаванне звычайнага бортнага права і класічнай бортнай традыцыі;

- 1529-1588 г. – складванне арыгінальнага пісанага бортнага права ВКЛ і ўніфікацыя рэгіянальных бортных традыцый, пашырэнне выкарыстання калодаў;

- канец 16 – канец 18 ст. – развіццё промысла з павольным адміраннем класічнай бортнай традыцыі.

“Дастатутны перыяд” характарызуецца галоўным чынам непадзельным панаваннем класічнага бортніцтва, то бок развядзення пчолаў у дуплах дрэў, а таксама перавагай непісанага звычайнага права ў рэгуляванні бортніцкіх спраў. У гэты час, трэба меркаваць, на тэрыторыі Беларусі дзейнічалі адаптаваныя мясцовыя рэдакцыі Рускай Праўды. Так, напрыклад, землянін гаспадарскі Пінскага павету абавязаўся карыстацца сваімі землямі “...подлугъ обычаю давного повету Пинского...”¹ Прынятая на пачатку 12 ст., Руская Праўда да з’яўлення Статутаў была асновай пісанага бортнага заканадаўства. Шэраг артыкулаў бортнага права Статутаў былі запазычаны менавіта з Рускай Праўды:

Руская Праўда (арт. 76.)

Аже пчелы выдереть, то 3 гривны продажи; а за мед, аже будет пчелы не лажены, то 10 кунь; будет ли олекъ, то 5 кун².

Статут 1529 г. (Раз. IX. арт. 14.)

Хто кому выдереть бчолы нелажонные, чинячи шкodu, а дерева не казить, тогда повинен будет за кождые пчолы нелажонные, тыле их кому выдереть, платити по полукопю грошей, а за лажонные по пятнадцати грошей³.

Другой важнай крыніцай бортнага права дастатутнага перыяду быў судовы прэцэдэнт. Да судовай рэформы ў ВКЛ многія спрэчныя сітуацыі ў бортніцтве маглі разбірацца самім вялікім князем, як найвышэйшай су-

¹ Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском с присокуплением грамот и привилегий на входы в пущи и на земли. Вильно, 1867. С. 82.

² Зимин А.А. Правда Русская. Москва, 1999. С. 375.

³ Статут Великого княжества Литовского 1529 года. Под ред. К.И. Яблонска. Мн., 1960. С. 108.

довай інстанцыяй, альбо ў іншых судах краіны, часцей копных⁴. Рашэнні гаспадара не заўсёды грунтаваліся на старыне, і, калі гэта было выгодна скарбу, маглі свядома яе парушаць. Многія судовыя выракі гаспадара ў пазнейшы час увайшлі ў Статуты і іншыя агульназемскія дакументы, што аўтаматычна рабіла іх выкананне абавязковым ва ўсёй дзяржаве.

Значэнне бортніцтва павялічваў шырокі распаўсюд промыслу і наяўнасць значных аб'ёмаў ягоных прадуктаў у краіне. Прынята лічыць, што ў пачатку XVI ст. агульная колькасць борцяў на Беларусі складала блізу 1 млн., таварная прадукцыя якіх перавышала 0,5 млн. пудоў мёду штогод⁵. Аб'ём экспарту прадуктаў бортніцтва, у прыватнасці, воску па Заходняй Дзвіне ўражае. З адной полацкай каморы за 1509 г. было прапушчана за мяжу 14 411 камянёў⁶ воску⁷, гэта прыблізна ад 166 да 260 т (згодна падлікаў Г.Л. Харашкевіч ад 86 да 173 т воску⁸), у залежнасці ад таго колькі важыў фунт і за колькі фунтаў прымалі 1 камень. З такога аб'ёму прадуктаў дзяржава штогод збірала вялікія грошы: у 1509 г. з названай каморы – 1 441 капю 6 грошаў, праз год з яе ж 481 капю 12 грошаў⁹.

У ВКЛ была развіта і першасная перапрацоўка прадуктаў бортніцтва. Па ўсёй краіне дзейнічала разгалінаваная сетка гарадскіх, валасных і прыватных васкабойняў. У Полацку, напрыклад, з даўніх часоў існавалі шматлікія прыватныя васкабойні, а з 1498 г. – адна гарадская¹⁰. У Бельчыцах, пад Полацкам быў цэнтр першаснай перапрацоўкі мёду, аб чым, на думку Г.Л. Харашкевіч, можа сведчыць знойдзеная там мёдарэзка¹¹. Была свая васкабойня таксама ў сялян Крычаўскай воласці¹². У многіх цэнтрах былых удзельных княстваў існавалі пасады “медасытцаў”, што гатавалі

⁴ Русская Историческая Библиотека. (далее - РИБ.) Т. XXVII. Литовская Метрика Отдел первый. Часть первая: Книга записей. Том первый. Санкт-Петербург, 1910. С. 630-631; 774-775.

⁵ Гуркоў У., Цярохін С. Бортніцтва // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. Т.1. Мн., 2005. С. 338.

⁶ * 1 камень = 32–40 фунтаў; 1 фунт = 360–450 г

⁷ Акты Литовско-Русского государства. Сост. М.В. Довнар-Запольский. Т.1. Москва, 1897. С. 139-140.

⁸ Хорошкевич А. Очерки социально-экономической истории Северной Белоруссии в XV веке. (Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук). Москва, 1974. С. 27.

⁹ Акты Литовско-Русского... С. 139-140.

¹⁰ Вішнеўскі А.Ф. Юхо Я.А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах (Са старажытных часоў да нашых дзён). Мінск, 2003. С. 93.

¹¹ Алексеев Л.В. Полоцкая земля. Москва, 1966. С. 121; Хорошкевич А.Л. Полоцкие грамоты XIII–XVI вв. Москва, 1985. С. 69.

¹² Акты Литовско-Русского... С. 184-185.

напой з мёду. У Полацку яны называліся “медасытцы ваяводзіны”¹³, у Ма-зыры проста “медасытцы”¹⁴ і г.д.

Мёд, што паступаў да скарбу ад сялян-даннікаў, здаваўся на спецыяль-ныя дзяржаўныя склады “да ключа”. Такія “ключы” існавалі ў Вільні, Коўне, Наваградку, Гародні, Менску і інш. Асоба, якая трымала “ключ мядовы”, была адказная за збор мядовай даніны і за прыгатаванне напояў з мёду па-за межамі вялікакняскага двара¹⁵. Мёд, вядома, паступаў і на задаваль-ненне дваровых патрэбаў. У Вільні і Троках гаспадарскім мёдаварэннем кіравалі ключнік і падключы¹⁶. Мёд актыўна спажывалі ў корчмах па ўсім ВКЛ¹⁷, “бочкі меду пшого” экспартавалі за мяжу¹⁸. Замежнікі па прыездзе ў ВКЛ са здзіўленнем і захапленнем адзначалі нябачаную да таго колькасць мёду і воску ў нашай краіне¹⁹.

У 15 – пачатку 16 ст., калі большасць сялян яшчэ заставаліся даннікамі і плацілі падаткі пераважна мёдам, воскам і футрам, скарб не адчуваў дэфіцыту ў гэтых таварах (у адрозненні ад грошаў) і шчодро адорваў імі за службу розныя службовыя асобы²⁰. Так, напрыклад, у 1552 г. на карысць полацкага ваяводы толькі прыгонныя людзі полацкага замку (іх было 246 дымоў і іх сяброў 23) плацілі даніны 40 пудоў мёду штогод²¹. Адносна 15 – першай паловы 16 ст. можна сказаць, што мёд выконваў ролю і трывалай валюты, канвертацыя якой не ставілася пад сумненне.

¹³ Полоцкая ревизия 1552 года. К изданию подготовил И.И. Лаппо. Москва, 1905. С. 61-62.

¹⁴ Акты Литовско-Русского... С. 144-146.

¹⁵ Хорошкевич А. Полоцкие грамоты... С. 69.

¹⁶ Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого литовского статута. Исторические очерки. Москва, 1893. С. 847.; Довнар-Запольский М.В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. Киев, 1905. Дадатак. С. 99-100.

¹⁷ Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кн. 43 (1523-1560): Кн. запісаў 43 (Коп. М 54 канца XVI ст.) / Падрыхт. В.С. Мянжынскі. Мн., 2003. С. 81-82: “Биль намъ чоломъ маршалокъ нашъ, державца перевалский, панъ Крышгтофъ Юревичъ Завиша, абыхмо дозволили ему в ыйменью его подъ Гатскомъ корчму збудовати и в ней пивомъ, медомъ и горелькою доброволне шинковать <...> мы [гаспадар] з ласки нашеое <...> ему дозволили...”

¹⁸ РИБ. Т.ХХХ. Литовская метрика отдел первый-второй. Часть третья: Книги публичных дел. Том первый. Юрьев, 1914. С. 397-400.

¹⁹ Катлярчук А. Швэды ў гісторыі й культуры беларусаў. Вільня, 2007. С.152-153.

²⁰ РИБ. Т. ХХVII. С. 19, 25, 204: “Пану Рагозе Якъшичу десеть чоловековъ – лукно меду дають...”; “Каплану Белскому Ерониму два чоловеки: Ганусъ з братомъ; две ведерки меду пресного дають...”; “Мартину Перному камень воску съ ключа Троцкого <...> Войту и буръмистромъ, и радцомъ места Виленъского устабъ меду пресного з ключа Виленъского...”

²¹ Полоцкая ревизия 1552 года... С. 61-62.

Борцямі валодалі пераважна шляхта і заможнае мяшчанства, а непасрэднымі карыстальнікамі былі сяляне. Нярэдка сустракаліся выпадкі, калі і збыднелыя шляхцічы самі даглядалі свае бортныя дрэвы і вуллі. Для многіх бортніцтва было больш чым проста дапаможным заняткам, асобныя гаспадары трымалі пасекі да ста і больш калодаў. Бортніцтва рабіла людзей аўтаномнымі да такой ступені, што некаторыя маглі нават ня мець ворнай зямлі, а цалкам забяспечваць сям'ю ўсім неабходным прадуючы прадукты бортніцтва²². Шырокі распаўсюд мядовых напояў рабіў іх сапраўды народным прадуктам. Мёд — бадай ці не адзінае, без чаго нельга ўявіць нашага сярэднявечнага продка.

Аб разуменні дзяржавай важнасці эканамічнай складовай бортніцтва сведчаць заканадаўчыя дакументы ВКЛ 16 ст. Бортніцтва закранала ўсе сферы жыцця тагачаснага грамадства, прынамсі на тэрыторыі сучаснай Беларусі з ім былі знаёмы паўсюль. Мы можам сустрэць артыкулы аб бортніцтве ў вайсковых уставах ВКЛ пачатку 16 ст.²³, валасных і абласных граматах, некаторых прывілеях на магдэбургскае права, а таксама Уставе на валокі, Лясной уставе і трох Статутах ВКЛ. Штрафы за “псаванне пчолаў” няўхільна павялічваліся, як і колькасць кадыфікаваных выпадкаў прычынення шкоды, але ахаліць усю разнастайнасць звычайнага бортнага права (бо менавіта яно служыла асноўнай крыніцай юрыдычных прэцэдэнтаў) не быў у стане ніводзін дакумент, такім разнастайным на практыцы яно было.

З прыняццём Першага Статута распачынаецца новы перыяд развіцця промысла. У адносна невялікі прамежак часу з 1529 па 1588 г. прымаюцца Статуты ВКЛ, Устава на валокі 1557 г. і Лясная ўстава 1567 г., а таксама складаецца шэраг іншых, не менш значных дакументаў, такіх як «Рэвізія пушчаў і пераходаў звярыных» і інш. Агульная тэндэнцыя да ўніфікацыі заканадаўства не абышла бокам і бортнае права. У гэты час уніфікуюцца не толькі законы, але таксама і бортная юрыдычная тэрміналогія. Помнікі права гэтага часу сталі сапраўдным люстэркам развіцця промысла. Яны не толькі канстатавалі наяўную сітуацыю, але таксама рабілі важныя новаўвядзенні. Менавіта з 16 ст. па ўсёй краіне разам з борцямі ў дрэвах, а часам і замест іх, шырока распаўсюджваюцца бортныя калоды. У 30-40 гг. на прыватніцкіх землях Віцебскага і Полацкага ваяводстваў пачынае распаўсюджвацца новая павялічаная мера мядовага падатку - “палавічнае” (палова)²⁴. Да канца стагоддзя яна распаўсюдзілася па ўсёй дзяржаве. Ся-

²² Любавский М.К. Областное деление... Дадатак. С. LIV–LVI.

²³ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией: В. 5 т. Санкт-Петербург, 1846-1853. Т. 2: 1506-1544; 1848. С. 27-28.

²⁴ Белоруссия в эпоху феодализма. Т.1. С древнейших времён до середины XVII века. Мн., 1959. С. 191–193; 138–139.

ляне, што мелі калоды ці борці на зямлі землеўладальніка, павінны былі аддаваць палову сабранага мёду (г.зв. “*połowiczny*”) ў выглядзе падатку. Гэта выклікала масавае ўкрывальніцтва борцяў, але ад такой жорсткай практыкі падаткаабкладання землеўласнікі звычайна не адступалі і ў 18 ст. Штогод адбываліся спецыяльныя сходы сялянаў-бортнікаў, плацельшчыкаў палавічнага падатку. Для гэтага ў лесе выбіралася адмысловае месца, аб якім бортнікам абвешчалася загадзя. Гэтыя сходы адмысловай назвы не мелі і прыгадваюцца дакументамі як “*stan bartnicki*” ці “*zebranie bartników*”.²⁵ На такія сходы запрашаліся таксама і прадстаўнікі адміністрацыі, што павінны былі на ім прадстаўляць інтарэсы мясцовага двара ці лавецтва. Радзівілаўскі рэвізор на Падляшшы Барталамей Пятровіч, запрошаны на такі сход у 1775 г., даў яму такое апісанне: “... *Выехаў у пушчу да бортнікага стану, што быў на вызначаным месцы. Там адбываўся сход бортнікаў і дзяленне належнага да скарбу палавічнага мёду, там жа пачалі перапісваць колькасць борцяў з пчоламі і пустых для падачы спісу ў пунктах пану стражніку.*”²⁶

Вельмі багатай з’яўлялася бортная тэрміналогія асноўных юрыдычных дакументаў ВКЛ. Увабраўшы ў сябе ўсё дыялекталагічнае багацце промыславага бортнага маўлення, асноўныя юрыдычныя дакументы краіны змаглі распаўсюдзіць яго па ўсім ВКЛ, уніфікуючы адначасова і юрыдычныя бортныя тэрміны. Асновай сталі, верагодна, найбольш ужывальныя паняцці з жывой гутарковай мовы, такія як борць, пасека, лезіва, кляйно ці знаме і інш., а таксама вытворныя ад іх.

А вось асновай для “бортнага права” Статутаў паслужыў юрыдычны практыкум менавіта з беларускіх зямель ВКЛ. Да такой высновы нас прывялі наступныя разважанні. Першы Статут прыгадаў калоднае бортніцтва толькі ўскосна, але яно здаўна было шырока распаўсюджана ў ВКЛ, прынамсі на Валыні і на некаторых землях сучаснай Беларусі. Верагодна, у аснову “бортнага права” Статута 1529 г. быў пакладзены менавіта мясцовы рэгіянальны звычай з той часткі ВКЛ, дзе бортніцкая традыцыя развядзення пчолаў у дуплах дрэў да канца першай трэці 16 ст. непадзельна панавала над калодным бортніцтвам ці апошняе было яшчэ мала вядома. На Украіне калоды пашырыліся раней чым на сучасных беларускіх землях і класічнае бортніцтва там адмірала таксама значна хутчэй, бо ўжо ў 1561 г. мы часам сустракаем занатоўкі наступнага зместу: “*Што ся дотычеть пчольг пасечных во вѣсих подѣданых господарѣских такѣ кнезских, панских, и землянских в тых волостях, Брасловѣскои и Веницкои, кгда жѣ в*

²⁵ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. (далей НГАБ). Ф. 694, воп. 3, адз.з. 1212. Арк. 145.

²⁶ НГАБ. Ф. 694, воп. 3, адз.з. 1212.

них пчоль бортных нетъ...”²⁷ Жамойць таксама адпадае, бо тэрміны маюць бясспрэчнае славянскае паходжанне.

Эвалюцыя бортніцтва ад класічнага да пасечнага адбывалася паступова і была зафіксаваная ў трох Статутах. Калі Першы Статут ведае толькі борці, то ўжо ў Статуце 1566 г. згадваюцца пасека і пчолы “*въ дому*”. Трэці Статут падае гэтую з’яву больш падрабязна. У ім з’яўляюцца калоды, пастаўленыя ў лесе на дрэвах і карэнікі пад дрэвамі. Калі вуллі са зробленай борцю мацаваліся на верхалінах дрэў²⁸, то карэнікі ставіліся пад корань каля самага камля²⁹.

У лясх месціліся спецыяльна адведзеныя пад бортныя дрэвы ці калоды ўчасткі, што называліся “*земля бортная*” ці палазная (“*землю полазную*”), а таксама пакалодныя краі (“*съ поколodными краи*”)³⁰. Напрыклад, Бенеўская бортная зямля цягнулася “*...вдолжь и въ ширки на петь миль*”³¹. Бортная зямля юрыдычна не адрознівалася ад ворнай: яе можна было купляць, прадаваць, аддаваць у пасаг, мяняць, паведаміўшы папярэдне пра факт здзелкі ва ўрад.

Існаваў абавязковы набор бортніцкіх прыладаў, без якіх не мог абысціся ніводзін бортнік. Да іх ліку можна аднесці лезіва – адмысловае прыстасаванне дзеля таго, каб залезці на дрэва (дошка і прымацаваныя да яе аборкі); сякеру; пешню, адмысловае долата, з дапамогай якога рабілі борці³². Часта замест пешні выкарыстоўвалі барту – сякеру з шырокім лязом³³.

У гэты ж час на вялікакняскіх землях юрыдычна замацоўваецца традыцыйная бортніцкая іерархія. Згодна Лясной уставы 1567 г., старэйшым над бортнікамі ў кожнай лясной адзінцы вызначаўся палазнік. Гэтая службовая асоба сачыла за спраўным выкананнем бортніцкіх абавязкаў і дакладала аб усім ляснічаму³⁴. Агучаная уставай іерархічная норма не была новай, яна з самых даўніх часоў дзейнічала ў ВКЛ, але менавіта Лясная ўстава ўпершыню вызначыла такі парадак абавязковым для ўсіх гаспадарскіх зямель ВКЛ, што стала чарговым крокам на шляху ўпарадкавання і ўніфікацыі.

²⁷ Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга 44: Кніга запісаў 44 (1559-1566) / Падрыхт. А.І. Груша. Мн., 2001. № 40.

²⁸ Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мн., 1989. С. 274.

²⁹ Беларускі архіў. Т. 2. (XV–XVI ст.). Мн., 1928. С. 258.

³⁰ Ревизия пущ и переходов звериных... С. 151-152.

³¹ Тамсама. С. 180.

³² Статут Великого княжества Литовского 1529 года ... С. 105.

³³ Гурков В.С. Терехин С.Ф. Бортничество в Белоруссии. Мн., 1980. С. 13, 31.

³⁴ Довнар-Запольский М.В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. Киев, 1905. Дадатак. С. 101-105.

Кантроль за беражлівым выкарыстаннем дзяржаўнай ці магнацкай лясной маёмасці забяспечваўся праз сістэму квітоў (“*kwit*”), якія таксама былі ўведзеныя Лясной уставай. Пры перадачы якіх заўгодна лясных тавараў да скарбу праз вышэйшага па рангу таварыша (бортнік праз палазніка і г.д.), прымаючы выпісваў здаючаму квіток з дакладна пазначанай датай прыёму тавараў, адкуль і ад каго прынятыя, а таксама ўласна найменне тавараў і іх колькасць. Унізе квітка месціўся подпіс прымаючага.³⁵

Акрамя таго, квіты ці білеты (“*bilet*”) выконвалі для сялян і мяшчан ролю пропуску ў лес. Справа ў тым, што ў дзяржаўных, а таксама прыватніцкіх лясных валоданнях была пашырана практыка існавання ад кожнай вёскі да лесу толькі адной дарогі, ці адной дарогі для некалькіх вёсак. Пракладаць новыя сцэжкі строга забаранялася, бо іначай гэта істотна ўскладніла б кантроль за ўваходамі ў лясы. Новапракладзеныя падыходы да пушчы было загадана засякаць.³⁶ Па непразных лясах можна было перасоўвацца выключна па агульнавядомых сцэжках ці гасцінцах, якія і пільнавала лясная варта. У лясах Радзівілаў у 18 ст. службоўцы кожнай пушчы выдавалі падданым за невялікую гадавую плату адмысловыя папяровыя квіты. Кожная пушча мела квіты свайго колеру, а таксама свой адрозны ад іншых “знак” (пэўнае кляймо ці герб). Свае ўласныя знакі маглі мець і асобныя водступы. Стралец прымаў квіты толькі сваёй пушчы. Селянін аддаваў квіт ці білет стральцу, а за яго вывозіў патрэбную колькасць лесаматэрыялаў ці дроваў. Стралец павінен быў адразу па атрыманні пагасіць квіт, надарваўшы яго, каб той не мог быць скарыстаны ў другі раз.³⁷

Права лясных уваходаў было адным з найбольш старажытных правоў не толькі сялянства, але і шляхты. Да 16 ст. яно не было рэгламентавана і ўваходамі называўся увесь лес, куды толькі можа дайсці чалавек. “...*А лесъ намъ изъ вековъ волень...*”, - сведчылі мужы воласці Караеўскай у 1530 годзе. Сяляне-даннікі самастойна займаліся пільнаваннем валасных пушчаў, ў якіх мелі ўваходы і бортнае дрэва. Фактычна, сяляне ладзілі сваю ўласную лясніцкую службу і выконвалі абавязкі ляснічых.

Асобныя воласці ў 15 – 16 ст. яшчэ мелі ў сваім распараджэнні “*ловы лосиньи*” і бровыя гоны ў якія дзяржаўцы, намеснікі і іх служкі ўступаць не мелі права. З усіх гэтых ўгоддзяў сяляне плацілі падаткі³⁸. Але эканамічная палітыка ўрада ВКЛ, скіраваная на мабілізацыю ўсіх магчымых эканамічных рэсурсаў у краі, прывяла да падпарадкавання такіх

³⁵ НГАБ. Ф. 694, воп. 3, адз.з. 1212. Арк. 27.

³⁶ Тамсама. Арк. 286.

³⁷ Тамсама. Арк. 10.

³⁸ Довнар-Запольский М.В. Очерки по организации... Дадатак. С. 53-56.

вольных лясоў дварам. Большасць уваходаў была рэгламентавана падчас правядзення рэвізіі пушчаў і пераходаў звярыных 1559 г., калі для кожнай вёскі і кожнага асобнага землеўласніка была дакладна акрэслена тэрыторыя ўваходаў у пушчы: *“Над рекою Наревкою, ажъ у Наревку Великую. А Великою Нарвою до великого леса. Съ того леса устала речка Бабръ и Везовець. Съ того жъ леса у тую жъ речку Бобру упала ажъ до Наровки Малое пришло межи избъ Ходосовскихъ и Грашенскихъ. На той речце езы и сеножати вольные. Того всего входу вдолжъ и въ поперекъ три мили, къ дереву бортному и къ сеножатемъ...”* і г.д. Памеры ўваходаў не былі аднолькавымі: *“Тое пусчи удолжъ на две мили, а впоперекъ на милю...”*, *“Того вдолжъ и впоперекъ на милю...”*, *“На Веницы, отъ Яголковъ чотыри мили, съ подданными его милости господарскими Выловцаны земля бортная...”*, *“Къ тому, дерево бортное на Лукомеру, съ подданными его королевское милости Лукомерчаны, отъ Яголковъ 8 миль...”* і г.д.³⁹ Падставай для ўваходаў у дзяржаўную ці панскую пушчу была наяўнасць у ёй уласных борцяў, сенакосы, возера, птушыных пастак і інш., што вынікае з тэкстаў Статутаў. Уваходы маглі з’яўляцца таксама і прадметам куплі-продажу, як і іншая маёмасць.

Права ўваходу ў пушчу бортнікам гарантавалі бортныя знакі, якімі кожны гаспадар памячаў сваю борць ці калоду. Знамена ці клейны, як іх піншаму называлі, мелі індывідуальны непаўторны характар, і служылі для нешляхетных саслоўяў гербамі ці аўтографамі – часта сяляне, выступаючы ў ролі контрагента пры замацаванні дакументу, прыкладалі да яго, побач з пячаткамі шляхты, свае індывідуальныя знамена. Напрыклад, прадстаўнікі мяшчан і сялян Прапойскай воласці (а гэта была валасная эліта), падаючы свайму старасце Ю. Зяновічу чалабітную, *“...для лепшое твердости сего... листу клеина наши бортные в сем листе нашем есмо понаписывали...”*⁴⁰ Напрыканцы дакументу, пасля шляхецкіх пячацяў, паслядоўна размешчана 9 клейнаў⁴¹. Гэтыя знамена безумоўна маюць вельмі старадаўняе паходжанне. З дапамогай такіх знакаў маглі памячаць не толькі борці, але і вялікія ўчасткі лясной тэрыторыі. Аскар Хэдэман, аналізуючы магчымыя варыянты тэхнікі нанясення бортнага знака на жывое дрэва, зазначае, што яны адрозніваліся ад нанясення бракарскага знака на таварную драўніну і пакуль застаюцца невядомымі⁴².

У 17 – 18 ст. павялічвалася колькасць пасек і змяншалася колькасць борцяў у дрэвах. Часта сялянам проста забаранялася рабіць новыя борці, бо гэта псавала дарагі таварны лес. Але такія забароны існавалі не паўсюль.

³⁹ Ревизия пуцц и переходов звериных... С. 142, 163-165.

⁴⁰ Социально-политическая борьба народных масс Белоруссии: Конец XIV в.– 1648 г.: Сб. документов и материалов. В 3 т. Т.1, Мн., 1988. С. 53-54.

⁴¹ НГАБ. Ф. 694, воп. 4, адз.з. 1556. МФ. Ч. 1. Арк. 36.

⁴² Hedemann O. Dawne puszcze i wody. Wilno, 1934. С. 130-133.

Дрэва пад борць можна было выкупіць, але гэта было па кішэні далёка не ўсім. Прасцей было прыдбаць калоду, яна і таннейшая, і больш практычная. Для параўнання, у 1798 г. дрэва пад борць каштавала 15 злотых, у той жа час, як вулік ці калода была ў 15 разоў таннейшай – 1 злоты⁴³. Таму не дзіўна, што сяляне і магнацкія гаспадаркі пачалі аддаваць перавагу менавіта калодам-вуллям.

Можна з упэўненасцю назваць бортніцтва сапраўды народным промыслам, а мёд народным прадуктам. Бортніцтва закранала многія бакі жыцця тагачаснага грамадства, пачынаючы ад спраў падатковых і гандлёвых, сканчаючы вайсковымі і знешнепалітычнымі. Люстэркам эвалюцыі і развіцця промыслу ў ВКЛ з'яўляюцца дакументы справаводства і права. У іх яскрава праглядаюцца паступовыя змены ў старадаўняй бортніцкай традыцыі, апошнюю стадыю якой мы можам назіраць сёння ў аддаленых лясных вёсках беларускага Палесся і некаторых іншых рэгіёнах Беларусі.

---

⁴³ НГАБ. Ф. 694, воп. 3, адз.з. 1229. Арк. 5 адв.

Марыюш Савіцкі (Аполе),
 доктар гісторыі,
 Апольскі Універсітэт

Артылерыя, цэйхгаўз і замак у крэпасці Стары Быхаў у 1692 – 1707 г.¹

Прыватныя крэпасці, да якіх належаў Стары Быхаў, былі вельмі істотным элементам абарончай сістэмы Рэчы Паспалітай. Кожная з іх мела ўласную артылерыю і арсенал, часта добра забяспечаны, пра што клапаціліся гаспадары. Месты-крэпасці, якія належалі магнатам ВКЛ, былі моцнымі абарончымі вузламі. Іх планіроўка (Стары Быхаў, Нясвіж або Слуцк) дазваляла весці вулічныя баі ў выпадку прарыву ворага ў места². Аднак гэтая аб'екты пакуль не дачакаліся ўвагі гісторыкаў, магчыма, па прычыне недастатковай колькасці крыніц і іх раскіданасці па архівах у розных краінах: Летуве, Беларусі, Украіне, Расеі. Увагі заслугоўвае праца Багуслава Дыбася пра крэпасці Рэчы Паспалітай, а таксама даследаванне Анджэя Рахубы, прысвечанае збройным сілам ВКЛ у 17 ст.³

У гэтым артыкуле прадстаўлены два перапісы артылерыі і цэйхгаўза Старога Быхава: першы паходзіць з 1692 г.⁴, другі – з 1707 г.⁵ Першы ўзнік з нагоды змены каменданта крэпасці, а другі – пасля капітуляцыі места перад расейскімі войскамі і ліцвінскімі аддзеламі Рыгора Антоні Агінскага 25 чэрвеня 1707 г. Гэтыя дакументы складзены з прамежкам у пятнаццаць гадоў, таму можна прасачыць магчымыя страты падчас Паўночнай вайны, распачатай у 1700 г. або ўзмацненне артылерыі на час ваенных дзеянняў.

¹ Артыкул напісаны дзякуючы фінансавай падтрымцы Фонду імя Ланцкаронскіх у межах навуковага праекту “*Dom sąpieżyński 1668-1698. Droga do hegemonii na Litwie*”, рэалізаванага ў 2008 г. аўтарам у Вільні, а таксама, дзякуючы сродкам, атрыманым у Бюро настрыфікацыі і міжнароднага абмену пры Міністэрстве навукі і вышэйшай школы, у межах таго самага праекту, рэалізаванага на тэрыторыі Беларусі.

² Gryckiewicz A. P. Warowne miasta magnackie na Białorusi i Litwie // *Przegląd Historyczny* (далей PH). Warszawa, 1970. T. 61. Z. 3. S. 431; Грицкевич А.П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI – XVIII вв. (социально-экономическое исследование истории городов). Мн., 1975. С. 206.

³ Dybaś B. Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku. Toruń, 1998; Rachuba A. Siły zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku // *Przegląd Wschodni* (далей PW). Warszawa, 1994. T. 3. Z. 3.

⁴ Vilniaus universiteto biblioteka (далей VUB), Fond 4. Nr 34133 (A-1533). K. 1-4.

⁵ Lietuvos mokslų akademijos biblioteka у Вільні (далей LMAB). Fond 17. Nr 43. K. 1-8.

Артылерыя ў ВКЛ была адносна занядбаным родам войскаў. Прычына крылася ў недастатковым фінансаванні з дзяржаўнага скарбу⁶. У часы Жыгімонта Вазы ў Вільні існавала людвісарня з даўняй традыцыяй вытворчасці гарматаў і добрымі майстрамі. Аднак ужо пры Уладзіславе Вазе яна моцна заняпала па прычыне адсутнасці зацікаўлення караля справамі бяспекі Літвы. Арсеналы Вялікага Княства ў Вільні, Смаленску да 1654 г., у Дынабургу, Полацку і некалькіх іншых меншых памежных крэпасцях былі занядбаныя, мелі не надта шматлікі і занядбаны рыштунак. Яшчэ горш выглядала сітуацыя з баявымі прыпасамі: порахам і ядрамі, на недахоп якіх увесь час наракалася. ВКЛ у 70-я гады 17 ст., паводле наяўнай артылерыі, не дасягала нават узроўню Кароны. У вельмі дрэнным стане знаходзілася крэпасная артылерыя, яна часта станавілася здабычай ворага, які лёгка браў баронення ёю замкі⁷. Артылерыя ў ВКЛ дзялілася на дзяржаўную, прыватную і гарадскую, з якіх у найлепшым стане была прыватная, пераважна размешчаная ў прыватных крэпасцях, такіх як, Быхаў, Шклоў, Слуцк, Нясвіж, Ляхавічы ці Біржы⁸.

Стары Быхаў – горад, збудаваны ў 20-я і 30-я гады 17 ст. на правым беразе Дняпра пры ўпадзенні ў яго невялікай рэчкі. Калісьці ён быў маёмасцю сям’і Хадкевічаў. У 1590 г. Ян Іеранім Хадкевіч атрымаў ад караля Стэфана Баторыя дазвол на пабудову тут замку, аднак аж да 20-х гадоў 17 ст. будову не скончыў. У 1625 г. места перайшло ў рукі Сапегаў, менавіта, ва ўладанне Ільва Сапегі. Гэты род трымаў Стары Быхаў да 1831 г.⁹ Спачатку места было акружана ровам, валам, абарончымі мурамі, бастыёнамі і рэвелінамі. Сапегі значна павялічылі абарончыя магчымасці Старога Быхава, дадаткова ўзмацніўшы і перабудоваўшы замак¹⁰. Быхаўскі замак быў збудаваны з выкарыстаннем сістэмы высокіх вежаў, хоць у гэтым выпадку вежы рабіліся шасцібаковымі, а не чатырохсценнымі, як звычайна¹¹. Стары

⁶ Sawicki M. Artyleria litewska w latach osiemdziesiątych XVII wieku. Organizacja i finansowanie [w:] Artyleria polska. Historia – teraźniejszość – przyszłość (myśl wojskowa, szkolnictwo artyleryjskie, technika i uzbrojenie) / pod red. W. Rezmer, M. Gętkowski, J. Ślipiec. Toruń, 2008. S. 166-167.

⁷ Rachuba A. Siły zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego... S. 381.

⁸ Тамсама. S. 404-405; Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku // Studia i Materiały do Historii Wojskowości (далей SMHW). 1973. T. 19. Cz. 3. S. 128.

⁹ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów. /pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. Warszawa, 1880. T. 1. S. 489; Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мн., 1991. С. 80.

¹⁰ Нрыцкiewicz А. Р. Warowne miasta magnackie na Białorusi i Litwie. S. 437; Грицкевич А.П. С. Частновладельческие города Белоруссии... С. 213.

¹¹ Bogdanowski J. Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte. Warszawa-Kraków, 2002. S. 97.

Быхаў формай нагадваў амаль правільнае кола, цэнтрам якога было прыроднае ўзвышша, выцягнутае ў кірунку Сапезанкі. Места-крэпасць было невялікім, усяго 800 м у дыяметры. Усярэдзіне, непадалёк ад абарончых муроў размяшчаўся замак, блізка па кампазіцыі да радзівілаўскага Нясвіжа і замку Іллінічаў у Міры. У плане ён складаўся з некалькіх нерэгулярных прамавугольнікаў памерамі 74 x 70 м, быў акружаны ровам з пад'ёмным мостам. У двор вяла брама, насупраць якой знаходзіўся павернуты да ракі галоўны, палацавы корпус замку¹². Ужо ад пачатку 17 ст. Стары Быхаў меў вялікае стратэгічнае значэнне, як адна з найважнейшых ліцвінскіх крэпасцяў на лініі Дняпра. Быў выгодна размешчаны на ўзвышшы над рэкамі Дняпром і Сапезанкай. У 1655 г., калі ўжо ішла вайна з Масквой, залога крэпасці была залічаная на дзяржаўную службу ВКЛ¹³. Акрамя таго соймавая канстытуцыя ўхваліла вярбоўку 300 нямецкіх пехацінцаў для ўзмацнення абароны места-крэпасці. Неабходныя сродкі меліся быць перададзены непасрэдна каманданту Старога Быхава, на падставе адпаведных распараджэнняў гетмана. Жыхароў места звольнілі „*ab omnibus Reip. oneribus do lat dwudziestu*” узамен за ўдзел у яго абароне¹⁴. Праўдападобна, што ў 1695 г. у Старым Быхаве дзейнічала добрая людвісарня. У ёй працавалі нейкія Юрко і Мікалай, верагодна, мясцовыя рамеснікі, аднак, на жаль пра іх больш нічога невядома¹⁵.

Першы з названых вышэй дакументаў паходзіць з траўня 1692 г. Ён быў складзены з нагоды змены каманданта быхаўскай фартэцыі. Саступаючы месца каралеўскаму маёру Якубу Дэрроху, папярэдні камандант менскі чэсьнік Пётра Станіслаў Рагоза склаў 1 траўня 1692 г. рапарт, у якім падаў не толькі від, колькасць і даўжыню гарматаў, але і перапісаў рыштунак цэйхгаўза ды павіннасці быхаўскіх мяшчанаў адносна фартэцыі¹⁶. Пачну пералік з самага цікавага, менавіта, з артылерыі.

¹² Hryckiewicz A. P. Warowne miasta magnackie na Białorusi i Litwie. S. 437.

¹³ Dybaś B. Fortece Rzeczypospolitej... S. 83, 136; Hryckiewicz A. P. Warowne miasta magnackie na Białorusi i Litwie... S. 437.

¹⁴ Volumina Legum. Petersburg, 1859. T. IV. S. 231-232.

¹⁵ Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мн., 1991. С. 85.

¹⁶ VUB. Fond 4. Nr 34133 (A-1533). K. 1.

Табліца 1. Спіс артылерыі Старога Быхава з 1692 г.

Від гарматы	колькасць	Даўжыня ў локцях	Вага ядраў у фунтах ("пушкарскі памер")
Działo „Murzyn” w pół przepiłowane przywiezione z Wilna (Гармата “Мурын”, на палову прапілаваная, прывезеная з Вільні)	1	----- ¹⁷	-----
Działo króla Zygmunta Augusta (Гармата караля Жыгімонта Аўгуста)	1	4 ½	5
Działa z herbem “Jmci Dobrodzieja” pośród Pelikany z wyniosłymi skrzydłami, lane podczas gubernatorstwa niewymienionego z imienia Judyckiego, lawety okute, bez kół. (Гарматы з гербам “Jmci Dobrodzieja”, пасярэдзіне пеліканы з вялікімі крыламі, адлітая у часе губернатарства не названага па імю Юдыцкага, лафеты акаваныя, без колаў) ¹⁸	2	2 ¾	7
Działo alias szrotownia, laweta nowa okuta z nowymi kołami (Гармата, па-іншаму, шрагоўня, новы акаваны лафет, з новымі коламі)	1	2	24

¹⁷ Няма даных у крыніцы.

¹⁸ Магчыма, гаворка пра звязанага з Сапегамі Гераніма Юдыцкага рэчыцкага падкаморыя, які памёр у 1654 г. (Sawicki M. Stronnicтво dworskie na Litwie w pierwszych latach panowania Jana Kazimierza Wazy. Maszynopis pracy doktorskiej przechowywany w Bibliotece Głównej Uniwersytetu Opolskiego. Opole, 2005. S. 130).

Działa Kazimierza Leona Sapiehy podkanclerzego litewskiego z jego herbem, lawety okute stare, bez kół (Гарматы літвінскага падканцлера Казіміра Леона Сапегі з ягоным гербам, старыя акаваныя лафеты, без колаў)	2	2 ¼	7
Działo Hieronima Chodkiewicza, kasztelana trockiego z jego herbem (Гармата троцкага кашталяна Гераніма Хадкевіча з ягоным гербам)	1	3	2
Działo miasta Wilna za króla Władysława IV przekazane przez burmistrzów Senkiewicza i Dubowicza (Гармата места Вільні часоў караля Уладзіслава IV, перададзеная бурмістрамі Сенкевічам і Дубовічам)	1	5	5
Działo miasta Wilna z herbem "Rudominy" (Гармата места Вільні з гербам "Рудаміны")	1	5	5
Działo z herbem króla Władysława IV (Гармата з гербам караля Уладзіслава IV)	1	2 ½	6
Moździerz moskiewski (Маскоўская марціра)	1	----	100
Działa Rakoczego księcia węgierskiego (Гарматы венгерскага князя Ракочы)	2	3 ¼	8
Działo z inskrypcją "IRS" oraz herbem "Snopek", laweta dobra, koła okute, stare (Гармата з інскрыпцыяй "IRS" і гербам "Снапок", добры лафет, колы акаваныя, старыя)	1	3 ¾	2

Działo z herbem "Ptak niesie Krzyż" z koroną nad herbem (Гармата з гербам "Птах нясе крыж" з каронай над гербам)	1	3	5
Działo króla "Zygismunta wtórego" z jego herbem, laweta nowo okuta, bez kół (Гармата караля "Zygismunta wtórego" з ягоным гербам, лафет нядаўна акаваны, без колаў)	1	3	1 ½
Działo z dwiema satyrami po bokach, laweta nowa okuta bez kół (Гармата з двума сатырамі па баках, новы акаваны лафет, без колаў)	1	4	1 ½
Działa na nich herby "Strzała rozdarta, Pogonia, Gryff, Łabędź i trzy Łątki" (Гарматы, на іх гербы "Разадраная страла, Пагоня, Грыф, Лебедзь і тры Лёнткі")	2	4	1 ½
Działo z herbem "Łuk wyciągniony z strzałą w tyle" (Гармата з гербам "Нацягнуты лук са стралой ззаду")	1	-----	-----
Działo inflanckie, dookoła Lilie Johana Plattera, laweta okuta stara bez kół (Інфлянцкая гармата, вакол Ліліі Ягана Пляттэра, стары акаваны лафет, без колаў)	1	4 ¼	2
Działo polowe z krzyżykiem kawalerskim, laweta nowa, dobra okuta (Палявая гармата з кавалерскім крыжыкам, новы лафет, добра акаваны)	1	-----	-----

Działek polowych moskiewskich z lawetami okutymi, bez kół (Гарматак палявых маскоўскіх з акаванымі лафетамі, без колаў)	8	-----	2
Działko znalezione pod zawaloną ścianą po wysadzeniu cekhauzu, laweta dobra (Гарматка, знойдзеная пад заваленай сцяной пасля выбуху цэйхгаўза, добры лафет)	1	-----	-----
Działko żelazne znajdujące się w cekhauzie pod "Argankami" (Жалезная гарматка, знаходзіцца ў цэйхгаўзе пад "Argankami")	1	-----	-----
Moździerz lany w Bychowie za guberni nie wymienionego z imienia Judyckiego podkomorzego rzeczyckiego (Марціра, адлітая ў Быхаве, пры губернатарстве не названага па імя Юдыцкага, рэчыцкага падкаморыя) ¹⁹	1	-----	-----
Усяго гарматаў:	34		

Крыніца: VUB. Fond 4. Nr 34133 (A-1533). К. 2-2v.

Фартэцыя Стары Быхаў мела 34 гарматы рознага калібру, што на тыя часы, напэўна, не было малой колькасцю. У бальшыні, аднак то былі гарматы з першай паловы 17 ст. У месце таксама меліся гарматы, адлітыя яшчэ ў 16 ст., але яны складалі нязначную меншасць. Дадаткова пералічаны артылерыйскі рыштунак з места. Перш за ўсё, то былі лафеты да розных відаў гармат, тоўстыя дубовыя дошкі для вырабу лафетаў. З большага, аднак, гэта былі названыя таксама старыя колы, якія падыходзілі да новых лафетаў, два карабельныя лафеты і адзін для марціры. Пра астатніх пазначана, што яны новыя²⁰.

¹⁹ Параўнай са спас. 13.

²⁰ VUB. Fond 4. Nr 34133 (A-1533). К. 2-2v.

Табліца 2. “Спісанне цэйхгаўза” Старога Быхава ў 1692 г.

Артылерыйскі і мінёрскі рыштунак	Колькасць
Prochu bezzek wielkich (Пораху вялікіх бочак)	7
Prochu bezzek mniejszych (Пораху бочак меншых)	18 ½
Ołowiu “swin jako się nazywają – w jednej szmatek odciętych” (Свінцу “свіняў, як іх называюць, у адной адсечаных кавалкаў”)	19
Ołowiu sztuk wielkich “ad instar” cebra lanych (Свінцу вялікіх штук “ad instar” цэбра літых)	6
Ołowiu “w szmatach wielkich trzygromiastych” (Свінцу “у вялікіх трохгранных шматах”)	13
Ołowiu “w sztuczках na funtów plus minus 50 sztuk” (Свінцу “у штуках на фунтаў плюс-мінус 50 штук”)	4
Saletry barył (Салетры барылаў)	16
Ałunu sól solanki (Галыну ²¹ палова саялянк ²²)	½
Granatów wielkich pustych (Гранат вялікіх пустых)	125
Granatów wielkich “zaprawnych” (Гранат вялікіх “zaprawnych”)	29
Granatów mniejszych “zaprawnych jako to od szturm bronіаc” (“Гранат меншых “zaprawnych” для абароны ад штурму”)	60
Granatów ręcznych żelaznych, pustych (Гранат ручных жалезных, пустых)	200
Form drewnianych toczonych do rzucania z ręki granatów (Формаў драўляных точаных, для кідання гранат з рукі)	12
Granatów szklanych ręcznych niezaprawionych (Гранат ручных шкляных, не запраўленых)	35

²¹ Галын, галун – падвойная сернакіслая соль алюмінію, марганцу і інш., якая ў крышталічным выглядзе выкарыстоўваецца ў тэхніцы, а таксама для спынення крывацёку пры парэзах.

²² Саялянка – бочка, у якой прывозілі соль, адзінка вымярэння сыпучых і вадкіх рэчываў. Гл.: Скурат К.У. Даўня беларускія меры (лексічны аналіз). Мн., 1974. С. 50–51.

Granatów szklanych zaprawionych (Гранат шкляных, запраўленых)	30
“Kartaczy zaprawionych wielkich dziesięciofuntowych” (“Карцечных ядраў вялікіх дзесяціфунтовых, запраўленых”)	50
Kartaczy zaprawionych sześciofuntowych (Карцечных ядраў запраўленых шасціфунтовых)	59
Kartaczy zaprawionych trzyfuntowych (Картачоў трохфунтовых, запраўленых)	115
Kartaczy zaprawionych blaszanych czterofuntowych” (Карцечных ядраў бляшаных чатырохфунтовых, запраўленых)	12
Kartaczy pustych dziesięciofuntowych (Карцечных ядраў дзесяціфунтовых, пустых)	143
Kartaczy mniejszych pustych (Карцечных ядраў меншых, пустых)	175
Kul armatnich dużych nie pasujących do tutejszych dział (Гарматных ядраў вялікіх, не пасуюць да тутэйшых гармат)	1500
Kul “zgodnych do tutejszych armat wielkich czy mniejszych nad dwa funtowych” (Ядраў “адпаведных тутэйшым гарматам, большым ці меншым па-над двухфунтовым”)	560
Kul dwufuntowych żelaznych oblaných ołowiem (Ядраў жалезных двухфунтовых, аблітых свінцом)	150
Arkebuz z napisem “SIANISLAVS DOVOINO” (Аркебузаў з надпісам “SIANISLAVS DOVOINO”)	1
Nakownice z niewłaściwym łożem (Гакаўніцы з неадпаведным ложам)	38
Arganków z rur muszkietowych (Арганкаў з мушкетных ствалоў)	8
Muskietów lontowych nowo osadzonych (Мушкетаў лентачных нанова апраўленых)	88
Muskietów ze złymi łożami i bez nich (Мушкетаў з дрэннымі ложамі і без іх)	1013

Lontów do zapalania alundów, wieńców moczonych oraz 20 niemoczonych (Лентаў да запальвання зарадаў, вянцоў мочаных і 20 нямочаных)	100
Blach husarskich (Гусарскіх блях)	6 ½
Szufli do armat (Шуфляў да гарматаў)	6
Szturmispis z żelazem (Штурмспісаў з жалезам)	1
Szturmispis bez żelaza toczonych (Штурмспісаў без жалеза, точаных)	6
Krajcarów do armat (Крэйцэр да гарматаў)	3
Krzyży drewnianych do puszczania rac (Драўляных крыжоў для запуску ракетаў)	5
Pręt duży żelazny do lania armat (Прэнт вялікі жалезны для адліву гарматаў)	1
Pręty do formy do lania armat żelaznych (Прэнты да формы для адліву гарматаў)	5
Francilkul toczonych drewnianych (Францілкуляў драўляных, точаных)	3
Pik z grotami żelaznymi (Пікаў з жалезнымі наканечнікамі)	25
Drzewce do chorągwi, jeden bez grotu (Дрэўкі да харугвы, адно без наканечніка)	3
Kos prosto nasadzonych (Косаў, насаджаных проста)	15
Kagańców żelaznych (Каганцоў жалезных)	16
Lewar do podnoszenia armat na lawetach z kluczami i z krukami (Дамкрат для пад'ёму гарматаў на лафеты з ключамі і крукамі)	1
Dwie formy do lania kul muszkietowych (Дзве формы для адліву мушкетных куляў)	2
Łańcuchy sążniowe grube do "sprocowania armat" (Ланцугі сажневыя тоўстыя для "sprocowania armat")	2

Łańcuchy mniejsze tako do “sprocowania armat” (Ланцугі меншыя таксама для “sprocowania armat”)	2
“Bardysz moskiewski” (Бердыш маскоўскі)	1
“Klamramy do przybijania kłód” (Скобы для прыбівання бярэнаў)	3
Świder alias łopotnia do wyświdrowywania kul armatnich (Свярдзёлак ці лапотня для высвідравання гарматных ядраў)	1
Świder żelazny długi półtorej sążnia (Свярдзёлак жалезны доўгі ў паўтары сажні)	1
Dłuta szelmackie (Долаты калёснікаў)	2
Siekiera (сякера)	1
Szkud ciesielski (Цяслярскі шкуд)	1
Dłut do wydłubywania piast armatnich (Долатаў для выдзёўвання ўтулак у ядрах)	1
Strugi do ostrugania drzewa (Гэблікі для габлявання дрэва)	2
Pił do tartaku wodnego (Пілаў да воднага тартаку)	2
Piła ręczna (піла ручная)	1
Koły żelazne alias pręty do przebijania murów (Жалезныя колы ці прэнты да прабівання муроў)	3
Świdrów tokarskich (Свярдзёлкі токарскія)	2
Heblów stolarskich (Сталярскія гэблікі)	2
“Rzezak do guntów wyrzynania od dwu stron” (“Цясак да выразаання двухбаковы”)	1
“Do kul armatnich buksów” (“Буксаў да гарматных ядраў”)	11
“Wyrwantów” (“Вырвантаў”)	16
“Racz wielkich i małych” (“Гваздадзёраў вялікіх і малых”)	22
“Tradynków” (“Традынкаў”)	8
Jarka alias waga żelazna (Ярка ці жалезная вага)	1

“Pieczenia” “Печэня”	1
Krata żelazna nowa, niewielka (Краты жалезныя новыя, невялікія)	1
Zasłonka żelazna od pieca (Жалезная заслонка ад печы)	1
Rydłów do kopania ziemi (Рыдлёвак для капання зямлі)	8
Łopaty żelazne do mieszania warpa do muru (Жалезныя лапаты для перамешвання вапны для муроў)	3
Kolców wielkich z probojami (Вялікіх колцаў з прабоямі)	10
Drzwi stare żelazne (Старыя жалезныя дзверы)	1
Kajdany żelazne (Жалезныя кайданы)	2
Liny nowe wielkie (Вяроўкі вялікія новыя)	2

Крыніца: VUB Fond 4. Nr 34133 (A-1533) K. 3-4.

Дадаткова ў вопісе цэйхгаўза пазначана шэсць тысяч цаглін, пакладзеных у Магілёўскай браме, і неабпаленая цэгла ў такой самай колькасці. Маецца запіс пра 70 тысяч “будульца” (напэўна, таксама цэгла) гатовага да ўжытку, г. зн. абпаленага. Занесены ў вопіс жалезны крыж з “залацістымі рагамі” ад не названай па імю Казельскай, і пазначана, што верхавіна абламаная²³.

Цікава параўнаць кошты вырабу некаторага артылерыйскага рыштунку і амуніцыі. З вядомых мне рахункаў Злачоўскай фартэцыі, у 1690 – 1691 г. акоўка лафету шасціфунтовай гарматы каштавала каля 36 злотых, па меншай меры, так ацаніў сваю працу каваль. Акоўка лафету вялікай гарматы, на жаль невядомай вагі, каштавала ужо 80 злотых, разам з коштам матэрыялаў. Як здаецца, цэны ў Каралеўстве і Княстве былі аднолькавымі або нязначна адрозніваліся²⁴. Кошты вытворчасці амуніцыі мне вядомыя толькі для карцечы з 1695 г. Выраб аднафунтовага карцечнага ядра каштаваў 7 грошаў, а трохфунтовага – 10 грошаў²⁵. Узяўшы пад увагу пры-

²³ VUB. Fond 4. Nr 34133 (A-1533). K. 3-4.

²⁴ Нацыянальны Гістарычны Архіў Беларусі ў Менску (далей НГАБМ). Ф. 694. Воп. 2, №. 2457. А. 33.

²⁵ Rejestr zrobionych kartaczy do cekhauzu złoczowskiego z 16 października 1695 roku. NGABM. Fond 694. Op. 2. Nr 2457. K. 478; М. Уйма лічыць, што ў 1689 г. у Злачоўскай крэпасці было два кавалі. Дзесьці на працягу шасці гадоў лічба гэтая зменшылася да аднаго. (Ujma M. Latyfundium Jana Sobieskiego 1652-1696. O pole, 2005. S. 260).

ведзення спісы, можна вывесці, што забеспячэнне такой фартэцыі было каштоўным і не кожны магнат мог дазволіць сабе падобныя выдаткі.

Цікавую інфармацыю утрымлівае спіс павіннасцяў шляхты і мяшчанаў на карысць замку. Шляхта, якая мела свае родавыя маёнткі і пажыццёвыя ўладанні, павінна была раз у год, у дзень Святога Мікалая, г. зн. 6 снежня, ставіцца на агляд перад камендантам крэпасці. Такі ж абавязак мелі мяшчане, якія дадаткова дбалі пра валы і мury паводле “даўняга звычайу”. Земляныя і рамонтныя работы павінны былі весціся ад вясны да “замаразкаў” пад пільным кантролем каменданта. Жыхары навакольных вёсак ў час палявых работ не маглі быць прыцягнутыя да якой-небудзь працы па ўзмацненню крэпасці, з адным выключэннем – дастаўка сена “да засыпання рова”. Толькі восенню па загаду каменданта іх можна было выкарыстаць для земляных прац пры валах²⁶.

У названым вышэй дакуменце змешчаны таксама цікавы вопіс быхаўскага замка з 1692 г.:

“Замак насупраць рынку. Ідучы да замку, мост з абодвух бакоў з парэнчамі на точаных балясінах, на сярэдзіне мосту краты з дрэва, сталярскай работы. Вароты на полазах з раты, над варотамі пад галкай герб ягамосці²⁷. Увайшоўшы да замку, мураваная брама, вароты з форткай, на завесах. Жалезны прэнт для замыкання над брамай. Пакой з комінам. Цэлая печка і вокны цэлыя. Па левым баку мураваная кухня і ў ёй два пакоі з комінамі, адзін пакой пустуе. Па другім баку брамы жылы будынак, таксама мураваны, двое дзвярэй на завесах. Два пакоі. Два коміны. Насупраць брамы высокі палац. На доле пакоі, на версе склепы, сталовы пакой пасля падрыву непрыяцельскай мінай наноў рэстаўраваны, з вокнамі без печы і прыстаўленыя дзверы сталярскай работы, без жалеза. З таго сталавага пакою праз усе пакоі дзверы на завесах. Чацвёрта дзвярэй з замкамі, адзін замок без ключа, навакол вокны цэлыя шклянныя. З апошняга пакою ці сталавага пакою ад заходу сонца, сходы, над якімі закруглены ганак на чатырох слупах, цяслярскай работы. Парэнчы на тачаных балясінах, закруглены дах, накрыты гонтам. На доле склепы. Пад нанова прымураваным пакоем двое дзвярэй на завесах, з замкамі, іншыя без дзвярэй, склепы нават даўнія, усе вокны з жалезнымі кратамі, дзверы на завесах з замкамі.

Студня ў замку нанова рэстаўраваная, ех fundo з рук, новы закруглены ганак над зямлёй, з парэнчамі на тачаных балясінах, накрыты гонтам.

На доле пад замкам бровар нанова ўсталяваны на палях над рэчках Макранкай, якая ўпадае ў Днепр, да таго бровару падвойныя дзверы да сней і дзверы да стадолы цяслярскай работы без жалезаў. У сенях памост

²⁶ VUB. Fond 4. Nr 34133 (A-1533). К. 4.

²⁷ Герб Сапераў “Ліс”.

і дзе катлы могуць стаць, комін на мураваных слупах. Белы пакой у кані (?) без вокнаў і без памосту, на вадзе ганак вакол таго будынку даўжынёй васемнаццаць сажняў, крыты дранкай, дранка прыбіта цвікамі.

Там жа на доле дрэва вывезенага за браму падольную, дзе нябожчык Холн губернатар меў будаваць стайню на цугі Ягамосці. Бярвенняў коп 20, брусоў да бэлек 30, вялікіх шулаў 30. У месце каля замку свіран на губернатарскае збожжа, двухпавярховы, з засекамі на доле і на гары, дзверы на завесах з унутранымі замкамі і з прабоямі. Навакोल ганак абабіты дранкай.

Скарбовы свіран, дзе будуць сыпаць правіянцкае збожжа, двухпавярховы з засекамі. Дзверы на завесах, унутраны замок і прабоі і ланцуг для замыкання, новы.²⁸

Як відаць з вопісу, замак выглядзеў не надта прадстаўніча. Няма інфармацыі наконт стылю, у якім быў збудаваны. Аўтар сканцэнтраваны на практычным апісанні, не мінаючы жалезных аковак вокнаў, замкоў, нават адсутнасці ў адным ключа. Такі дакладны вопіс металічных элементаў не быў нечым новым, у час аблогі кожны кавалак жалеза станавіўся надзвычай каштоўным, тым больш, што на тэрыторыі фартэцыі, праўдападобна, дзейнічала людвісарня. Такі самы па дакладнасці апісання жалезных элементаў інвентар Жулкеўскага замку з 1671 г. Там аўтар таксама пры апісанні замку звяртаў увагу не толькі на інтэр'еры пакояў, але і на рэчы з жалеза. Інакш было з мэбляй і рэчамі штодзённага ўжытку: скрынямі, лавамі, сталамі, шуфлядамі. Аўтар вопісу Жулкеўскага замку апісаў гэтыя рэчы больш дакладна і нават дадаў крытычныя заўвагі наконт неабходнасці тэрміновага рамонт²⁹.

У 1700 г. саксонскія войскі разам з расейскімі перайшлі мяжу і атакавалі шведскія ўладанні ў Інфлянтах. Так распачалася вайна, якая працягвалася да 1721 г. і ўвайшла ў гісторыю пад назвай Вялікай Паўночнай вайны. Пасля паразы расейскіх войскаў пад Нарвай і перамогі над саксонскім электарам Фрыдрыхам Аўгустам I каля Дзвіны ў 1701 г., шведскія войскі ўвайшлі на тэрыторыю ВКЛ. Там іх падтрымалі разбітыя пад Алкенікамі Сапегі са сваім прыхільнікамі³⁰.

Не бачу патрэбы ў апісанні ходу баявых дзеянняў перад аблогай Старога Быхава, бо яны добра прадстаўлены ў літаратуры. Мяне цікавяць толькі непасрэдня прычыны аблогі крэпасці і складзены пераможцамі інвентар артылерыі і цэйхгаўзу. Да аблогі быхаўскай крэпасці справа дайшла ў выніку ваенных, дакладней, рабаўнічых дзеянняў Крыштапа Казіміра Сенецкага, які стаў генералам артылерыі ў верасні 1706 г., пасля адыходу з гэтай

²⁸ VUB. Fond 4. Nr 34133 (A-1533). К. 1-1v.

²⁹ Materiały źródłowe do dziejów kultury i sztuki XVI-XVIII. /oprac. M. Gębarowicz. Wrocław, 1973. S. 117-119; Bonic Жулкеўскага замку паходзіць з 1671 г.

³⁰ Nowak T., J. Wimmer. Dzieje oręża polskiego do roku 1793. Warszawa, 1968. S. 336.

пасады, Юзафа Вандаліна Мнішха, прызначанага надворным ліцвінскім маршалкам. Тры гады новы генерал змагаўся з вялікімі фінансавымі цяжкасцямі, звязанымі з адсутнасцю выплаты з кварты на ліцвінскую артылерыю. Ён прасіў усіх старастаў і дзяржаўцаў каралеўскіх маёнткаў з нагоды дрэннага стану ліцвінскай артылерыі, як найхутчэй плаціць сродкі, прызначаныя на яе Люблінскім сеймам 1703 г., непасрэдна яму, мінаючы ліцвінскага падскарбія. З гэтай мэтай ён нават выслаў сваіх камісараў, на чале з неназваным па імя панам Скарынай – каралеўскім харунжым, які дадаткова меў сабраць залеглую выплату кварты ад 1678 да 1706 г.³¹ Крыштап Казімір Сенецкі ў верасні 1702 г. удзельнічаў у аблозе расейскімі і ліцвінскімі войскамі Старога Быхава, які баранілі прыхільнікі Сапегаў. Ён прыняў фактычнае кіраўніцтва абложнымі работамі. Пасля капітуляцыі крэпасці 10 кастрычніка, Сенецкі стаў камендантам новай залогі ў якасці губернатара Быхава, што было зацверджана на з'ездзе ліцвінскіх станаў у Ружанай 7 снежня 1702 г. У той час ён быў прыхільнікам караля Аўгуста II і пратэжэ Міхала Сервацыя Вішнявецкага³². Пераняўшы кантроль над Старым Быхавам, генерал ліцвінскай артылерыі зрабіў з горада выдатную крэпасць³³. У 1706 г. Крыштап Казімір Сенецкі перайшоў на шведскі бок і далучыўся да прыхільнікаў Станіслава Ляшчынскага. Гэта было выклікана планами Пятра I па заняццю ліцвінскіх крэпасцяў, у тым ліку Старога Быхава і Магілёва, што мела прывесці да апанавання расейцамі лініі Дняпра. Загад заняць Быхаў атрымаў казацкі гетман Мазепа. Сенецкі не згаджаўся ўпусціць у крэпасць казацкую залогу, а інфармацыя пра спробу заняцця названых крэпасцяў, выклікала ў Літве непрыхаванае абурэнне. Казацкі гетман беспаспяхова спрабаваў увайсці ў быхаўскую фартэцыю. Спроба заняцця Старога Быхава і Магілёва прывяла да пераходу на бок Карла XII не толькі генерала Сенецкага, але і Вішнявецкага, які, аднак, унікаў рашучага і адкрытага дэкларавання сваёй палітычнай пазіцыі³⁴.

Справа дайшла да правакацыі расейцаў, калі была атрыманая інфармацыя, што расейскі аддзел вязе са Смаленска 30 тыс. рублёў (каля 600 тыс. золтых), прызначаных для Рыгора Антоні Агінскага. Гэтая сума павінна

³¹ Uniwersał Krzysztofa Sienickiego do starostów i dzierżawców dóbr królewskich. Świadoszce 20 listopada 1706. LMAB. Fond 17. Nr 57. K. 75; Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku. Spisy /pod red. H. Lulewicz i A. Rachuba. Kórnik 1994 (далей UC DL). Nr 109 i 110.

³² Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569-1763. Warszawa, 2002. S. 329; Rachuba A. Sienicki Krzysztof Kazimierz [w:] Polski Słownik Biograficzny (далей PSB). T. 37/1. Z. 152. S. 151.

³³ Rachuba A. Sienicki Krzysztof Kazimierz. PSB. T. 37/1. Z. 152. S. 151.

³⁴ Kamiński A. Przeciwno Szwedom i Leszczyńskiemu. Działania wojsk rosyjskich na terenie Polski w 1705-1706 roku [w:] Studia i Materiały do Historii Wojskowości (далей SiMHW). T. 12. Cz. II. Warszawa, 1966. S. 255-256.

была пайсці на аплату ліцвінскага войска і подкуп прыхільнікаў Міхала Сервацыя Вішнявецкага, перайшоўшага на бок Станіслава Ляшчынскага. Сенецкі вырашыў перахапіць гэтыя грошы і перадаць іх Вішнявецкаму. Аددзел, які напаў на расейскі канвой каля Начы і захапіў грошы, пазней злучыўся з войскамі Сенецкага пад Барысавам. Там іх атакавала расейскае войска пад камандай Міхала Андрэвіча Валконскага, змусіўшы да адступлення. 4 траўня 1707 г. пад Борам адбылася чарговая сутычка аددзелу Сенецкага з расейскім войскам, якому ўдалося адбіць частку, страчаных пад Начай грошай. У выніку генерал Сенецкі быў вымушаны ўвайсці ў Быхаў і прыгатавацца да аблогі, якую вялі значныя расейскія сілы і злучаныя з імі аددзелы Агінскага. Крыштап Казімір меў у сваім распараджэнні тры палкі, аплачаныя з пазасталай “маскоўскай сумы”³⁵. Гэта былі фінансавыя сродкі ўзгоднення пры працягванні перамір’я ад 18 жніўня 1678 г. Маскоўская дзяржава мела такім чынам кампенсаваць тэрытарыяльныя страты Рэчы Паспалітай квотай у 2 млн. золотых, з чаго 1/3 частка належала ліцвінскаму скарбу³⁶. “Маскоўская сума” выкарыстоўвалася ў ВКЛ яшчэ ў 1692 г. Казімір Ян Сапега інфармаваў караля, пра перадачу 50 тыс. з названых сродкаў ліцвінскаму войску, што Ян III адобрыў на радзе сенату³⁷.

Расейска-ліцвінскія войскі аблягалі Стары Быхаў чатыры тыдні, вядучы інтэнсіўны артылерыйскі абстрэл. Юзаф Фельдман падае, што за час аблогі ў кірунку места было выпушчана 3 тыс. снарадаў. Калі ўлічыць час ад ўваходу Сенецкага ў места да капітуляцыі, то гэтая лічба выглядае малаверагоднай і, несумненна, завышанай³⁸. Генерал Сенецкі спадзяваўся на дапамогу Сапегаў і Вішнявецкага, але яе не атрымаў. Вішнявецкі яшчэ не хацеў канчаткова парываць адносіны з Расеяй і не меў дастаткова сілаў, каб спыніць аблогу Старога Быхава³⁹.

³⁵ Rachuba A. Sienicki Krzysztof Kazimierz. PSB. Warszawa-Kraków, 1996. T. 37/1. Z. 152. S. 152; Ciesielski T. Wojsko litewskie w latach 1698-1709 [w:] Wojny północne w XVI-XVIII wieku /red. B. Dydak. Toruń, 2007. S. 173-174; Kamiński A. Konfederacja sandomierska wobec Rosji w okresie polszatandzkim 1706-1709. Wrocław, 1969. S. 108-109; Wimmer J. Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej. Warszawa, 1956. S. 319.

³⁶ Rybarski R. Skarb i pieniądze za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III. Warszawa, 1939. S. 456; 3. Вуйцік сцвярджае, што гэта была сума ў 1 млн. золотых (Wójcik Z. Jan Sobieski. Warszawa, 1983. S. 277.

³⁷ K. J. Sapieha do Jana III Sobieskiego. Wilno, 30 czerwca 1692. Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu. Rkps. 407/II. K. 9.

³⁸ Feldman J. Polska w dobie Wielkiej Wojny Północnej 1704-1709. Kraków, 1935. S. 230.

³⁹ Тамсама. S. 230-231; Rachuba A. Krzysztof Kazimierz Sienicki. S. 152. Ваўжынец Ф. Ракоўскі падае, што Вішнявецкі і Сапегі выслалі па 40 харугваў падмогі, што, аднак, здаецца малаверагоднай інфармацыяй (Rakowski W. F. Pamiętniki Wielkiej Wojny Północnej /oprac. M. Nagielski i M. Wagner. Warszawa, 2002. S.65).

Быхаўская крэпасць капітулявала 25 чэрвеня 1707 г. і ўжо ніколі не адрадзіла сваю моц, як і іншыя ліцвінскія крэпасці, здабытыя расейцамі. Кіраўнік абароны ліцвінскі мечнік і генерал ліцвінскай артылерыі Крыштап Казімір Сенецкі здаў крэпасць на надзвычай ганаровых умовах⁴⁰. Паводле дамовы аб капітуляцыі, уся залага, разам з замежнымі аддзеламі, магла выйсці з крэпасці з разгорнутымі сцягамі, паднятымі мушкетамі і “іншай стрэльбай” з запаленымі фіцілямі і чатырма гарматамі. Аддзелы, якія вышлі з Быхава, паводле ардынэнсу жамойцкага старасты і аднаго з кіраўнікоў антысапегаўскай партыі Рыгора Антоні Агінскага, павінны былі трапіць у яго распараджэнне. Дадаткова жаўнерам было гарантвана, што яны могуць забраць коней, валоў і ўсю сваю рухомую маёмасць. Важным элементам стала пісьмовая гарантыя бяспекі жаўнерам, як сваім, так і чужаземным. То быў, па сутнасці, адзін з самых істотных пунктаў дамовы, бо ў тыя часы неаднаразова здараліся некантраляваныя, або інспіраваныя камандзірамі, атакі пераможцаў на пакідаючыя крэпасць аддзелы. Кіраўніка абароны генерала артылерыі мелі даставіць “да пасесіі магілёўскай эканоміі” і там пакінуць у распараджэнні ўладаў Рэчы Паспалітай. Дадаткова запатрабавана ад Сенецкага і двух палкоўнікаў: Яна Ліндорфа і Гермаіна Берлінкоўрга абяцання на час вайны не служыць ў аддзелах, якія вялі вайну супраць маскоўскіх і верных Аўгусту II польска-ліцвінскіх войскаў⁴¹. Расейцы, аднак, не выканалі ўмоваў капітуляцыі. Сенецкага арыштавалі і, насуперак дамоў, павезлі ў Азоў. Па дарозе, у Варонежы, яго завярнулі ў Маскву, дзе ў кайданах вадзілі па горадзе і ўрэшце размясцілі ў Прэабражэнскім манастыры. У Маскве Сенецкі знаходзіўся да 1710 г., калі расейцы перанялі ягоныя лісты да сенатараў і саноўнікаў Рэчы Паспалітай з просьбай дапамагчы вызваліць яго з няволі. У выніку Сенецкага перавезлі ў Табольск, мясцовы губернатар дазволіў яму пераехаць у Ям пад нагляд мясцовага чыноўніка Г.А.Кламіна. Праз паўгода па загаду цара Сенецкі быў накіраваны ў Якуцк. У часе пераезду ён памёр ад цынгі ў 1711 г. на рацэ Обь. Пахаваны паміж мясцовасцямі Сургут і Нартым. Не вядома ці былі выкананыя ўмовы капітуляцыйнай дамовы адносна падафіцэраў і шэраговых жаўнераў⁴².

Паводле акту капітуляцыі артылерыя залогі мелася быць падзелена паміж Рэччу Паспалітай і Расеяй і вывезеная, адпаведна, у Слуцк і Глуск⁴³.

⁴⁰ LMAВ. Fond 17. Nr 43. K. 1-2; Rachuba A. Sienicki Krzysztof Kazimierz. S. 151-153; Wimmer J. Wojsko Rzeczypospolitej... S. 485.

⁴¹ LMAВ. Fond 17. Nr 43. K. 1-2.

⁴² LMAВ. Fond 17. Nr 43. K. 1-2; Rachuba A. Sienicki Krzysztof Kazimierz. S. 152-153; Kamiński A. Konfederacja sandomierska... S. 108-109.

⁴³ LMAВ. Fond 17. Nr 43. K. 1-2; А.Камінскі сцвярджае, што артылерыя мелася быць цалкам пакінутая ў Старым Быхаве. (Kamiński A. Konfederacja sandomierska... S.108).

Падзяліць меркавалася таксама гарматы, перавезеныя ў Стары Быхаў з Магілёва⁴⁴. Шляхта, якая знаходзілася ў крэпасці, атрымала гарантыі асабістай бяспекі і недатыкальнасці маёмасці, у тым ліку на тэрыторыі Магілёўскай эканоміі. Такія самыя гарантыі былі скіраваныя да жыдоў, татарараў і быхаўскай шляхты. Быхаўская воласць захоўвала ўсе свае даўнія правы і прывілеі. Было забаронена рабаванне касцёлаў, кляштараў і цэркваў, як праваслаўных, так і уніяцкіх. Дадаткова абвешчалася рэвізія прычынаў, па якіх вязні трапілі ў турму і звальненне тых, хто быў асуджаны па палітычных матывах⁴⁵.

Чарговы пункт дамовы аб капітуляцыі сведчыў: *“Reszta pieniędzy moskiewskich⁴⁶ na wojsko litewskie prowadzonych, których część do Bychowa weszła przed ludźmi jmp brygadiera Wołchockiego że już za wolą jaśnie oświeconego księcia jm hetmana⁴⁷ na ludzie Rze[czy]p[ospoli]tej rozeszli się, aby żadnej o te pieniądze nie słano pretensyj tak do jm pana Sienickiego jako i do wszystkich naszych ludzi ponieważ jm pan generał Sienicki podał na registrze expensa tych pieniędzy a wzajemnie jm pan generał Sienicki nie ma żadnej pretensji słać do jm pana brygadiera Wołchowskiego i ludzi jego ratione zabranych pod Bobrem pieniądze, futer koni i innych rzeczy.”⁴⁸*

Акт капітуляцыі заканчваўся ўзаемнай прысягай генералаў і вышэйшых афіцэраў як расейскіх, так і Рэчы Паспалітай, захоўваць абгавораныя ўмовы. Дадаткова расейскі бок пакідаў двух палкоўнікаў на адзін тыдзень з мэтай “лепшага выканання тых пунктаў”⁴⁹.

Пераможцы апісалі артылерыю і усё, што мелася ў быхаўскім цэйхгаўзе і тым самым стварылі каштоўную крыніцу артылерыйскага ўзбраення прыватнай магнацкай крэпасці ў пачатку 18 ст.

⁴⁴ LMAВ. Fond 17. Nr 43. K. 1-2.

⁴⁵ Тамсама. К. 1-2.

⁴⁶ Гаворка пра названыя вышэй маскоўскія грошы для ліцвінскага войска.

⁴⁷ Верагодна, гаворка пра Міхала Сервація Вішнявецкага (UCDL. Nr 144, 145).

⁴⁸ LMAВ. Fond 17. Nr 43. K. 2.

⁴⁹ Тамсама. К. 2.

Табліца 3. Спіс гарматаў, пакінутых⁵⁰ у крэпасці Стары Быхаў у 1707 г.

Від гарматы	коль-касць	Даўжыня (у локцях)	Калібр (фунтах)
<i>„Z działa Murzyna i z działa, na którym herb był Lick wyciągniony z zapalem zerwanym przerobiono działa tudzież do nich lawet nowych z kołami okowanymi”</i> “З гарматы “Мурын” і з гарматы, на якой быў герб Ліцк выцягнуты з вырваным запалам, перароблены гарматы, да іх новыя лафеты з акаванымі коламі”.	2	3 ½ 7	12
Działo Zygmunta Augusta z nową lawetą okutą z kołami okutymi (Гармата Жыгімонта Аўгуста з новым акаваным лафетам з акаванымі коламі)	1	4 ½	5
Działa z herbem „Jm Dobrodzieja” ⁵⁰ pośród pelikany z wyniosłymi skrzydłami odlane podczas guberni Judyckiego, do nich lawety okute i koła nowe również okute (Гарматы з гербам “Яг. Дабрадзэя”, пасярэдзіне пеліканы з вялікімі крыламі, адлітыя у часе губернатарства Юдыцкага, да іх лафеты акаваныя і новыя колы, таксама акаваныя)	2	2 ¾	7
Działo alias grotownia w bramie nowobychowskiej, rozerwana laweta okuta z kołami (Гармата, па-іншаму, шраатоўня у Новабыхаўскай браме, лафет разарваны акаваны з коламі)	1	2	21

⁵⁰ Напэўна, гаворка пра Казіміра Яна Саперу.

Działa z herbem Kazimierza Leona Sapiehy podkanclerzego litewskiego, lawety nowe okute, koła nowe okute (Гарматы з гербам ліцвінскага падканцлера Казіміра Леона Сапегі, новыя акаваныя лафеты, новыя акаваныя колы)	2	2 ¼	6
Działo Hieronima Chodkiewicza kasztelana trockiego z jego herbem, laweta okuta nowa, koła nowe z żelaznymi blachami, rechwami i buksami (Гармата троцкага кашталяна Гераніма Хадкевіча з ягоным гербам, новы акаваны лафет, новыя колы з жалезнымі бляхамі, рэхвамі і крукамі для буксіроўкі)	1	3	2
Działo miasta Wilna przekazane zapewne za króla Władysława IV przez burmistrzów Senkiewicza i Dubowicza, laweta nowa okuta, koła nowe okute (Гармата места Вільні, перададзеная пэўна ў часы караля Уладзіслава IV бурмістрамі Сенкевічам і Дубовічам)	1	4	12
Działo miasta Wilna z herbem „Rudominy” burmistrza, laweta nowa okuta i koła nowe z żelaznymi blachami, rechwami i buksami (Гармата места Вільні з гербам “Рудаміны” бурмістра, новы акаваны лафет і новыя колы з жалезнымі бляхамі, рэхвамі і крукамі для буксіроўкі)	1	5	5
Działo z herbem króla Władysława IV, laweta nowa okuta i koła nowe okute (Гармата з гербам караля Уладзіслава IV, лафет новы акаваны і колы новыя акаваныя)	1	2 ½	6

Moździerz moskiewski (Марціра маскоўская)	1	----- ⁵¹	100
Działo Rakoczego księcia węgierskiego, laweta jedna nowa okuta, druga stara okuta, koła do obydwu nowe (Гарматы венгерскага князя Ракочы, адзін лафет новы акаваны, другі стары акаваны, кола да абодвух новыя)	2	3 ¼	8
Działo na nim herb „Ptak niesie Krzyż”, laweta dobra okuta, koła nowe okute (Гармата з гербам “Птах нясе крыж”, лафет добра акаваны, колы новыя акаваныя)	1	-----	-----
Działo króla Zygmunta laweta stara, koła nowe z buksami i rechwami ⁵² (Гармата караля Жыгімонта, ла- фет стары, колы новыя з крукамі для буксіроўкі і рэхвамі)	1	-----	-----
Działo z dwiema satyrami po bokach, laweta stara, koła nowe z buksami i rechwami (Гармата з двума сатырамі па баках, стары лафет, колы новыя з крукамі для буксіроўкі і рэхвамі)	1	-----	-----
Działo na nich herby „Strzała rozdarta XC”, bez lawety i kół „zapał wielki” (Гарматы, на іх гер- бы “Разадраная страла XC”, без лафета і колаў „zapał wielki”)	-----	-----	-----

⁵¹ Адсутнічаюць даныя пра колькасць, даўжыню, калібр.

⁵² Магчыма, гаворка пра гармату, адлітую яшчэ ў часы Жыгімонта Аўгуста: „działo króla Zygmunta wtórego zapał wielki” (LMAB. Fond 17. Nr 43. K. 5-5v).

Działo inflanckie Johana Plattera dookoła „lilie XC”, laweta stara okuta, koła nowe z rechwami i buksami (Инфлянцкая гармата Ягана Плятэра, вакол „lilie XC”, лафет стары акаваны, колы новыя з рэхвамі і крукамі для буксіроўкі)	1	-----	-----
Działo polne z krzyżem kawaleryjskim, laweta stara, okuta, koła nowe z rechwami i buksami (Палявая гармата з кавалерскім крыжам, стары лафет, акаваны, колы новыя з рэхвамі і крукамі для буксіроўкі)	1	-----	-----
Działek polnych moskiewskich, lawety stare, koła nowe par pięć z rechwami i buksami, a 2 pary z blachami, rechami i buksami (Гарматак палявых маскоўскіх, лафеты старыя, колы новыя, пяць пар з рэхвамі і крукамі для буксіроўкі, а 2 пары з бляхамі, рэхвамі і крукамі для буксіроўкі)	5	-----	-----
Działko znalezione pod cegłą (Гарматка, знойдзена пад цэглай)	1	-----	-----
Działko żelazne znalezione w cekhauzie pod organkami (Жалезная гарматка, знойдзена ў цэйхгаўзе пад арганкамі)	1	-----	-----
Moździerz lany w Bychowie (Марціра, адлітая ў Быхаве)	1	-----	40

Działo z herbem miasta Wilna od burmistrzów Sebastiana Michnowicza i Dymitra Jenerzejewicza „5 lak 5”, laweta stara okuta, koła nowe okute ze wszystkim, laweta jedna nowa nie okuta w cekhauzie (Гармата з гербам места Вільні ад бурмістраў Себасцяна Міхновіча і Дзьмітра Енэжэвіча „5 lak 5”, стары акаваны лафет, колы новыя акаваныя з усім, адзін лафет новы не акаваны ў цэйхгаўзе)	1	-----	-----
Działo z inskrypcją JRS z herbem „Snopek”, laweta stara okuta ⁵³ (Гармата з інскрыпцыяй JRS з гербам “Снапок”, стары акаваны лафет)	1	-----	-----

Крыніца: LMAВ. Fond 17. Nr 43. K. 5-5v.

На падставе вопісу можна сцвердзіць, што быхаўская фартэцыя была някепска ўзброеная ў гарматы, пачынаючы ад найбольшых і канчаючы палявымі. На жаль, у некаторых выпадках у крыніцы бракуе інфармацыі пра калібр, даўжыню або нават колькасць гармат, але гэта не змяншае каштоўнасці спісу. Усяго ў Быхаве ў 1707 г. знаходзілася больш за 30 гармат розных відаў і калібраў, што складала немалую лічбу. Яна блізкая, калі параўноўваць са спісам з 1692 г., да стану на пятнаццаць гадоў раней. Выклікаюць цікавасць віленскія гарматы, перададзеныя ў крэпасць бурмістрамі Себасцянам Міхновічам і Дзьмітрам Енэжэвічам, а таксама не названымі па імёнах Сенкевічам і Дубовічам. Гаворка, напэўна, пра бурмістраў з часоў Жыгімонта III ці Уладзіслава IV, бо іх не падае ў сваіх спісах віленскага магістрату і бурмістраў Айвас Рагаўскас⁵⁴. Блізкую колькасць гарматаў называе Міхась Ткачоў. Ён пісаў, што пакідаліся гарматы калібру ад 1 да 100 фунтаў. Стофунтовай гарматай была названая ў спісе маскоўская марціра. Аднак у 1707 г. поўнасьцю адсутнічаюць звесткі пра

⁵³ Магчыма, гаворка пра гармату, адлітую яшчэ ў часы Вазыў па даручэнню аднаго з іх, адсюль герб “Снапок”.

⁵⁴ Ragauskas A. Vilniaus miesto valdantysis elitas XVII a. Autrojoje pusėje (1662-1702 m.). Vilnius, 2002. S. 43 і наступныя.

аднафунтовыя гарматы, што можна вытлумачыць недахопам інфармацыі ў абодвух спісах. У 1692 г. складальнік інвентару артылерыі паказаў толькі некалькі паўтарафунтовых гарматак і не назваў ніводнай аднафунтовай. Тым не менш, можна пагадзіцца з меркаваннем Ткачова пра тое, што ў быхаўскім цэйхгаўзе быў пакінуты шматлікі артылерыйскі рыштунак⁵⁵.

Табліца 4. Спіс рыштунку, пакінутага ў быхаўскім цэйхгаўзе у 1707 г.

Від рыштунку	коль-касьць
Dużych beczek prochu (Вялікіх бочак пороху)	6
Małych beczek prochu (Малых бочак пороху)	20
Prochu kupionego, wyrobionego z saletry dobrej „krzyczewskiej” największa beczka (Купленая пороху з добрай крычаўскай салетры, найвялікшая бочка)	1
Beczki prochu zrobionego z saletry (Бочкі пороху, зробленага з салетры)	2
Prochu dobrego „krzyczewskiego” w beczkach, w jednej mało co zostało (Добрага крычаўскага пороху ў бочках, у адной мала што засталася)	10
Ałunu ról polanki (Галыну палова палянкi (напэўна, салянкi – Рэд.))	----- ⁵⁶
Granatów mniejszych zaprawnych do szturm (Гранатаў невялікіх запраўных для штурму)	84
Granatów wielkich zaprawnych (Вялікіх запраўных гранатаў)	28
Granatów wielkich próżnych, w tym nie wychandorzonych 99 (Вялікіх гранатаў пустых, у тым ліку не даробленых)	119
Granatów mniejszych pustych (Гранатаў невялікіх пустых)	20
Ołowiu sztuk, z czego 5 ½ wylało się kul muszkietowych i na okna (Свінец штук, з якіх вылілі 5½ мушкетных куляў і на вокны)	13½
Ołowiu w szmatach sztuk (Свінец у кавалках, штук)	13

⁵⁵ Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мн., 1991. С. 88.

⁵⁶ Oznacza brak danych w źródle.

Ołowiu w cebrach lanych sztuk (Свінцу ў літых цэбрах штук)	6
Granatów 12 funtowych próżnych (Гранатаў 12 фунтовых пустых)	206
Granatów 6 funtowych próżnych (Гранатаў 6 фунтовых пустых)	305
Granatów 3 funtowych próżnych (Гранатаў 3 фунтовых пустых)	130
Granatów szklanych zaprawnych (Гранатаў шкляных запраўленых)	30
Granatów szklanych niezaprawnych (Гранатаў шкляных незапраўленых)	32
Form do rzucania z ręki granatów (Формаў для кідання гранатаў з рукі)	12
Kartaczy zaprawnych wielkich 10 funtowych (Карцечных ядраў запраўных вялікіх 10 фунтовых)	50
Kartaczy 6 funtowych (Карцечных ядраў 6 фунтовых)	60
Kartaczy 3 funtowych (Карцечных ядраў 3 фунтовых)	199
Kartaczy blaszanych zaprawnych (Карцечных ядраў бляшаных запраўных)	12
Kartaczy próżnych drewnianych 10 funtowych (Карцечных ядраў пустых драўляных 10 фунтовых)	140
Kartaczy próżnych mniejszych (Карцечных ядраў невялікіх)	75
Kul armat wielkich niezgodnych z tutejszymi działami (Гарматных ядраў вялікіх неадпаведных тутэйшым гарматам)	1062
Kul 12 funtowych (Ядраў 12 фунтовых)	470
Kul 7 funtowych (Ядраў 7 фунтовых)	300
Kul 7 funtowych (Ядраў 7 фунтовых)	215
Kul 6 funtowych (Ядраў 6 фунтовых)	95
Kul 5 funtowych (Ядраў 5 фунтовых)	460
Kul 3 funtowych (Ядраў 3 фунтовых)	1368
Kul 1 funtowych (Ядраў 1 фунтовых)	231

Kul żelaznych ołowiem oblanych (Ядраў жалезных, аблітых свінцом)	240
Hakownic nowo osadzonych (Гакаўніц нова асаджаных)	38
Arganków z rur muszkietowych (Арганкаў з мушкетных руляў)	8
Muszkietów dawnych sprawnych (Даўных мушкетаў спраўных)	113
Muszkietów starych z łożami i bez łoży (Старых мушкетаў з ложкамі і без ложкаў)	-----
Lontów do zapalania abunde (Фіцілєў да запальвання abunde)	-----
Wieńców moczonych (вянцоў мочаных)	20
Wieńców nie moczonych (вянцоў не мочаных)	80
Blach husarskich róprzętnasty paru (Гусарскіх блях паўпятнаццаць параў)	14 ½
Szutrów, w tym 1 niesprawnych (Шутраў, у тым ліку 1 ня спраўны)	14
Sztemtli do nabicia armat i chandorzenia (Шомпалаў да зарадкі гарматаў і чышчэння)	12
Szturmispis z żelazem (Штурмспісаў з жалезам)	1
Szturmispisów bez żelaza toczonych (Штурмспісаў без жалеза точаных)	6
Krajcarów do armat ((Крэйцэр да гарматаў)	3
Krzysów drewnianych do puszczenia rac (Драўляных крыжоў для запуску ракетаў)	5
Pręt żelazny wielki alias „diosza” do lania armat (Жалезны прэнт ці “дзёша” для ліцця гармат)	1
Prętów żelaznych długich do formy do odlewania armat (Жалезных прэнтаў доўгіх да формы адлівання гармат)	7
Obrczy żelaznych do teje formy (Жалезных обручаў да той жа формы)	21
Kraty żelazne do okiem i pieca „gistera” (Жалезныя краты да вокнаў і печы „gistera”)	2

Francitkul drewnianych toczonych (Франціткуляў драўляных, точаных)	3
Pik z grotami żelaznymi (Пік з жалезнымі наканечнікамі)	46
Drzewa do chorągwi funtów, jedna bez grotu (Дрэўкаў да харугваў, фунтаў, адно без наканечніка)	4
Kos prosto osadzonych starych (Косаў, асаджаных напрамую старых)	13
Kagańców żelaznych (Жалезных каганцоў)	16
Lewar do podniesienia armat (Дамкрат для пад'ёму гарматаў)	1
Forma do lania kul muszkietowych (Форма для ліцця мушкетных куляў)	1
Łańcuch żelazny wielki od bramy nowobychowskiej (Вялікі жалезны ланцуг ад новабыхаўскай брамы)	1
Bardysze moskiewskie (Маскоўскія бердышы)	2
Świder alias „Lapotnia” do wyświdrowania piast do kul armatnich (Свярдзёлак ці “лапотня” да свідравання гарматных ядраў)	1
Świder żelazny na półtora sążnia (Жалезны свярдзёлак на паўтары сажні)	1
Świder żelazny sążniowy do wyświdrowania lawet (Жалезны сажнёвы свярдзёлак да высверлівання лафетаў)	1
Świdrów mniejszych (Меншых свярдзёлкаў)	7
Świdrów małych (Малых свярдзёлкаў)	4
Dłuta sztelmackie (Долаты калёснікаў)	2
Sklut ciesielski (Цяслярскі склют)	1
Dłuto do wydłubania piast armatnich (Долата для выдзёўбвання ўтулак у гарматах)	1
„Arzgi” do ostrugania drzewa („Arzgi” да стругання дрэва)	2
Pil do tartaku wodnego (Пілаў да воднага тартака)	2

Żelaza do tego tartaku wodnego sztuk (Жалеа да таго воднага тартака штук)	5
Koła żelazne (Жалезныя колы)	1
Wałek drewniany z żelaznymi sąrami do tego tartaku (Драўляны валік з жалезнымі цапамі да таго тартака)	1
Piła ręczna (Ручная піла)	1
Heblów stolarskich (Сталярскіх гэбляў)	2
Krzesak z dwóch stron wielki (Цясак двухбаковы вялікі)	1
Wirwantów funtów (Вірвантаў фунтаў)	15
Irka alias waga (Ірка ці вагі)	1
Obcęgi do wycinania kul muszkietowych (Абцугі для выцінання мушкетных куляў)	2
Próba żelaza do ziemi (Жалезная проба для зямлі)	1
Pił żelazna do rżnięcia materii albo lejek od armaty (Жалезных піл для наразання матэрыялу або леек да гарматы)	2
Drzwi żelazne wielkie (Вялікія жалезныя дзверы)	1
Krzyż od Pani Kościelnej - rogi złociste, górne złamane (Крыж ад Пані Касцельнай – канцы залацістыя, верхнія паламаныя)	1
Rydli do kopania ziemi nowych i używanych (Рыдлёўкі для капання зямлі новых і ўжываных)	80
Siekier (Сякераў)	19
Kopania sztuk alias motyki (Капанкі ці матыкі штук)	22
Grecownie do mieszania wapna (Начынні для мяшання вапны)	3
Cebrów do wapna noszenia (Цэбры насіць вапну)	5
Sztabowego żelaza do rudni obręczy małych i wielkich (Жалеа ў штабах да рудні обручы малых і вялікіх)	39
Z tejże rudni kruszonego żelaza sztuk małych i wielkich (З той жа рудні лому метала штук малых і вялікіх)	32
Młot wielki od rudni (Вялікі молат з рудні)	1

Garnków żelaznych alias „wżynóŹki” małych i wielkich (Жалезных чугуноў або “ужыновак” малых і вялікіх)	12
Dzwon żelazny (Жалезны звон)	1
Kociołek żelazny (Жалезны кацялок)	1
Żelaza od miechów drewnianych z rudni (Жалеа ад драўляных мяхоў з рудні)	-----
Capu do kół rudni tej (Цапы да колаў той рудні)	-----
Formy do racy (Формы да ракет)	-----
Deski do suszenia prochu (Дошкі для сушкі пораху)	4
Kowalski miech (Кавальскі мех)	1
Kowadło (Накавальня)	1
Młot wielki (Вялікі молат)	1

Źródło: LMAВ, fond 17, nr 43, k. 7-8.

На падставе вопісу можна сцвярджаць даволі сціплую забяспечанасць цэйхаўзу Старога Быхава, што не дазваляла вытрымаць доўгую аблогу. Вельмі сціпла, у параўнанні з 1692 г., выглядаў запас пораху, напэўна прычынай была вайна, якая цягнулася ўжо сем гадоў, ды яшчэ чатырохтыднёвая аблога замка. Затое запас ядраў нашмат большы, чым у 1692 г.

Стан артылерыі Старога Быхава ў параўнанні з іншымі прыватнымі цвярдзямі быў някепскі. Праўда, замак у Біржах у канцы 60-х гадоў 17 ст. меў ажно 86 гармат рознага калібру, што было для прыватнага ўмацавання агромністай колькасцю. У той самы час Шклоў меў толькі 10 невялікіх гармат, адну вялікую і 10 малых марціраў. У 1688 г. у Шклоўскім замку было толькі 9 гармат і адна марціра, у 1724 г. – 5 гармат і 6 марціраў. У найбольшым умацаваным замку на тэрыторыі ВКЛ – Слуцку, у 1746 г. было 55 гармат. Нясвіж у 1753 г. меў 30 гармат, у тым ліку 2 дванаццаціфунтовыя, 4 – дзевяціфунтовыя, адно жалезнае пяціфунтовае. Астатнія былі малакалібравыя. Як відаць, цвярдзямі Старога Быхава, паводле артылерыйскага ўзбраення, у пачатку 18 ст. належала да найлепшых прыватных замкаў⁵⁷.

⁵⁷ Hryckiewicz A. P. Warowne miasta magnackie na Białorusi i Litwie // Przegląd Historyczny. T. 61. Z. 3. Warszawa, 1970. S. 433, 437, 440.

Падсумоўваючы інфармацыю, можна заўважыць адносную стабільнасць артылерыйскага ўзбраення цвярдзіні. Колькасць гармат у 1692 і ў 1707 г. падобная, або нават тая самая, хоць гарматы, пералічаныя ў першым інвентары, адрозніваюцца ад занатаваных у другім вопісе. Відаць, што іх колькасць імкнуліся захаваць на ўзроўні трыццаці з нечым гармат рознага калібру, чаго, здаецца, было дастаткова для быхаўскага замка і цалкам адпавядала патрэбам абароны. Змены ў цэйхгаўзе, напэўна, былі звязаныя з палітычнай і мілітарнай нестабільнасцю перыяду 1692 – 1707 г., асабліва 1700 – 1707 г. Цэйхгаўз, як падчас першай інвентарызацыі, так і другога перапісу, быў адносна добра забяспечаны розным ваенным рыштункам, за выключэннем запасу пороху, што вынікала з паказаных вышэй прычын. Большыя яго запасы напэўна дазволілі б замку вытрымаць нават працяглую аблогу.

Ян Снядэцкі (1756 – 1830) – навуковец і асветнік гістарычнай Літвы

Ян Снядэцкі – рэктар Віленскага ўніверсітэту, вядомы астраном, матэматык і грамадскі дзеяч нарадзіўся 29 верасня 1756 г. у горадзе Жнін (недалёка ад Быдгашча). Яго бацька быў уплывовым месцічам, сям’я займалася земляробствам і піваварствам.

Хваравіты з дзяцінства, Ян даставіў шмат клопатаў сваёй маці, Францішцы (да шлюбу – Гішчынскай)¹. Ужо ў дзевяць год Ян пасля хатняй падрыхтоўкі быў аддадзены ў калегію Любранскага ў горадзе Познань, дзе вучыўся сем гадоў (1766-1772 г.). Выкладанне там вялося яшчэ амаль па сярэднявечным узору. Малы Ян выявіў вялікую цікавасць да дакладных навук, наведваў лекцыі па эксперыментальнай фізіцы, якія чытаў у езуіцкай школе ў Познані астраном Юзаф Рагалінскі. Дзякуючы падтрымцы з боку познанскіх езуітаў, здольны 16-гадовы юнак з’ехаў у 1772 г. у Кракаў, дзе паступіў у Акадэмію. Кракаўская Акадэмія была асноўнай вышэйшай школай Польшчы, аднак узровень выкладання ў ёй быў не высокі. Галоўным зместам лекцый па філасофіі было вучэнне Арыстоцеля з каментарамі Тамаша Аквінскага. Вучэнне Каперніка не прымалася. Сярод прафесараў матэматычнай групы Акадэміі самае віднае месца займаў так званы “Regius Astrologus” (каралеўскі астралаг), галоўным абавязкам якога з’яўлялася стварэнне каляндароў з астралагічнымі прадказаннямі. Трохі лепш давалася матэматыка, але ж алгебра зусім не выкладалася, а ў геаметрыі захоўвалася старая манера аналізу².

Здольны юнак скончыў ўніверсітэцкі курс на працягу трох гадоў. У 1775 г. ён атрымаў доктарскую ступень, якая па тагачасных правілах давала права чытаць лекцыі ва ўніверсітэце. Прадметам сваіх лекцый Снядэцкі абраў у 1776 г. алгебру у Кракаўскай акадэміі, а праз нейкі час у гімназіі Навадворскага пачаў чытаць лекцыі па логіцы, гідрастатыцы, палітычнай эканоміі і іншых прадметах³.

У той час, калі Ян Снядэцкі пачынаў сваю вучобу ў Кракаўскай Акадэміі, у Польшчы была арганізавана Адукацыйная камісія народнай

¹ Historia astronomii w Polsce. Wroclaw – Warszawa, 1983. Т. II S. 64.

² Рыбка Е. В. Ян Снядэцкі (к 200-летію со дня рождения) // Историко-астрономические исследования. Москва, 1956/ Выпуск II. С. 268.

³ Swieżawski Leon. Jan Śniadecki. Jego życie i działalność naukowa. Petersburg, 1898. S. 5.

асветы – правобраз будучага міністэрства народнай асветы. Асноўнай задачай Камісіі была карэнная рэформа вышэйшай школы. Адукацыйная камісія даручыла правесці рэформу Кракаўскай Акадэміі Гуга Калантаю, які з гэтай мэтай у 1777 г. прыехаў у Кракаў. Ян Снядэцкі з самога пачатку палітычна далучыўся да лагера, які ўзначаліў Калантай. Адукацыйная камісія глядзела на Снядэцкага як на будучага прафесара Кракаўскага ўніверсітэта. Таму ён быў накіраваны за мяжу для вучобы ў найбуйнейшых цэнтрах Заходняй Еўропы. Снядэцкі пакінуў Кракаў у верасні 1778 г. і накіраваўся ў Нямеччыну, спачатку ў Ляйпцыг, а потым, у Гетынген, дзе з 1737 г. існаваў ўніверсітэт. Снядэцкі думаў, што ў гэтым ўніверсітэце лекцыі будуць чытацца на лацінскай мове, якой ён добра валодаў. Але ў германскіх ўніверсітэтах выкладанне вялося ўжо пераважна на нямецкай мове, якую Снядэцкі амаль што не ведаў. Снядэцкі на працягу трох месяцаў вывучыў мову настолькі, наколькі гэта было неабходна для чытання навуковых кніг і слухання лекцый. У Гетынгене Снядэцкі вывучаў шматлікія дакладныя навукі: матэматыку, фізіку і нават вайскова-інжынерную справу. Тады ж ён у першы раз пазнаёміўся з астраноміяй у гетынгенскай абсерваторыі, якая набыла вядомасць у сярэдзіне 18 ст., дзякуючы працам Іягана Тобіяса Майера (1723-1702)⁴.

Снядэцкі хутка пачаў адчуваць недахоп грашовых сродкаў. На дапамогу прыйшоў Калантай, які арганізаваў яму прыватную матэрыяльную падтрымку. Бесперапынная 15-месячная праца ў Гетынгене адбілася на здароўі Снядэцкага, і ён быў прымушаны зрабіць перапынак у занятках. Лекар раіў яму пакінуць Гетынген, і Снядэцкі ў лістападзе 1779 г. з'ехаў у Галандыю, дзе жыў пераважна ў Лейдане, а адтуль у студзені 1780 г. адправіўся ў Парыж⁵.

Парыж тады, асабліва ў вобласці дакладных навук, быў навуковым цэнтрам Еўропы. Як Снядэцкі пісаў у сваёй аўтабіяграфіі, галоўнай мэтай яго знаходжання ў Парыжы было ўдасканаленне ў ведах па вышэйшай матэматыцы, асабліва дзеля практычнага выкарыстоўвання яе ў астраноміі і механіцы. З гэтай мэтай ён наведваў лекцыі па інтэгральным лічэнні вядомага французскага матэматыка Кузэна (Cousin, 1739-1800). Цесная сувязь, якая ўсталявалася паміж Снядэцкім і Кузэнам працягвалася і пасля вяртання Снядэцкага ў Кракаў, пра што сведчыць іх перапіска.

З лістапада 1780 па ліпень 1781 г. Кузэн чытаў лекцыі па астраноміі, выкладаючы праблему трох целаў з ужываннем яе да тэорыі руху Месяца. Снядэцкі пісаў у аўтабіяграфіі, што гэта быў першы па сваёй грунтоўнасці курс, які ён чуў у Парыжы. Лекцыі Кузэна прынеслі Снядэцкаму вялікую карысць, бо сталі асновай яго адукацыі ў вобласці матэматычнай астраноміі.

⁴ Рыбка Е. В. Ян Снядэцкий ... С. 269.

⁵ Historia astronomii w Polsce. Wrocław – Warszawa, 1983. Т. II. С. 66.

Акрамя лекцый Кузэна, Снядэцкі слухаў яшчэ іншыя курсы, сярод іх курс па астраноміі, які чытаў Лаланд (Lalande). Ён працаваў у Парыжскай абсерваторыі, але часцей за ўсё наведваў невялікую абсерваторыю пад кіраўніцтвам Мясэ (Messier), з якім блізка сыхоўся. Астранамічныя назіранні Снядэцкі таксама праводзіў у абсерваторыі Каралеўскага Каледжа. Снядэцкі наведваў яшчэ і Даламбера (d’Alambert), які зацікавіўся малядым навукоўцам і нават прапаноўваў яму не вяртацца дадому, а абяцаў дапамагчы ў атрыманні пасады астранома ў Мадрыдскай абсерваторыі, але Снядэцкі гэтай прапановы не прыняў. Акрамя астранамічных назіранняў і вылічэнняў, ён сур’ёзна займаўся хіміяй і мінералогіяй, а таксама вывучаў французскую мову, літаратуру і мастацтва⁶.

Камісія народнай асветы прапанавала Снядэцкаму да кастрычніка 1781 г. вярнуцца ў Кракаў, дзе яму прызначалася кафедра матэматыкі і астраноміі. Пры гэтым Снядэцкі павінен быў пачаць неадкладна чытаць лекцыі па матэматыцы, а лекцыі па астраноміі пачыналіся з 1782 г.

Рэформа Кракаўскага ўніверсітэта была ўжо ў асноўным завершана Калантаем, які надаваў вялікае значэнне развіццю ў Кракаўскай Акадэміі натуральных і юрыдычных навук. На жаль, не ўсе задумы ажыццявіліся, аднак сучасная сістэма выкладання зацвердзілася канчаткова. Ян Снядэцкі быў актыўным прыхільнікам Калантая. Яшчэ да вяртання з Парыжу яго абралі сакратаром Кракаўскай Акадэміі, і з 1782 г. Снядэцкі пачаў выконваць гэтыя вельмі адказныя абавязкі. Ён перагледзеў расходныя кнігі і строгім кантролем імкнуўся выправіць недахопы. Нягледзячы на адміністрацыйную нагрузку сакратара Акадэміі, якому падпарадкоўваліся ўсе школы ў дзяржаве (акрамя школ у Літве, падпарадкаваных Віленскай Акадэміі), Снядэцкі вельмі старанна вёў вучэбную і навуковую працу. Да лекцый ён рыхтаваўся вельмі дбайна. Лекцыі чытаў на польскай мове, за што яго папракалі старыя прафесары, якія звыклі выкладаць на лацінскай мове⁷.

Увесь 1781/82 навучальны год Снядэцкі займаўся падрыхтоўкай курсу матэматыкі, які планаваў выдаць у чатырох тамах. У першым томе ён меркаваў выказаць алгебру, у другім – аналітычную геаметрыю, у трэцім – дыферэнцыяльнае і інтэгральнае лічэнне, у чацвёртым – ужыванне гэтых лічэнняў у механіцы і астраноміі. Першыя два тамы пад агульным загаловам “Тэорыя алгебраічнага лічэння, прымененая да крывых ліній” былі надрукаваныя ў Кракаве на польскай мове ў 1783 г.⁸ У верасні 1782 г. Снядэцкі пачаў чытаць лекцыі па астраноміі. Тэмай першай лекцыі была ўхвала Каперніку, былому студэнту Кракаўскай Акадэміі.

⁶ Рыбка Е. В. Ян Снядзецкий ... С. 270 - 271.

⁷ Historia astronomii w Polsce. Wrocław – Warszawa, 1983. Т. II. С. 71.

⁸ Рыбка Е. В. Ян Снядзецкий ... С.272 - 273.

Для Снядэцкага пачаліся гады ўпартай працы, ён пісаў у аўтабіяграфіі: “Лекцыі чытаў сістэматычна, не прапусціўшы іх ні разу”. У 1782-1786 г. рэктарам Кракаўскай Акадэміі быў Калантай, які паслядоўна праводзіў сваю рэфарматарскую дзейнасць. У 1782 г. пры ўдзеле Снядэцкага быў складзены план стварэння астранамічнай абсерваторыі, батанічнага саду, хімічнай і фізічнай лабараторый і медыцынскай клінікі. З асаблівым запалам Снядэцкі займаўся арганізацыяй астранамічнай абсерваторыі. У Кракаве ніякіх астранамічных прыладаў, акрамя састарэлых сярэднявечных, не было. Камісія народнай асветы адпусціла сродкі на закуп некаторых прыладаў з навуковага кабінета Рагалінскага ў Познані. Сярод іх былі маятнікавы гадзіннік Лепо і астранамічны квадрант Канівэ. Кароль Станіслаў Аўгуст Панятоўскі падарыў Снядэцкаму з сваёй абсерваторыі ахраматычны рэфрактар Доланда з ахраматычным аб’ектывам. Але неабходна было замовіць новыя прылады і задбаць пра скарэйшую пабудову абсерваторыі. З дапамогай Кузэна і Мясе, з якімі ён вёў перапіску, Снядэцкі замовіў у Парыжы астранамічныя прылады і новы маятнікавы гадзіннік. Спачатку ён прапаноўваў дабудаваць абсерваторыю на універсітэцкім будынку, у цэнтры горада, але потым пагадзіўся на тое, каб узвесці яе паза горадам у прадмесце Весела. Быў абраны будынак які раней належаў езуітам (пабудаваны ў 1750 г), у 1773 г. ён быў перададзены Кракаўскай Акадэміі разам з усёй маёмасцю ордэна езуітаў. Для абсерваторыі будынак належала перарабіць, а для гэтага сродкі знайшліся толькі ў 1787 г. Каля абсерваторыі планавалася батанічны сад.

У чаканні сродкаў на перабудову Снядэцкі папаўняў астранамічнае абсталяванне. У 1783 г. у яго распараджэнні ўжо былі два квадранты, дзве трубы Доланда і чатыры іншыя тэлескопы. У 1786 г. ён атрымаў з Парыжа замоўленыя прылады (пасажная прылада⁹ і гадзіннік). У снежні 1786 г. Снядэцкі звярнуўся ў Камісію народнай асветы з просьбай аб камандзіраванні яго на некалькі месяцаў у Англію для азнаямлення з астранамічнымі абсерваторыямі. Атрымаўшы дазвол, ён з’ехаў у сакавіку 1787 г. праз Вену і Парыж у Лондан. Спачатку ён наведаў Грынвіцкую абсерваторыю, асабіста пазнаёміўся з яе дырэктарам Маскелайнам (Maskelyne). Але самым істотным вынікам паездкі Снядэцкага ў Ангельшчыну было яго знаходжанне на працягу некалькіх тыдняў у мястэчку Слоў блізу Віндзара ў абсерваторыі Вільяма Гершала. У лісце да Марціна Пачобута, ён дэталёва паведамляе пра назіранні разам з Гершелем падвойных зорак, Урана, спадарожнікаў Сатурна і іншых нябесных целаў. Наведаў ён таксама Оксфардскі універсітэт і абсерваторыю ў Оксфардзе, дырэктарам якой быў

⁹ Пасажная прылада (ад франц. passage - праход), астранамічны прыбор для назірання праходжання зорак праз нябесныя мерыдыян. Тэлескоп пасажнай прылады можа круціцца толькі ў вертыкальнай плоскасці.

Хорнсбі. У гэтую эпоху Англія з'яўлялася лідэрам ва ўсіх галінах навукі, таму паездка Снядэцкага спрыяла папаўненню ягонай астранамічнай адукацыі, атрыманай у Парыжы. Паездка дала яму магчымасць азнаёміцца з галоўнымі абсерваторыямі таго часу, дасягненні якіх адыгралі вядучую ролю ў гісторыі астранамічных даследаванняў канца 18 ст.¹⁰

Пакуль Снядэцкі знаходзіўся ў Англіі, у Кракаве паспяхова ажыццяўлялася перабудова былога будынка езуітаў для абсерваторыі. Калі ў снежні 1787 г. ён вярнуўся ў Кракаў, асноўныя будаўнічыя работы былі скончаныя. Але толькі 10 кастрычніка 1791 г. адбыліся першыя астранамічныя назіранні. Абсерваторыя атрымала даволі добрае інструментальнае абсталяванне. Галоўнымі прыладамі яе былі:

французскі квадрант з латуні радыюсам у тры парызскіх футы (амаль метр);

ангельскі квадрант радыюсам 14 цаляў, які меў дзве ахраматычныя трубы;

пасажная прылада, вырабленыя майстрам Шарытэ (Charite) у Парыжы па ўзоры аналагічнай прылады Рамсдэна;

чатыры маятнікавыя гадзіннікі, з якіх адзін – гадзіннік (майстра Ляпо, 1786 г.) быў з кампенсцыйным маятнікам;

паралактычная труба даўжынёй 5 футаў і 5 цаляў з неахраматычным аб'ектывам і мікратрам;

дзве трубы, вырабленыя Доландам, з ахраматычнымі аб'ектывамі;

два люстраныя тэлескопы.

Акрамя пералічаных прыладаў, Снядэцкі набыў камплект метэаралагічных прыбораў, вырабленых у Парыжы і ў Лондане, з дапамогай якіх былі пачатыя рэгулярныя назіранні¹¹. У лісце да Пачобута ад 2 студзеня 1792 г. ён апісвае сваю абсерваторыю і навуковыя прылады¹².

Снядэцкі быў старанным назіральнікам. У сваю праграму ён уключыў назіранні зацямненняў спадарожнікаў Юпітэра і пакрыцці зорак Месяцам. Ён прапаноўваў Пачобуту рабіць аналагічныя назіранні ў Вільні, для вызначэння рознасці даўжыні Віленскай і Кракаўскай абсерваторый. 4 чэрвеня 1788 г. ён правёў назіранне зацямнення Сонца, 28 красавіка 1790 г. поўнага зацямнення Месяца. У 1792 г. па назіраннях, зробленых з квадрантам Канівэ, ён вызначыў шырату Кракаўскай абсерваторыі¹³.

Аднак навуковая дзейнасць Снядэцкага сутыкнулася з сур'ёзнымі цяжкасцямі, выкліканымі агульным палітычным становішчам, якое складалася ў Польшчы ў апошнім дзесяцігоддзі 18 ст., бо урадамі Расеі і Прусіі

¹⁰ Рыбка Е. В. Ян Снядзецкий ... С. 274 - 277.

¹¹ Historia astronomii w Polsce. Wroclaw – Warszawa, 1983. Т. II. С. 72.

¹² Kronika Rodzinna. 1882. Т.10. №3 С.77.

¹³ Historia astronomii w Polsce. Wroclaw – Warszawa, 1983. Т. II. С. 79.

вялася падрыхтоўка другога падзелу Рэчы Паспалітай, для фармальнага зацвярджэння якога быў скліканы сойм у Гародні.

Асноўныя сродкі Кракаўскай Акадэміі давалі розныя маёнткі, у тым ліку і ў ВКЛ. Палітычныя змены пагражалі матэрыяльным асновам Акадэміі і таму яе дзейнасць апынулася пад пагрозай спынення. У сувязі з гэтым Снядэцкі быў камандзіраваны ў Гародню для абароны фінансавых спраў Акадэміі. Ён прабыў у Гародні з чэрвеня па снежань 1793 г. і быў сведкам гвалту з боку царскага генерала Сіверса над дэпутатамі сойму, якія не згаджаліся з падзелам краіны. Толькі пад пагрозай гармат, накіраваных Сіверсам на будынак сойму, дэпутаты змушаныя былі прыняць навязанае ім рашэнне. Пасля ўрэгулявання фінансавых спраў Кракаўскай Акадэміі Снядэцкі аднавіў свае назіранні ў Кракаве і вёў іх да траўня 1794 г. У гэтым годзе палітычныя падзеі ізноў перапынілі навуковую працу. Разгарнуўся нацыянальна – вызвольны рух пад кіраўніцтвам Касцюшкі, прыхільнікам якога быў Снядэцкі. Ён быў абраны камісарам, узяў на сябе клопат аб прыёме добраахвотнікаў у войска і дастаўцы харчавання і грошай у Варшаву. Пасля задушэння паўстання Касцюшкі захопнікі правялі трэці падзел Рэчы Паспалітай. Кракаў спачатку быў заняты прускімі войскамі, а затым далучаны да Аўстрыі. Ад узрушэння, выкліканага падзелам радзімы, Снядэцкі за адну ноч пасівеў.

У лютым 1796 г. у складзе дэлегацыі Кракаўскага ўніверсітэта Снядэцкі паехаў у Вену для ўручэння імператару Францу II петыцыі ўніверсітэту, над якім навісла пагроза ліквідацыі. У Вене Снядэцкі правёў каля двух месяцаў і ў красавіку 1796 г. вярнуўся ў Кракаў. У выніку перамоваў з аўстрыйскім урадам ўніверсітэт абараніў сваё існаванне, але ўмовы працы пад аўстрыйскай уладай аказаліся настолькі цяжкімі, што Снядэцкі у 1797 г. падаў у адстаўку з пасады прафесара, пакідаючы за сабой працу ў абсерваторыі. Адстаўка не была прынятая, і ён працягваў працаваць ва ўніверсітэце. Здароўе вучонага прыкметна пагоршылася, астраном пакутаваў ад хваробы лёгкіх, але астранамічных назіранняў не спыніў.

Яшчэ ў 1796 г. падчас паездкі ў Вену ён пазнаёміўся з аўстрыйскім астраномам Трыснекерам, з якім вёў потым перапіску на лацінскай мове. Трыскер публікаваў у друкаваных ім эфемерыдах¹⁴ (*Ephemerides Vindobonenses*) назіранні Снядэцкага. З імі пазнаёміўся вядомы нямецкі астраном Цах, які з 1800 г. пачаў выдаваць першы ў свеце астранамічны часопіс пад назовам “*Monatliche Correspondenz zur Beforderung der Erd und Himmelskunde*”. Не ведаючы асабіста Снядэцкага, Цах паслаў яму ў жніўні 1800 г. ліст, у якім выявіў жаданне завязаць перапіску. З гэтага часу і пачалася вельмі ажыўленая навуковая сувязь паміж Снядэцкім і Цахам.

¹⁴ Эфемерыды - у астраноміі зборнік табліц каардынатаў і іншых параметраў нябесных святлаў, вылічаных для шэрагу паслядоўных момантаў часу.

У лісце ад 9 лістапада 1800 г. Снядэцкі паслаў Цаху дадзеныя з вынікамі назіранняў пакрыцця Месяцам зоркі η Virginus. Гэтую астранамічную з’яву таксама назіраў Цах у сваёй абсерваторыі ў Зэбэргене (мясцовасць у Цюрынгіі, якая належала тады герцагству Саксен). Па падставе дэталёвай інфармацыі гэтага пакрыцця з Вены і Зэбэргена, Снядэцкі вылічыў рознасць геаграфічнай даўжыні гэтых трох абсерваторый¹⁵.

Новы ўздым астранамічнай дзейнасці Снядэцкага выявіўся пасля адкрыцця італьянскім астраномам Піаці (Piazzi) першай малой планеты Цэрэра (1801 г.). Снядэцкі, не ведаючы каардынатаў, адшукаў яе на небе 1 сакавіка 1802 г. і вызначаў каардынаты Цэрэры на працягу 15 начэй з 1 сакавіка па 5 красавіка 1802 г. 25 красавіка 1802 г. Снядэцкі быў апавешчаны Цахам (ліст ад 9 красавіка 1802 г.) аб адкрыцці Ольберсам другой малой планеты – Палады. Ён неадкладна прыступіў да пошуку і, знайшоўшы яе на небе ў той жа дзень, назіраў новую малую планету на працягу ўсіх наступных начэй з 25 красавіка па 3 траўня 1802 г. Усе гэтыя назіранні Снядэцкі пераслаў Цаху, які іх апублікаваў у “*Monatliche Correspondenz...*”. Яны былі надрукаваныя таксама ў “*Штогодніку варшаўскага Таварыства сяброў навук*” (Roczniki Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk), заснаванага ў лістападзе 1800 г. Снядэцкі быў чальцом гэтага таварыства з дня яго заснавання.

Першы прэзідэнт таварыства гісторык Ян Альбертрандзі (Albertrandi) у 1801 г. звярнуўся да Снядэцкага з прапановай напісаць дысертацыю пра Каперніка. Мэта дысертацыі была абазначаная словамі: “...*паказаць як Каперніку абавязаныя матэматычныя навукі, асабліва астраномія, у эпоху, у якой ён жыў, паказаць, працай якіх папярэднікаў ён карыстаўся і ў якой ступені... абавязаныя яму навукі ў цяперашні час*”. Снядэцкі вельмі ахвотна пагадзіўся. Ён уважліва вывучыў кнігу Каперніка па першым выданні 1543 г., а затым даследаваў працы аўтараў, якія пісалі пра Каперніка. Ягоная ўвага засяродзілася на змесце кнігі Каперніка, а не на біяграфіі аўтара. Снядэцкі у такіх словах ахарактарызаваў сутнасць вучэння Каперніка: “*Капернік не быў пераймальнікам старажытных філосафаў, але сапраўдным творцам сваёй сістэмы, ён вырашыў найцяжэйшыя задачы сферычнай трыганаметрыі, а яго ўласныя і глыбокія ідэі аб упарадкаванні і нябесных целах, аб фізічнай сіле іх руху, асабліва зямной восі, пацверджаныя праз некалькі стагоддзяў тонкімі назіраннямі і глыбокім геаметрычным вылічэннем, – вялі да новых вялікіх законаў аб уладкаванні сусвету і сталі асновай найвялікшых адкрыццяў у сучаснай астраноміі*”. Гэтыя словы з’яўляліся новым падыходам да сутнасці вучэння Каперніка і таму Снядэцкі дадае: “*Усяго гэтага ніхто да мяне яшчэ не напісаў і не давёў*”. У

¹⁵ Рыбка Е. В. Ян Снядзецкий ... С. 278 - 279.

сваёй дысертацыі, якая з'яўляецца не толькі выкладам вучэння Каперніка, але і арыгінальнай працай, Снядэцкі даў крытычны агляд усіх раздзелаў кнігі Каперніка. Ён лічыў самым істотным раздзел, прысвечаны руху Зямлі. У канцы сваёй працы Снядэцкі адзначыў поспехі астраноміі, дасягнутыя на аснове вучэння Каперніка¹⁶.

Дысертацыя Снядэцкага была адпраўлена ў Варшаву 31 жніўня 1802 г. і прачытана на адкрытым паседжанні Таварыства сяброў навукі 16 лістапада 1802 г. Культурнай грамадскасцю Варшавы яна была прынятая з вялікім энтузіязмам. Ужо ў снежні 1802 г. гэтая праца была надрукаваная асобнай кнігай, затым перавыдадзеная ў 1803 г. у “Штогодніку варшаўскага Таварыства ...”. Гэты твор увайшоў і ў зборнікі Яна Снядэцкага, выдадзеныя тры разы (I выданне – Вільня, 1814 г., II выданне – Вільня, 1818 г., III выданне – Варшава, 1837 г.) Потым былі шматлікія пераклады гэтай працы на замежныя мовы. На ангельскай мове твор Снядэцкага аб Каперніку быў выдадзены ў Дубліне ў 1823 г., на італьянскай – у Пізе ў 1823 г., рэзюмэ на персідскай мове з'явілася ў Калькуце ў 1826 г. Біёграф Яна Снядэцкага Баліньскі паведамляе пра пераклад працы Снядэцкага аб Каперніку на рускую мову, выкананы Васілём Анастасевічам. Праца Снядэцкага спрыяла актывізацыі цікавасці да Каперніка сярод еўрапейскай інтэлігенцыі. У сусветнай навуцы Капернік быў прызнаны польскім навукоўцам, нягледзячы на тое, што да гэтага яму прыпісвалі прускае паходжанне.

У гэты ж час Снядэцкі напісаў падручнік па геаграфіі. Як ён пісаў у сваёй аўтабіяграфіі, задума падручніка з'явілася яшчэ ў 1794-1795 г. Да Снядэцкага не было ўзораў такога падручніка. Таму яго складанне доўжылася некалькі гадоў і было завершанае толькі ў 1803 г. Падручнік быў надрукаваны на польскай мове ў Варшаве ў 1804 г. пад загалоўкам: “Геаграфія або матэматычнае і фізічнае апісанне Зямлі”. Геаграфія Снядэцкага выйшла трыма выданнямі на польскай мове. Другое з іх, пашыранае і выпраўленае, было надрукавана ў Вільні ў 1809 г.; трэцяе выданне, зноў пашыранае, выйшла з друку таксама ў Вільні ў 1818 г. Другое выданне было перакладзена на рускую мову і выпушчана ў Харкаве ў якасці падручніка геаграфіі зацверджанага для ўсіх рускіх гімназій¹⁷.

У 1802 г. Снядэцкі па сваім жаданні быў вызвалены ад пасады прафесара Кракаўскага універсітэта. Прычына падачы ў адстаўку была ў тым, што адраджэнне універсітэта, пачатае дзякуючы працам Калантая, фактычна спынілася. Яно прыпынілася ўжо ў 1786 г., пасля таго як Калантай пакінуў Кракаў. Акупацыя Кракава прускімі войскамі ў 1794 г., а затым далучэнне гораду да Аўстрыі, яшчэ больш пагоршыла становішча. Снядэцкі ў 1796-1798 г. тры разы ездзіў у Вену выра-

¹⁶ Рыбка Е. В. Ян Снядзецкий ... С. 280.

¹⁷ Рыбка Е. В. Ян Снядзецкий ... С. 281 - 282.

шаць справы універсітэта з аўстрыйскім урадам, але гэта не прывяло да прыкметнага паляпшэння ўмоваў працы ва універсітэце.

У гэты час лепшыя ўмовы для развіцця навукі склаліся ў Віленскім універсітэце, дзе астранамічныя даследаванні развіваліся пад кіраўніцтвам Марціна Пачобута. З ім Снядэцкі пазнаёміўся асабіста яшчэ ў Гародні, куды падчас сойму ў 1793 г. прыехаў таксама і Пачобут – тады рэктар Віленскага універсітэта. Пасля гэтага Снядэцкі двойчы запрашаўся ў Віленскі універсітэт, але ён адхіліў запрашэнні¹⁸. Ён вырашыў з’ехаць за мяжу, бо не бачыў сэнсу для сваёй працы на радзіме. У лісце да Калантая ад 22 жніўня 1803 г. Снядэцкі паведаміў, што збіраецца з’ехаць у Нямецчыну і Францыю, каб адпачыць, наведаць Цаха і пазнаёміцца з яго астранамічнымі і геадэзічнымі працамі. Ён з’ехаў у пачатку верасня 1803 г. Спачатку Снядэцкі прабыў некалькі дзён у Зэбэргене ў Цаха, дзе прымаў удзел у ягоных астранамічных назіраннях. У лістападзе 1803 г. Снядэцкі прыехаў у Парыж, прабыў там 8 месяцаў, выязджаючы на кароткі час у Нідэрланды¹⁹.

Падчас знаходжання Снядэцкага ў Парыжы французскі пісьменнік Шарль Віле (Villers) выдаў кнігу “Эцюды аб духу і ўплыве рэфармацыі Лютэра”, у якой былі паклёпніцкія выпадкі ў адрас Рэчы Паспалітай. Снядэцкі напісаў вялізны адказ і выдаў яго на французскай мове. Ён давёў у ім безгрунтоўнасць высноў Віле, які сцвярджаў, што гэты край ў 15 ст. не меў значэння ў Еўропе. Снядэцкі нагадаў пра перамогу над крыжакамі, здабытую ў 1410 г. у бітве пад Грунвальдам злучанымі сіламі палякаў, беларусаў і літоўцаў, і паказаў высокі ўзровень культуры краю ў 15 ст. Акрамя таго, Снядэцкі пратэставаў супраць здзекаў аўтара “Эцюдаў” над стратай Рэччу Паспалітай дзяржаўнай незалежнасці ў канцы 18 ст. Водгук Снядэцкага на кнігу Віле атрымаў вялікую вядомасць у грамадскіх колах Францыі. У кастрычніку 1804 г. Снядэцкі з’ехаў у Італію і жыў у Мілане і Рыме. Падчас знаходжання ў Італіі яму прапаноўвалі кіраўніцтва абсерваторыяй у Балоньі, але даследчык гэтай прапановы не прыняў. У траўні 1805 г. Снядэцкі вярнуўся ў Кракаў. Ён збіраўся пасяліцца ў вёсцы і заняцца га-спадаркай, паляваннем і чытаннем кнігаў²⁰.

Князь Адам Чартарыскі, апыкун школ васьмі заходніх губерняў Расеі і міністр замежных спраў Расейскай імперыі, звярнуўся да Снядэцкага з прапановай заняць пасады дырэктара Віленскай абсерваторыі і рэктара Віленскага універсітэта. Першапачаткова Снядэцкі адмаўляўся, але потым саступіў і ў кастрычніку 1805 г. згадзіўся пераехаць у Вільню і заняць гэтыя дзве пасады. У пачатку 1807 г. Снядэцкі атрымаў дазвол аўстрыйскага

¹⁸ Historia astronomii w Polsce. Wrocław – Warszawa. 1983, T. II. S. 104.

¹⁹ Рыбка Е. В. Ян Снядзецкий ... С. 283.

²⁰ Тамсама. С. 284.

ўрада заняць пост у Віленскім універсітэце, і 2 сакавіка 1807 г. ён прыехаў у Вільню назаўжды²¹.

Снядэцкаму адразу прыйшлося вырашаць шмат праблемаў, частка будынкаў універсітэта была занятая вайсковым шпіталем па ўказанні губернатара. Для вырашэння фінансавых пытанняў прыйшлося з'ездзіць у Пецярбург. Тым не менш, ён заснаваў новыя кафедры (тэалогіі і хірургіі), уладкаваў батанічны сад, лабараторыі, кабінеты, узмацніў вывучэнне новых еўрапейскіх моваў, заахваціў літаратурныя заняткі сярод студэнтаў (аднак, у рамках класіцызму). Снядэцкі таксама пашырыў дзейнасць універсітэту, рэфармуючы былыя і адчыняючы новыя школы і гімназіі ў Вінніцы, Віцебску, Магілёве.

Заняўшы пост дырэктара абсерваторыі, ён выступіў з прапановай аб перабудове будынка абсерваторыі і забеспячэнні яе новымі прыладамі. Закупляецца тэадаліт Рамсдэна, дзевяціцалевы секстант Траўттона, два глобусы Бадэ: нябесны і зямны, паўторны круг Рэйхенбаха і Эртэлаўя, паралактычная труба Доланда і маятнікавы гадзіннік Харды (Hardy). Аднак перабудова Віленскай абсерваторыі і яе мадэрнізацыя пры Снядэцкім не ажыццявіліся²².

Да астранамічных назіранняў рэктар змог прыступіць толькі ў 1808 г. і праводзіў іх сістэматычна да 1824 г. Снядэцкі працягваў работы, пачатыя ім у Кракаве, а менавіта: назіраў пакрыцці зорак Месяцам, становішчы малой планеты Весты, каметы 1811 г., Сонца і зорак, зацяжненні спадарожнікаў Юпітэра. У 1807 г. і ў 1811 г. рэктар назіраў каметы²³. Штогод ён паведамляў вынікі сваіх назіранняў у Пецярбургскую Акадэмію навук і ў Берлін. Яны друкаваліся ў мемуарах Акадэміі навук у Пецярбургу, у Берлінскім

²¹ Historia astronomii w Polsce. Wrocław – Warszawa, 1983. Т. II. С. 105 - 107.

²² Bieliński Józef. Uniwersytet Wileński. Kraków, 1899-1900. Т. I С. 175.

²³ Аб “Вялікай камете 1811 г.” Доўгі час яна была бачная ад змяркання да світанку. На працягу верасня і кастрычніка бляск каметы быў параўнальны з яркацю зорак нулявое і першае велічыні. У той час камета рухалася па дузе ад сузор’я Вялікае Мядзведзіцы да сузор’я Геркулеса. Камета мела два яркія хвасты: адзін прамы, а другі моцна выгнуты. Даўжыня хвастоў складала 25 градусаў, а шырыня выгнутага пылавога хваста складала 7 градусаў. Камета была бачная няўзброеным вокам амаль дзевяць месяцаў. Аб камете 1811 г. Адам Міцкевіч пісаў у паэме “Пан Тадэвуш...”:

А вунь да той праявы, што навідавоку / Паўсвету з захаду ляціць, і зые ўночы, / І, не мяняючы кірунак свой паўночны, / Хвастом агніста-зыркім слепіць люд планеты — / Злавесніцы вайны, бядот і слёз — каметы. / Сваім ядром, нібы крывавам вокам, / Яна аж засціць зоркі і з падскокам / Адольвае прастору сфер, як быццам / Спяшаецца ў Давідаў воз садзіцца. / Шчэ звечара або дасветкам раннім / Ліцвіны з невясёлым прадчуваннем / Гадаюць, гледзячы на неба: / «Што вам / Яна вяшчэе гонам тым шалёным / На поўнач з захаду, к Палярнай зорцы?» / Мясцовы астраном, нябёс дазорца, / Разважліва прарочыў —будзе блага! / Пераклад Я. Семяжона

штогодніку, які выдаваў Бодэ і ў “Monatliche Correspondenz...” Цаха. Пецярбургская Акадэмія навук, высока ацэньваючы астранамічныя працы Яна Снядэцкага, абрала яго сваім членам-карэспандэнтам²⁴.

У красавіку 1812 г. Снядэцкі меў сустрэчу з расейскім царом Аляксандрам I, які знаходзіўся ў Вільні, а ўжо ў канцы чэрвеня ў старажытную сталіцу ВКЛ увайшлі французскія войскі. Напалеон прыняў дэлегацыю горада Вільні і ў канцы прыёму спытаў пра Міхала Агінскага, пра генерала Ваўжэцкага і пра ўніверсітэт: “*Вы маеце слаўны ўніверсітэт і знакамітых прафесараў, і тут знаходзіцца слаўны астраном ...*”, спрабаваў успомніць прозвішча. Яму падказалі, што гэта Снядэцкі, рэктар ўніверсітэта, тады Напалеон з задавальненнем сказаў: “*Так, Снядэцкі, Снядэцкі ... адукаваны і вышталцоны чалавек...*”²⁵

1 ліпеня 1812 г. Напалеон падпісаў дэкрэт аб стварэнні дзяржавы – Вялікага Княства Літоўскага і сфармаваў Камісію часовага ўраду. Камісія стваралася з 7 камітэтаў, на чале камітэта асветы і рэлігіі быў прызначаны Ян Снядэцкі. Камісія з’яўлялася вышэйшай уладай адноўленага Вялікага Княства, якое складалася з 4-х дэпартаментнаў, утвораных замест былых Віленскай, Гарадзенскай, Менскай губерняў і Беластоцкай акругі. Снядэцкі асабіста меў некалькі сустрэч з Напалеонам, дапамог ўніверсітэту перажыць цяжкі час вайны, збярог ад раскрасання ўніверсітэцкую маёмасць, выратаваў ягоны скарб²⁶.

1813 г. быў вельмі цяжкім для ўніверсітэта. Лік студэнтаў паменшыўся да 160 чалавек, шмат прафесараў з’ехала з Вільні, адносіны з новым міністрам адукацыі Разумоўскім былі дрэнныя. Пасада рэктара патрабавала ўсё больш сілаў. Таму, для адпачынку, Снядэцкі часта выязджаў у Свіслач, дзе жыў яго добры сябар і фундатар Свіслацкай гімназіі граф Вінцэнт Тышкевіч, больш займаўся астранамічнымі назіраннямі і чытаннем кнігаў²⁷.

У перыяд сваёй працы ў Віленскім ўніверсітэце Ян Снядэцкі напісаў і выдаў на польскай мове “Сферычную трыганаметрыю” (Вільня, 1817 і 1820 г.). Вялікай вядомасцю карысталіся біяграфічныя працы Яна Снядэцкага, асабліва; “Літаратурная біяграфія Гуга Калантая” (1814), “Навуковая і гра-

²⁴ Swieżawski Leon. Jan Śniadecki. Jego życie I działalność naukowa. S. 65.

²⁵ Тамсама. S. 67.

Сустрэчам Снядэцкага і Напалеона прысвечаны наступныя працы: Baliński M. Napoleon i Jan Śniadecki // Baliński M. *Studia historyczne. Wilno, 1856. S. 89 – 97; Федута А.И. Наполеон и Ян Снядэцкий (к вопросу о семиотике поведения государя) // Meninis tekstas: Suvokimas. Analize. Interpretacija. Vilnius: VPU leidykla, 2008. Nr.6 (1). P. 120 - 134.*

²⁶ Historia astronomii w Polsce. Wrocław – Warszawa, 1983. T. II. S.106.

²⁷ Swieżawski Leon. Jan Śniadecki. Jego życie ... S. 70.

мадская біяграфія Марціна Пачобута-Адлянціцкага” (1816) і “Біяграфія Пятра Завадоўскага” (расейскага міністра асветы).

Вялікай заслугай рэктара было ўзняцце на высокі ўзровень выкладання фізіка-матэматычных навук. Аднак Снядэцкі, акрамя астраноміі, геаграфіі і матэматыкі, займаўся таксама і філасофіяй. Сярод яго філасофскіх прац варта згадаць працы “Аб метафізіцы” і “Аб логіцы і рыторыцы”²⁸. Дарэчы, Снядэцкі адзначаў, што яго кнігі разыходзяцца ў Літве адносна вялікім па тым часе накладам – у некалькі соцень асобнікаў²⁹.

У 1815 г. Снядэцкі захварэў і пакінуў рэктарства. Адпачываючы ад перажытых трывог, ён займаўся нямецкай літаратурай і філасофіяй, галоўным чынам – Кантам³⁰, да якога, зрэшты, ставіўся адмоўна. Ён вінаваціў Канта ў ідэалізме і нават параўноўваў яго з Платонам: “Пасля таго як Бэкан, Лок, Лейбніц, Даламбер і іншыя так добра растлумачылі здольнасці і дзеянні душы, Кант падымае з дамавіны незадавальняючае вучэнне Платонава...”, “мяшае летуценні і дзівацтвы з простым, хоць, зрэшты, недастатковым вучэннем Платона, вось у чым складаецца яго сутнасць справы”³¹.

Застаючыся ў камісіі па народнай адукацыі, ён у 1820 г. удзельнічаў у выбарах новага рэктара і яшчэ некалькі гадоў чытаў лекцыі. У 1825 г., у веку 69 гадоў, Ян Снядэцкі выйшаў у адстаўку і пакінуў Вільню, перадаўшы кіраўніцтва Віленскай абсерваторыі свайму вучню Пятру Славінскаму. Снядэцкі пасля гэтага жыве ў маёнтку Яшуны на Астравеччыне ў сваёй пляменніцы Сафіі Балінскай (дачкі Андрэя Снядэцкага). У госці да яго часта прыязджалі сябры, у тым ліку – Адам Міцкевіч. Памёр слынны вучоны ў Яшунах 9 лістапада 1830 г. у веку 74 гадоў. Асабістая бібліятэка, паводле тэстамента, была перададзена ўніверсітэту³².

Акрамя назіранняў, Ян Снядэцкі не пакінуў буйных астранамічных прац. Гэтыя назіранні, аднак, былі добра вядомыя астраномам той пары, асабліва вызначэнні становішча малых планет. Самай вялікай заслугай Яна Снядэцкага стала яго нястомная праца па арганізацыі навукі і прыцягненне да яе ўвагі шырокай грамадскасці, асабліва ў перыяд працы ў Віленскім універсітэце. Дзякуючы працам Пачобута і братаў Снядэцкіх, Віленскі універсітэт выйшаў на еўрапейскі ўзровень навукі ў першыя тры дзесяцігоддзі 19 ст. Вучнямі Снядэцкага з’яўляліся астраномы Ан-

²⁸ Рыбка Е. В. Ян Снядецкий ... С. 285.

²⁹ Славенас П. В. Астрономия в высшей школе Литвы. XVI—XIX вв. // Историко-астрономические исследования. Москва, 1955. Вып. I. С. 56.

³⁰ Swieżawski Leon. Jan Śniadecki. Jego życie ... S.74.

³¹ Снядецкий Я. Общие замечания по предмету науки об уме человеческом и общий взгляд на состав Кантовой науки // Вопросы теоретического наследия Иммануила Канта. Калининград, 1979. Вып. 4. С. 113.

³² Baliński Michal. Rys życia Jana Śniadeckiego: (wyjątek z Kuryera Lit.). Wilno, 1830. S. 12.

тон Шахін, Пётр Славінскі, Міхал Глушневіч, Вінцэнт Карчэўскі, Юзаф Ходзька. Выхаванцамі універсітэта ў гэты час былі знакамітыя паэты Адам Міцкевіч і Юліюш Славацкі, знакаміты геолаг Ігнат Дамейка і практычна ўсе вядомыя дзеячы навукі, культуры і палітыкі нашага краю. Імем Я. Снядэцкага названы кратэр на адваротным баку Месяца і планетоід у Сонечнай сістэме (Sniadeckia).

Самагубствы як сацыяльна-культурны феномен на беларускіх землях у пачатку 20 ст.

Самагубства як сацыяльна-культурны феномен патрабуе міждысцыплінарнага падыходу, спалучэння намаганняў гісторыкаў, сацыёлагаў, статыстыкаў, медыкаў, літаратуразнаўцаў, педагогаў, юрыстаў ды інш. З аднаго боку, суіцыд стаў класікай сацыялогіі і разнастайных галінаў медыцыны, з другога – гісторыкі і прадстаўнікі іншых гуманітарных дысцыплінаў часта абмінаюць гэтую праблему з-за яе маральна-псіхалагічнай спецыфікі і надзвычайнай складанасці даследавання.

Па гэтай прычыне прапанаванае даследаванне праблемы самагубстваў на тэрыторыі Беларусі на пачатку 20 ст. у пэўным сэнсе мае наватарскі характар. Яно абапіраецца, у першую чаргу, на архіўныя матэрыялы (рапартажы паліцэйскіх, справаздачы губернатараў, акты судова-медыцынскіх абследаванняў і г.д.), на газетныя паведамленні. Іншы комплекс крыніцаў прадстаўлены медыцынскімі і грамадска-асветніцкімі публікацыямі пачатку 20 ст., прысвечанымі прыродзе і характару суіцыду. Галоўнымі задачамі артыкула з'яўляецца асвятленне працэса трансфармацыі табуяванай і маргінальнай з'явы ў папулярны прадмет публічнага дыскурсу, статыстычны аналіз феномена самагубстваў на пачатку 20 ст., выяўленне найбольш пашыраных прычынаў суіцыду.

Пачатак 20 ст. на беларускіх землях – складаны і супярэчлівы перыяд. Ніколі дагэтуль у гісторыі знаёмы і ўстойлівы свет не змяняўся з такой хуткасцю. Павялічваецца аб'ём інфармацыі, новыя веды становяцца больш даступнымі. Змяняецца тэмп жыцця. Свет набывае якасна новыя абрысы на працягу жыцця адной генерацыі. Зачастую становіцца немагчымай апеляцца да вопыту продкаў. Значныя змены ў жыцці грамадства пашыраюць групу суіцыдальнай рызыкі, а менавіта, людзей, якія не знайшлі сабе месца ў зменным свеце, пацярпелі ад зменаў.

Адначасова самагубства з табуяванай тэмы пераўтвараецца ў папулярны прадмет як навуковых даследаванняў, так і публічнага дыскурсу. Пра самагубства не толькі можна размаўляць на публіцы, але гэта нават гэта становіцца модным.

Самагубства як з'ява ўвайшло ў сферу навуковага інтарэсу ў Расейскай імперыі ў другой палове 19 ст. Яно зацікавіла шырокае кола спецыялістаў (юрыстаў, статыстыкаў, педагогаў) і грамадскіх і дзяржаўных дзеячаў. Аднак найбольшы ўнёсак у даследаванне гэтай праблемы быў зроблены медыкамі разнастайных профіляў. Да пачатку 20 ст. у Расейскай імперыі сфармаваліся асноўныя падыходы да разумення прыроды суіцыду: біялагічны і псіхапаталагічны. Прыхільнікі першага прытрымліваліся погляду на самагубства, як на вынік чэрапных і мазгавых адхіленняў, іх апаненты бачылі прычыну ў псіхічных растройствах і хваробе асобы. У сваіх распрацоўках расейская суіцыдалогія не была арыгінальнай. Медыкалізацыя суіцыду – характэрны этап ў яго асэнсаванні, ад якога адштурхоўвалася ўся сусветная суіцыдалогія (прызнанымі аўтарытэтамі ў гэтай галіне з'яўляліся французы Э. Эскіроль, С. Бурдэн, англічанін Ф. Уінслоў, італьянец Э. Марсэлі).

20 ст. надало паняццю самагубства новае, сутучнае часу трактаванне. Пра яго загаварылі, як пра з'яву, абумоўленую неспрыяльным спалучэннем сацыяльна-эканамічных фактараў. Адкрыта пісаць пра гэта і не баяцца быць асмеяным стала магчымым пасля публікацыі ў Парыжы ў 1897 г. даследавання Э. Дзюркгейма “Самагубства. Сацыялагічны нарыс”. З гэтага часу можна было спасылацца на аўтарытэт французскага навукоўца. Парыжскае выданне было добра вядома расейскім спецыялістам, дзякуючы шматлікім рэцэнзіям у прэсе¹. Але шырокім колам чытачоў Дзюркгейм стаў даступны толькі ў 1912 г., калі выйшаў з друку пераклад яго кнігі на расейскую мову. На гэта адрэагавалі многія даследчыкі, у т.л. і Піцірым Сарокін, які выдаў у 1913 г. нарыс, прысвечаны гэтай праблеме. Малады сацыёлаг сфармуляваў асноўны пастулат расейскай навукі пачатку 20 ст. у дачыненні да прадмету даследавання: “Галоўная агульная прычына росту самагубстваў – гэта рост адзіноты асобы, яе адарванасць ад грамадства, што ў сваю чаргу з'яўляецца вынікам нашага бязладна арганізаванага грамадства”².

Адыход ад медыкалізацыі самагубства становіцца сусветнай тэндэнцыяй. У пачатку 20 ст. медыцынскія тлумачэнні саступаюць месца сацыялагічнай тэорыі, і застаюцца прэрагатывай вузкага кола спецыялістаў з адпаведнай адукацыяй. Такі працэс можна растлумачыць некалькімі прычынамі. Па-першае, гэты шлях быў ужо пройдзены сусветнымі акадэмічнымі школамі. Па-другое, самагубства як з'ява пачынае займаць розумы не толькі вучоных і вузкай групы інтэлігенцыі, але шырокае кола

¹ А.Р. О самоубийстве. Социологический этюд Дюркгейма // Образование. Педагогический и научно-популярный журнал. 1898. № 5-6. С. 140 – 149.

² Сорокин П.А. Самоубийство как общественное явление. Рига: Наука и жизнь, 1913. С. 45.

жыхароў імперыі, якія чытаюць газеты, цікавяцца сучаснымі праблемамі. Прэса абрушыла шквал інфармацыі пра выпадкі самагубстваў на чытача, які пачынаў шукаць адказ на пытанне пра прычыны іх павелічэння. Расце попыт на сацыяльную тэорыю, у той час, як медыцынскія тэорыі знаходзяць прыкладанне толькі ў вузкім коле спецыялістаў.

Вытлумачэнне прыроды самагубства спалучэннем сацыяльных і эканамічных фактараў цудоўна адпавядала светаадчуванню эпохі дэкадансу пачатку 20 ст. Дэкаданс, што спавядаўся шырокай часткай інтэлігенцыі і буржуазіі, становіцца эстэтычнай катэгорыяй, якую вызначаюць глыбокі ўнутраны pesimizm, непрыняцце бязладнай рэчаіснасці, расчараванне ў пазнавальных магчымасцях чалавека, высокая ступень адасобленасці асобы і інш. Дэкадэнты ўсведмлялі сябе прадстаўнікамі высокай, але прыходзячай ў заняпад культуры, якой уласцівы настрой самотнасці, адчуванне безвыходнасці, адлучанасці. Гэтыя настроі былі сугучныя пашыранаму меркаванню, што краіна перажывае небывалую “эпідэмію самагубстваў”.

І.Я. Майзэль паведамляў на сходзе таварыства дзіцячых урачоў у Маскве 30 красавіка 1908 г.: “Павялічэнне за апошні час самагубстваў прыцягнула да сябе агульную ўвагу. Бягучы год здаецца ў гэтым дачыненні выключным. Мы сутыкаемся не толькі са значнай колькасцю самагубстваў, але і з іх эпідэмічным характарам”³. Іншы даследчык, Дз.М. Жбанкоў, адзначаў, што “бываюць асабліва цяжкія часы, асабліва ненармальныя ўмовы, калі самагубствы здзяйсняюцца значна часцей, калі яны пераўтвараюцца ў сапраўдную эпідэмію [...] – і такі перыяд перажыве апошнім часам Расея”⁴.

Пры даследаванні самагубстваў як сацыяльнай з’явы недастаткова спыніцца толькі на грамадскім успрыняцці дадзенай праблемы, немагчыма абмінуць яе колькасны аспект. Агульнаасветны бум у даследаваннях самагубстваў у другой палове 19 – пачатку 20 ст. быў выкліканы значным ростам іх колькасці ў еўрапейскіх краінах. Э. Дзюркгейм прыводзіць дадзеныя па розных дзяржавах для другой паловы 19 ст. Найвышэйшы лічбавы паказальнік самагубстваў на 100 тыс. насельніцтва зарэгістраваны ў Саксоніі – 33,4, Даніі – 25,5, Францыі – 16, Аўстрыі – 13⁵. У той жа час для Расейскай імперыі ён не пераўзыходзіў трох выпадкаў на 100 тыс. насельніцтва Еўрапейскай часткі. Выключэнне складалі найбольш буйныя гарады, у т.л. Пецярбург, Масква, Кіеў, Вільня, дзе адпаведны паказальнік мог узрасці ў дзесяткі разоў. Такое адрозненне ў індэксе самагубстваў

³ Майзэль, І.Е. О самоубийствах среди учащихся// Вестник воспитания. 1908. № 8. С. 58.

⁴ Жбанков, Д.Н. Современные самоубийства// Современный мир. 1910. № 3. С. 27.

⁵ Дюркгейм, Э. Самоубийство. Социологический этюд. Санкт-Петербург: Союз, 1998. С. 34.

было звязана з больш дакладнай рэгістрацыяй прычынаў смерці ў гарадах у параўнанні з сітуацыяй у сельскай мясцовасці, а таксама з умовамі жыцця ў гарадскім асяроддзі, якое спрыяла ўнутранаму адасабленню, парушэнню традыцыйнага ладу жыцця, высокаму тэмпу маргіналізацыі.

Беларускія землі, прадстаўленыя ў большай частцы Менскай, Віцебскай, Магілёўскай, Гарадзенскай і Віленскай губ., належалі да ліку губерняў з высокім паказальнікам самагубстваў. Але ж гэты паказальнік не быў стабільным на працягу ўсяго разглядаемага перыяду⁶ (гл. Табліцу 1)

Табліца 1. Дынаміка змен колькасці самагубстваў на 100 тыс. насельніцтва беларускіх губерняў.

Год	1903 г.	1906 г.	1908 г.	1912 г.
Колькасць самагубстваў на 100 тыс.	2,9	2,76	4,1	3,4

Крыніцы: Справаздачы губернатараў, губернскія Памятныя кніжкі, паліцэйскія рапартаў з фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіву Беларусі.

Заканамернасці зменаў у індэксе колькасці самагубстваў можна растлумачыць наступнымі фактарамі. Пэўнае паніжэнне індэксу ў 1906 г. было звязана з рэвалюцыйным пад'ёмам мінулае эпохі. Змяншэнне лічбы самагубстваў у перыяды войнаў і рэвалюцый лічыцца аксіёмай у сучаснай суіцыдалогіі. Прынята лічыць, што насычаная неардынарнымі падзеямі рэальнасць адцягвае ўвагу ад суіцыдальных думак, праблемаў асабістага жыцця. Аднак, безумоўна, нельга не ўлічваць і цяжасці ў зборы і апрацоўцы статыстычных дадзеных, выкліканыя ваеннымі ці рэвалюцыйнымі падзеямі. Наступныя перыяды характарызуюцца, як правіла, расчараваннем у надзеях, што цалкам апраўдвае гвалтоўны рост самагубстваў, зафіксаваны ў 1908 г. (на 33% больш, чым у 1906 г.). Неабходна ўгадаць, акрамя палітычнага, таксама і эканамічны крызіс, у якім знаходзілася Расейская імперыя ў 1904 – 1908 г. З 1908 г. пачынаецца ажыўленне ў эканоміцы, якое пераходзіць ў буйны рост, што не спыняўся да пачатку Першай сусветнай вайны. Стабілізацыя жыццёвых умоваў абумовіла зніжэнне адноснай колькасці самагубстваў у 1912 г. на 17% у параўнанні з паказальнікам 1908 г.

⁶ Даследаванне зроблена на падставе афіцыйнай статыстыкі паводле дадзеных, змешчаных у Справаздачах губернатараў, губернскіх Памятных кніжках, паліцэйскіх рапартаў з фондаў Нацыянальнага Гістарычнага Архіву Рэспублікі Беларусь (НГА РБ).

Табліца 2. Самагубствы паводле гендэрных суадносінаў.

На адно самагубства жанчыны прыпадае мужчынскіх самагубстваў	1903 г.	1906 г.	1908 г.	1912 г.
	2,3	2,8	2,9	1,75

Крыніцы: Справаздачы губернатараў, губернскія Памятныя кніжкі, паліцэйскія рапартажы з фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіву Беларусі.

Асаблівасцю беларускай рэчаіснасці з'яўляўся высокі паказальнік самагубстваў сярод жанчын (гл. Табліцу 2). Звычайна на адзін жаночы суіцыд прыпадае каля 3-4 мужчынскіх⁷. Грамадства, дзе гэта суаднясенне адхіляецца ў той ці іншы бок, лічыцца незбалансаваным паводле адказнасці і цяжкасці праблемаў, ускладзеных на адзін з палоў. Большасць самагубстваў сярод жанчынаў звязаная з невырашальнасцю сямейных праблемаў. Прычынай, якая выклікала завышэнне гэтага паказальніка, можна лічыць патрыярхальнасць жыццёвага ўкладу, пры якім канфлікт жанчыны з мужам, бацькамі ці іншымі родзічамі, асабліва па мужчынскай лініі, з'яўляецца амаль невырашальным для яе. У патрыярхальным грамадстве развод, па сутнасці, выключаны, а магчымасць прымаць рашэнні, датычныя свайго лёсу, у значнай ступені абмежаваная. Аднак толькі ў спалучэнні з паступовым аслабленнем традыцыйных сувязяў, незадаволенасцю жыццёвымі ўмовамі, безвыніковым пошукам выйсця і самарэалізацыі за межамі патрыярхальнай сям'і акрэсленая вышэй сітуацыя стварае варункі для парушэння ў гендэрнай прапорцыі самагубстваў.

Табліца 3. Самагубствы паводле выбару сродкаў (у %)

	1903 г.	1906 г.	1908 г.	1912 г.
Павешанне	52	52	45	45
З выкарыстаннем агнястрэльнай зброі	18	20	17	21
З выкарыстаннем халоднай зброі	3	4	4	1
Атручванне	10	15	25	25
Утапленне	15	7	6	7

⁷ Girard, C. Age, gender, and suicide//American Sociological Review. 1993. № 58. P. 55-57

Іншае	2	2	3	1
-------	---	---	---	---

Крыніцы: Справаздачы губернатараў, губернскія Памятныя кніжкі, паліцэйскія рэпартажы з фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіву Беларусі.

Традыцыйна найбольш пашыраным спосабам самагубства з’яўляецца павешанне. Яно было здзейснена ў палове зафіксаваных выпадкаў (гл. Табліцу 3). Папулярнасць гэтага спосабу лёгка растлумачыць наяўнасцю ў кожнай гаспадарцы вяроўкі і месца, дзе яе можна прывязаць. Кожнае пятае самагубства здзяйснялася пры дапамозе агнястрэльнай зброі, якая мелася ў вольным уладанні прадстаўнікоў розных пластоў насельніцтва. У першую чаргу, ёй карысталіся вайскоўцы і дваранства, але і сярод сялянства і мяшчанства валоданне зброяй не было рэдкасцю. У адрозненне ад агнястрэльнай, халодная зброя ўжывалася ў адзінкавых выпадках. На працягу дзесяцігоддзя – з 1903 па 1912 г. – узрасла колькасць выкарыстання атруты як сродку пазбаўлення жыцця. Калі ў 1903 г. атруту абіраў кожны дзесяты самагубца, то ў 1912 г. – кожны чацвёрты. Да гэтага варта дадаць, што атручванне заставалася самым ненадзейным спосабам. Так, у Менскай губ. у 1912 г. з 87 зафіксаваных выпадкаў атручвання толькі 25 мелі летальны сыход. Таксама неабходна ўлічваць, што заўсёды існуе нейкая колькасць няўдалых суіцыдальных спробаў з нязначнымі наступствамі для здароўя, якія не былі засведчаныя паліцыяй ці дактарамі. У якасці атруты часцей за ўсё выбіраліся воцатная эсенцыя, карболавая і серная кіслоты, нашатырны спірт. Большасць з гэтых сродкаў былі даступныя ў шматлікіх хатніх гаспадарках.

Невялікі працэнт самаўтапленняў звязаны з цяжкасцю фіксацыі яго як выпадку самагубства. З зафіксаваных самаўтапленняў большасць здзейснена ў дваравых калодзежах ці ў адкрытых вадаёмах пры наяўнасці сведкаў. Наўмыснае ўтапленне без сведкаў амаль немагчыма было адрозніць ад няшчаснага выпадку на вадзе. Утапленне ж па неасцярожнасці ў справаздачах аб гвалтоўнай і выпадковай смерці займае адну з вядучых пазіцый. Такім чынам, можна меркаваць, што сапраўдны працэнт самагубстваў праз утапленне мог быць значна вышэйшы ад зафіксаванага. Да катэгорыі “іншыя спосабы” адносяцца, у асноўным, выпадкі наўмыснага падзення з вышыні і смерці пад коламі цяжкіх. Апошні спосаб быў найбольш тэхнагенным, а з-за здзяйснення замаху на стратэгічны аб’ект вывучаўся дакладней за астатнія. Толькі пра гэтыя выпадкі самагубства адразу паведамлялася губернатару, а расследаванне праводзіла не звычайная паліцыя, а жандармерыя.

Кажучы пра самагубства як пра сацыяльную з’яву, нельга забываць, што ўсё ж такі, у першую чаргу, яно з’яўляецца фактам асабістай біяграфіі, і пры ўсіх дапушчальных абагульненнях і параўнаннях застаецца ўнікальнай падзеяй у кожным асобным выпадку.

Найбольш поўную дакументальную інфармацыю пра самагубствы на беларускіх землях сучаснаму даследчыку могуць даць паліцэйскія рапартаў, якія складаліся павятовымі ўраднікамі і паліцмайстрамі пра ўсе зафіксаваныя выпадкі суіцыдаў, а таксама пра некаторыя няўдалыя спробы. Неабходнасць рэагаваць на такія выпадкі вынікала з двух прычынаў. Па-першае, кожная гвалтоўная ці падазроная смерць патрабавала расследавання. Па-другое, самагубства ў Расейскай імперыі па Улажэнню аб пакараннях крымінальных і папраўчых лічылася злачыствам, за якое хрысціянін пазбаўляўся права на пахаванне, а яго тэстамэнт абвяшчаўся нядзейсным⁸.

Паліцэйскія рапартаў павінны былі змяшчаць пэўны набор інфармацыі пра факт самагубства, дзякуючы чаму сёння даследчыкі маюць магчымасць атрымаць інфармацыю пра асобу пацярпелага і пра абставіны трагедыі. У рапартаў утрымліваюцца дадзеныя пра месца, час здарэння, указаныя імя, узрост, веравызнанне, сацыяльны статус і род дзейнасці самагубцы. Асобнае месца ў гэтых крыніцах адведзена высвятленню прычыны самагубства. Расследаванне было неабходна не толькі для складання справаздачы і выключэння магчымасці забойства, але і для таго, каб вызначыць, якімі будуць юрыдычныя наступствы для самагубцы і яго сям’і. Самагубства, здзейсненае ў непрытомным стане, у выпадку страты свядомасці, прыпадку бяспамяцтва, для захавання цнатлівасці ці дзяржаўнай таямніцы, не падлягала пакаранню. Зафіксаваны ў справаздачы паліцыі выпадак вар’яцтва таксама быў дастатковай падставай, каб дазволіць пахаванне самагубцы паводле хрысціянскай традыцыі⁹.

Аднак пры параўнанні рапартаў 19 і 20 ст. становіцца відавочным істотнае адрозненне паміж імі. Чым пазнейшы дакумент, тым радзей у ім прычынай самагубства называецца вар’яцтва, прыступ душэўнай хваробы, меланхолія, “ненармальны стан духу” ці “расстройства разумовых здольнасцей” – найбольш распаўсюджаныя фармулёўкі таго часу. Наўрад ці гэта можна растлумачыць тым, што людзі з псіхічнымі захворваннямі

⁸ Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. Глава II, раздел 10, стст. 1016, 1017, 1472.

⁹ Булгаков С.В. Настольная книга для священно-церковно-служителей. (Сборник сведений, касающихся преимущественно практической деятельности отечественного духовенства). В 2 ч. Ч. II. Москва: Издательский отдел Московского Патриархата, 1993. С. 1352-1353.

сталі радзей здзяйсняць самагабствы, хутчэй, змяніўся падыход да іх у складальнікаў рапартаў.

З паслабленнем табуяванасці праблемы суіцыдаў робіцца магчымым гаварыць (і пісаць) пра самагабства не толькі як пра наступствы душэўнай хваробы, але як пра вынік складаных абставінаў, пры якіх нармальна паводле агульнапрынятых поглядаў асоба можа наважыцца на забойства сябе. Гэтыя працэсы знайшлі заканадаўчы выраз. Улажэнне аб пакараннях крмінальных і папраўчых 1845 г., пра якое гаворка была вышэй, больш не адпавядала рэаліям жыцця ў пытанні спагнання за самагабства. Гэтае Улажэнне досыць лёгка было абысці, маючы сведчанні родных і суседзяў пра часовую несвядомасць самагабцы, чым часта карысталіся зацікаўленыя асобы.

Такім чынам, на першае месца сярод прычынаў самагабства ў паліцэйскіх рапартах пачатку 20 ст. выходзяць бытавыя цяжкасці і любоўныя пакуты. Паводле дадзеных па Менскай губ., сярод вызначаных прычынаў самагабства ў 1903 г. 49 % прыпадала на выпадкі псіхічных і фізічных захворванняў, а 51 % – складалі немедыцынскія праблемы (у тым ліку няшчаснае каханне, смерць блізкага чалавека, беднасць, непрыемнасці на службе, страх перад пакараннем за здзейсненае злачынства і г.д.). У 1908 г. гэта прапорцыя складала 45 і 55 % адпаведна, а ў 1912 г – 10 і 90 %.

Сярод немедыцынскіх прычынаў найбольш часта згадваюцца матэрыяльная праблема (“адсутнасць сродкаў да жыцця”, “беднасць, якая даходзіць да скрайняга жабрацтва”, “цяжкія ўмовы жыцця”). Так, напрыклад, сялянін Бабруйскага павета Цімафей Пакуш 23 чэрвеня 1901 г. павесіўся з прычыны “скрайне беднага стану, пакутаваў ад бядоты і галечы і, ўвогуле, жыццё было для яго цяжарам”¹⁰. Да гэтай катэгорыі набліжаюцца праблемы ў прафесійнай дзейнасці. Найбольш сур’ёзнымі з іх былі звальненні. Так, 23-гадовы сялянін Георгій Гусакоў не змог вытрымаць звальнення з пасады эканомы маёнтку памешчыкам Булгакам і спрабаваў атруціцца воцатнай эсенцыяй у г. Менску ў Губернскім садзе 20 мая 1908 г.¹¹ Ігнат Саковіч, 55-гадовы сялянін не здолеў перажыць свайго звальнення. У рапарце па факце яго самагабства ад 30 сакавіка 1903 г. адзначана, што прычынай сталася “адхіленне ад пасады дзяржаўнага ляснічага, так што пасля гэтага адхілення ён ўвесь час быў у роспачы і гаварыў жонцы, што выходзіць дзетак яму не прыйдзеца”¹².

Прычынамі самагабства маглі з’яўляцца і складаныя адносіны пачатковага з кіраўніцтвам і супрацоўнікамі. Жорсткае стаўленне гаспа-

¹⁰ НГАБ. Ф. 295, воп. 1, ад.з. 7092. Арк. 14.

¹¹ Тамсама. Ад.з 7830. Арк. 738.

¹² Тамсама. Ад.з. 5490. Арк. 226.

дара кравецкай майстэрні Я. Залкінда і памочніка майстра М. Голанда да 14-гадовага вучня Янкеля Гурвіча падштурхнулі юнака 31 мая 1903 г. да суіцыду¹³. Часта непрыемнасці на працы былі звязаныя са службовымі злачынствамі ці растратай грошаў. Пінскі натарыус Іван Максімовіч застрэліўся з рэвальвера ў сваёй кватэры 3 сакавіка 1908 г., пакінуўшы ліст да прадстаўнікоў судовай і паліцэйскай уладаў. У пераказе паліцыі змест ліста быў наступным: “Вяртаючыся дадому каля 12 гадзін ночы са сваёй канторы па Кіеўскай вуліцы, быў абрабаваны трыма невядомымі на суму да 8000 руб., не маючы магчымасці пакрыць скрадзеную суму і пад уражаннем здарэння, ён выбраў смерць замест трывожнага жыцця і просіць у ягонаў смерці нікога не вінаваціць”¹⁴. У працэсе расследавання гэтая інфармацыя не была пацверджана, затое выявілася растрата буйной сумы грошаў. А паколькі, паводле распараджэння павятовага члена Акруговага суда сп. Увядзенскага, была прызначана рэвізія натарыяльнай канторы, і Іван Максімовіч у гэты дзень спрабаваў пазычыць грошы ў горадзе, то пінскі паліцмайстар прыйшоў да высновы, што ён, пазбягаючы сораму, пазбавіў сябе жыцця сам, а дзеля захавання гонару сям’і выдумаў гісторыю пра абрабаванне. У Бабруйску прыказчык аптэкарскай крамы Норкіна 19-гадовы Абрам Розаў 29 красавіка 1912 г. атруціўся морфіем, бо баяўся выкрыцця здзейснага ім крадзяжу¹⁵.

Страх пакарання за здзейшчаныя злачынствы і правіннасці, не звязаныя са службай таксама штурхаў да самагубства. Напрыклад, страх трапіць у турму за вырубку дзяржаўнага лесу, за што селянін Бабруйскага павету Павал Патапейка ўжо у трэці раз знаходзіўся пад следствам, падштурхнуў яго да пятлі 11 снежня 1903 г.¹⁶ У Наваградскім павеце сялянка Антаніна Крывая забіла народжанае ёю немаўля і, баючыся адказнасці за дзетазабойства, 13 мая 1903 г. атруцілася фосфарнымі запалкамі¹⁷.

Любоўныя праблемы складалі вялізную групу прычынаў самагубстваў. Гэтая катэгорыя ўключала ў сябе рознага кшталту эмацыйныя перажыванні, рэўнасць, здраду, немагчымасць быць разам з каханай асобай у выніку забароны ўзяць шлюб ці яе смерці і г.д. Калі рамантычныя прычыны, як правіла, выклікалі самагубствы ва ўзроставай групе 15 – 30 гадоў, то смерць мужа ці жонкі, як падстава суіцыду, характэрна для старэйшай генерацыі. У Пінску 18-гадовы Фаўст Малінін, які працаваў пісарам у інжынера Дзіміча, застрэліўся ў публічным доме. Прычына яго самагубства стала вядома паліцыі па пакінутых ім нататках і вершах на

¹³ Тамсама. Адз. 7296. Арк. 56.

¹⁴ Тамсама. Ф. 705, воп. 1, адз. 7830. Арк. 135-136.

¹⁵ Тамсама. Ф. 21, воп. 1, адз. 129. Арк. 674-675.

¹⁶ Тамсама. Адз. 108. Арк. 99.

¹⁷ Тамсама. Ф. 295, воп. 1, адз. 5490. Арк. 465.

двух пустых коробках з-пад цукерак, у якіх ён просіць не вінаваціць нікога ў ягонай смерці, бо ён пазбаўляе сябе жыцця добраахвотна з-за каханя да прастытуткі Хенрыкі Гуткоўскай¹⁸. Селянін Наваградскага павету 51-гадовы Пётр Дрозд няўдала спрабаваў зарэзацца нажом, а пасля аказання яму медыцынскай дапамогі прызнаўся, што штурхнулі яго на гэты крок “абставіны, звязаныя са смерцю жонкі, што абумовіла суцэльны разлад у сям’і і гаспадарцы, таму яшчэ ў мінулым годзе ён вырашыў скончыць жыццё самагубствам, бо з кожным днём жыццё яго становілася ўсё больш нязносным”¹⁹.

Рэўнасць таксама адносілася да тых пачуццяў, якія жывяць аўтаагрэсіўныя паводзіны. Ігуменскі мешчанін Іван Пятроўскі 26 мая 1903 г. спрабаваў застрэліцца, даведаўшыся пра любоўную сувязь сваёй жонкі Варвары²⁰.

Асобны від самагубства, якое часцей за ўсё ажыццяўлялася на глебе вострых любоўных перажыванняў, гэта суіцыд, здзейснены пасля забойства. Звычайна ён сустракаецца ў людзей, чые узаемаадносіны маюць досыць працяглы і ўскладнены характар, дзе няпроста правесці мяжу паміж каханнем і нянавісцю. Яны часта звязаныя з хатнім гвалтам, як правіла, накіраваным на блізкіх²¹. Яго неабходна адрозніваць ад самагубства з-за страху пакарання за забойства. Яго адметнай асаблівасцю з’яўляецца выбар ахвяры. Звычайна мужчыны забіваюць сваіх жонак ці партнёраў, а потым здзяйсняюць суіцыд. Жанчыны ж часцей у гэтым выпадку забіваюць дзяцей. Гэты своеасаблівы тып самагубства глыбока звязаны са скажоным разуменнем адказнасці і клопату пра блізкіх. Часта ён успрымаецца, як апека ці акт міласэрнасці. У гэтым выпадку самагубца лічыць жыццё ахвяры сваёй ўласнасцю, пра якую ён павінен паклапаціцца перад здзяйсненнем суіцыду. Так, напрыклад, сялянка Ігуменскага павету Вера Дзяркач утапілася разам са сваім 6-месячным дзіцём у прыпадку адчаю з-за гвалту з боку свёкра і свякрові²², а селянін Пінскага павету Пётр Леанавец павесіўся пасля забойства сваёй жонкі Наталлі, здзейсненага з-за рэўнасці²³.

Расчараванне ў жыцці і немагчымасць дасягнуць жаданай мэты таксама з’яўляліся прычынай самагубстваў. Дачка пінскага мешчаніна Рохля Найдзіч атруцілася карболавай кіслатой “як вынік нерэалізаванага жадання паступіць на акушэрскія курсы з-за адсутнасці сродкаў”²⁴.

¹⁸ Тамсама. Ад.з. 7299. Арк. 299-299 адв.

¹⁹ Тамсама. Ад.з 7830. Арк. 466-466 адв.

²⁰ Тамсама. Ад.з 7296. Арк. 76.

²¹ Stack S. Homicide followed by suicide // *Criminology*. 1997. № 35. P. 435-453.

²² НГАБ. Ф. 295, воп. 1, ад.з. 7299. Арк. 158.

²³ Тамсама. Ад.з. 5490. Арк. 470.

²⁴ Тамсама. Ад.з 7830. Арк. 139-139 адв.

Беднасць і расчараванне складалі найбольш смутнае спалучэнне. Следствам па справе аб павешанні Іосіфа Чумака 4 мая 1904 г. было выяўлена, “што ён 3 мая на кірмашы ў мястэчку Ракаў купіў сябе каня за 9 р. 50 кап., але конь гэты быў настолькі слабы, што па дарозе дадому каля самай вёскі памер. Паводле меркавання жонкі нябожчыка Анастасіі Чумак, якая засталася з 8 малалетнімі дзецьмі, а таксама братоў яго і суседзяў, Іосіф Чумак пазбавіў сябе жыцця выключна ў выніку няўдалай пакупкі каня, бо ён быў чалавекам вельмі бедным і пры пакупцы аддаў апошнія свае грошы”²⁵.

Асобнае месца сярод самагубстваў займаюць тыя з іх, што здзяйсняліся пад уплывам уяўленняў пра гонар. Акрамя некаторых згаданых вышэй выпадкаў, сюды можна дадаць суіцыды, выкліканыя жаданнем захаваць дваранскі ці шляхецкі гонар. У 19 ст. пад уплывам адметных расейскіх рэалій з’явілася спецыфічная разнавіднасць дуэлі, г.зв. “амерыканская дуэль”, своеасаблівая яе “квазідуэльная небаявая форма”²⁶. Сутнасць яе заключалася ў тым, што двубой паміж яе ўдзельнікамі цалкам выключаўся. Замест гэтага дуэлянты павінны былі цягнуць лёс, а той, хто выцягваў, быў абавязаны ў вызначаны тэрмін здзейсніць самагубства. Узнікненне такой формы было абумоўлена прыцягненнем да адказнасці за ўдзел у дуэлі, а форма добраахвотнага пазбаўлення сябе жыцця дазваляла дуэлянтам пазбегнуць не толькі пакарання, але і непажаданага розгаласу. “Амерыканская дуэль” таксама магла быць прапанавана ў выпадку, калі адкрытая дуэль не ўяўлялася прыймальнай з-за розніцы ў сацыяльным становішчы альбо ўзросце дуэлянтаў.

Так, рапарт паліцмаистра захаваў сведчанне пра самагубства сына тытулярнага дарадцы Рычарда Лунскага, 17 гадоў, які застрэліўся з рэвальвера на Набярэжнай вуліцы г. Менску. У цыдулцы, прызначанай для паліцыі, малады чалавек прасіў нікога ў сваёй смерці не вінаваціць. Але ў лісце, загадзя дасланым гаспадару кватэры, дзе ён жыў, стацкаму дарадцу Іосіфу Дулевічу, юнак падаў сапраўдную прычыну, а менавіта, неабходнасць выканаць абавязак паводле ўмоваў “амерыканскай дуэлі”. Таксама ён прасіў паведаміць пра здарэнне бацькам²⁷. Верагодна, такім чынам ён імкнуўся пазбегнуць розгаласу і даверыў свой сакрэт іншаму двараніну, які, аднак, не палічыў неабходным яго захаваць.

Да найбольш “гучных” самагубстваў у гісторыі культурнага жыцця Беларусі пачатку 20 ст. можна аднесці смерць маладога пісьменніка, публіцыста, заснавальніка беларускай прафесійнай літаратурнай крытыкі Сяргея Палуяна. У свае 19 год ён шмат зрабіў, паспеў раскрыць свой шмат-

²⁵ Тамсама. Адз. 7407. Арк. 245- 45 адв.

²⁶ Востриков А.В. Книга о русской дуэли. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2004. С. 284.

²⁷ НГАБ. Ф. 295, воп. 1, адз. 7407. Арк. 362-362 адв.

гранны талент, аднак, не вытрымаў збегу неспрыяльных абставінаў. Ён, ураджэнец мястэчка Брагін, вымушаны быў пакінуць родны дом з-за непаразумення з бацькам на падставе несупадзення поглядаў на рэвалюцыйныя ідэі і падзеі ў краіне, пераехаў ў Кіеў, дзе зарабляў на жыццё рэпетытарствам і напісаннем прац для нядбайных вучняў. Па прычыне канфлікту з рэдакцыяй “Нашай Нівы” публікаваўся вельмі мала, жыў у беднасці і голадзе. Разам з тым вельмі балюча ўспрыняў паслярэвалюцыйную рэакцыю ў краіне, бо схільны быў ідэалізаваць рэвалюцыйны рух. Апынуўшыся далёка ад дому, без духоўнай і матэрыяльнай падтрымкі блізкіх людзей, ён бачыў, як руйнуюцца яго ілюзіі адносна магчымай змены грамадскага жыцця, развіцця беларускай мовы і культуры.

У ноч з 7 на 8 сакавіка 1910 г. напярэдадні Вялікадня Сяргей Палуян скончыў жыццё самагубствам. Па сабе ён пакінуў своеасаблівы духоўны тэстамэнт – напісаны перад смерцю кароткі твор “Хрыстос уваскрос!”, прасякнуты нечаканым для перадсуіцыдальнай сітуацыі аптымізмам і энтузіязмам, надзеяй і верай у будучае адраджэнне беларускага народа і яго культуры: “Прачынайся ад сну, Беларусь! Годзе стагнаць ды жаліцца! ...Ідзі будаваць зруйнаваную бацькаўшчыну! Наперад па шчасце! Хай злое ўсё дрогне: Вясна ўжо на сьвеце: Хрыстос Уваскрос!”²⁸

Максім Багдановіч захапляўся тым, што С. Палуян знайшоў у сабе сілы “...Вітаць у сваім перадсмяротным вершы “Хрыстос уваскрос!” світанак беларускага адраджэння: *morituri te salutant*”²⁹. Перадсмяротная цыдулка маладога творцы не захавалася, але па памяці яе аднавіла сястра Зінаіда: “Жыццё ў марах – казка, а на самой справе – гніенне раба і вечная незабяспечанасць. Але не думайце, што з-за незабяспечанасці я паміраю. Так трэба. [...] Я так люблю жыццё, светласць і красу, ды не на маю долю выпала гэта”³⁰.

Чалавек з суіцыдальным настроем жыве ў спецыфічным свеце, яго ўчынкi і знешнія прычыны самагубства не заўсёды ўспрымаюцца адекватна атачэннем і тым больш даследчыкамі з іншай эпохі. Часта абсурднасць і малазначнасць прычыны падштурхоўваюць сучасніка да думкі пра псіхічнае расстройтва суіцыдзента, што цалкам адпавядае медыцынскай тэорыі вытлумачэння прыроды самагубства, у той жа час “сур’ёзная” прычына (смерць блізкага чалавека, бяdotны стан, сітуацыя безвыходнасці і

²⁸ Гадаўшчына смерці Сергея Полуяна // Наша Ніва. Факсімільнае выданне. Вып. 4. 1911. № 14. С. 197-198.

²⁹ Багдановіч М. Новый период в истории белорусской литературы // Багдановіч М. Збор у двух тамах. Рэд. калегія: В.В. Барысенка і інш. Т. 2. Проза, літаратурна-крытычныя і публіцыстычныя артыкулы, пісьмы. Мн.: Навука і тэхніка, 1968. С. 125.

³⁰ Кабржыцкая Т., Рагойша В. Слядамі знічкі. Пра Сяргея Палуяна. Мн.: Выдавецтва ЦК КПБ, 1990. С. 36, 52.

г.д.) у некагорай ступені “апраўдваюць” яго. Асабліва часта несупадзенне сур’ёзнасці ўчынку і прычыны сустракаюцца ў падлеткаў, што тлумачыцца іх узроставай гіперуспрымальнасцю. Напрыклад, адмова маці пашыць сукенку, падштурхнула ігуменскую мяшчанку Роху-Лею Бруслан да павешання 26 мая 1912 г.³¹

Сярод самагубстваў у падлеткавым узросце ў асобную групу вылучаюць самагубствы вучняў, абумоўленыя праблемамі ў навучанні і ў адносінах са школьнымі таварышамі. Найбольшая колькасць суіцыдаў прыпадае на час іспытаў. 29 чэрвеня 1903 г. вучань IV класа камерцыйнага вучылішча пінскі мешчанін Лейма Мілецкі павесіўся на гарышчы дома бацькоў з-за таго, што “не вытрымаў іспыту па алгебры, з-за чаго моцна засмуціўся”³². Вучань III класа менскай гімназіі, сын рэвізора Маскоўска-Берасцейскай чыгункі 13-гадовы Аляксандр Пятроў застрэліўся 22 мая 1904 г., пакінуўшы бацькам цыдулку з прызнаннем, што ён не перайшоў у наступны клас³³.

Павелічэнне школьных суіцыдаў і ўвага да гэтай праблемы з боку “жоўтай прэсы” прымусілі загаварыць прасур’ёзнасць сітуацыі. Афіцыйныя дзяржаўныя органы таксама адзначалі небяспеку росту самагубстваў сярод моладзі. На працягу 12 гадоў да 1917 г. рэгулярна выдаваўся стагтыстычны зборнік “Самагубствы, замахі на самагубства і няшчасныя выпадкі сярод вучняў навучальных устаноў Міністэрства народнай асветы”, друкаваліся шматлікія публікацыі, у тым ліку са спасылкай на меркаванні вядомых навукоўцаў³⁴. Расейскія даследчыкі даводзілі неабходнасць рэфармавання школьнай сістэмы. “Ліквідацыя пераходных іспытаў, адзнак і сістэмы пакаранняў павінна спрыяльна адбіцца на пытанні, якое нас цікавіць”³⁵ [пытанне вучнёўскіх самагубстваў – К.Г.]” – пісаў згаданы вышэй І.Я. Майзель. Яшчэ больш рэзка выказваліся прадстаўнікі радыкальных колаў, якія выкарыстоўвалі паказальнікі росту колькасці самагубстваў сярод моладзі ў якасці свайго роду палітычнага аргументу. Напрыклад, не абмінула ўвагай гэтае пытанне Н.К. Крупская, якая пісала, што павелічэнне лічбы самагубстваў “ілюструе суцэльную неадпаведнасць усёй сучаснай школь-

³¹ НГАБ. Ф. 21, воп. 1, ад.з. 129. Арк. 1055.

³² Тамсама. Ф. 295, воп. 1, ад.з. 7326. Арк. 110.

³³ Тамсама. Ад.з. 7407. Арк. 363.

³⁴ Самоубийства среди учащихся. Дискуссии Венского психо-аналитического фрейна. При участии: д-ра Alfred Adler’a, профессора S. Freud’a, д-ра Karl Molitor’a, д-ра I. Sadger’a, д-ра W. Stekel’я, Unus Multorum’a / Пер. с нем. М. Бикермана. под ред. д-ра М.В. Вульфа. Одесса: Жизнь и душа, 1912. 78 с.

³⁵ Майзель И.Е. Указ.сач. С. 166-167.

най сістэмы... і заклікае да неабходнасці стварэння новай, свабоднай, заснаванай на абсалютна іншых педагагічных прынцыпах, школе”³⁶.

Такім чынам, самагубства з ганебнага факту ці трагедыі асабістага характару на пачатку 20 ст. паступова пераўтвараецца ў з’яву сацыяльнага маштабу. Адбываецца частковая дэмедыкалізацыя суіцыду. Пра яго прыроду пачынае кампетэнтна разважаць педагог і юрыст, палітык і журналіст, а не выключна медык. Звесткі пра выпадкі самагубства запаўняюць старонкі прэсы і спецыялізаваных навуковых выданняў. Ім адводзяць месца нават выданні, якія дэкларавалі цалкам іншыя інтарэсы. Напрыклад, культурна-асветніцкая “Наша Ніва” ў 1911 г. 24 разы звяртаецца да тэмы самагубстваў. Суіцыд пачынае ўспрымацца як своеасаблівая прыкмета эпохі, яе ўнутраная характарыстыка.

---

³⁶ Крупская Н. Самоубийства среди учащихся и свободная трудовая школа // Свободное воспитание. 1910-1911. № 10. С. 5.

Палітычныя прыпеўкі 1920 – 1930-х г.

Палітычны фальклор з’яўляецца важнай гістарычнай крыніцай даследавання савецкай рэчаіснасці. У ім чутны голас самага народа. Думка, сцісла і ёмка прадстаўленая ў фальклорных творах, часта адлюстроўвае меркаванні цэлых пластоў грамадства. Расейскі даследчык С.Н.Азбелеў справядліва адзначае: “У супрацьлегласць панегірычнаму “савецкаму фальклору”, які насаджаўся штучна, сапраўдная масавая вусная творчасць палітычнай накіраванасці ў г. зв. перыяд сацыялістычнага будаўніцтва складалася з твораў сатырычных, якія адлюстроўвалі сапраўдныя адносіны народа да бальшавіцкай дыктатуры і яе агідных вынікаў у штодзённым жыцці простых людзей”¹.

У перыяд таталітырызма менавіта палітычны фальклор становіўся адным з нямногіх сродкаў выяўлення грамадскай думкі, свайго роду “падпольным каналам” камунікацыі. Відавочна, жарты і прыпеўкі распаўсюджваліся таксама з забаўляльнай мэтай, аднак рэжым бачыў у іх палітычную небяспеку. Так, у 1928 г. АДПУ СССР фіксаваў: “Павялічылася колькасць выпадкаў з’яўлення антысавецкіх вершаў, прыпевак, райкоў і г.д., якія хутка засвойваюцца сялянамі. Яны атрымалі значнае распаўсюджанне ў вуснай перадачы”².

Прыпеўка – гэта 4-х (радзей 2-х ці 6-ці) радковая песенка, якая мае закончаны змест, пэўную рытміку і мелодыю. Як і іншыя віды народнай творчасці, яна з’яўляецца прадукцыяй, якая вытваралася “на спажыванне”, а не на збыт. Адзіны канал распаўсюджвання – перадача “з вуснаў у вусны”. Асабліва прыцягальнасць жанра палітычнай прыпеўкі заключалася ў тым, што пры ўсёй сваёй недасканаласці, яна распавядала пра сучаснасць. Разам з тым тэкстаў, якія можна акрэсліць як “сацыяльна-палітычныя”, у агульнай масе няшмат, на думку даследчыкаў, яны складаюць толькі 3 – 5%³.

Паэтычная вартасць палітычных прыпевак, як правіла, невысокая. Аўтар ставіць задачу перш за ўсё выказаць свае адносіны да той ці іншай палітычнай падзеі ці асобы. У такіх творах адсутнічае змяшэнне ідэальнага з рэальным; іх рэалізм нагадвае рэалізм журналістыкі, ці газетнай хронікі.

¹ Азбелев С.Н. Из подлинного фольклора советского периода [у:] Заветные частушки из собрания А.В.Волкова: в 2 т. Т.1: Политическая частушка. Москва, 1999. С. 483.

² Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). Ф. 4-п, воп. 21, адз. 1200, арк. 34.

³ Частушка. Москва, Ленинград, 1966. С. 29.

Анекдоты, прыпеўкі, карыкатуры, як вядома, акрамя іншага, выконваюць функцыю зняцця эмацыйнага напружання. Аднак расейскі фалькларыст Д. Зяленін звярнуў увагу на той факт, што ў 1920-я г. зусім знікла і раней слабая сувязь паміж прыпеўкай і танцам.

Палітычныя прыпеўкі могуць быць лёгка датаваная, што складана зрабіць з прыпеўкамі на бытавыя тэмы. Яны не праходзяць працэса далейшай фалькларызацыі, іх актуальнасць хутка страчваецца.

Народным прыпеўкам, у адрозненне ад псеўданародных, уласцівая публіцыстычнасць у спалучэнні з “чорным” гумарам ці прынамсі з іроніяй і сатырай. Наўрад ці наступныя ўзоры могуць разглядацца ў якасці прадукта народнай творчасці:

*Па завету Ленина,
По завету Сталина
Мы построили колхоз –
Верный путь крестьянина.*

*Мы колхозницы-доярки,
Быстро дело закрутим:
По-ударному работаем, —
Жить по-сталински хотим⁴.*

*Я читала Леніна,
Я читала Сталіна,
Што калгасная дарога
Для сялянства – правільна.*

*Куплю Сталина портрет
Золоту рамочку,
Вывел он меня на свет
Темную крестьяночку⁵.*

*А за вёскай, вёскай новай
Свеціць сонца яснае
Дзякуй Сталіну радному
За жыцце калгаснае⁶.*

⁴ Соколов Ю.М. Русский фольклор. Москва, 1941. С. 486, 483.

⁵ Архіў аўтара (Жанчына, 1921 г. нар., г.п. Ружаны, Гарадзенская вобл.)

⁶ Архіў аўтара (Жанчына, 1926 г. нар., в.Глінна, Смаргонскі р-н, Гарадзенская вобл.).

Амерыканскі даследчык Ф. Конт адзначаў цынiзм замоўленых прыпевак⁷. А вось у народных прыпеўках адбіліся сапраўдныя пачуцці людзей, і ў прыватнасці, страх⁸. Небяспека расказвання і спявання палітычных куплетаў была настолькі вялікая, што яны набывалі велізарны палітычны сэнс.

У 1930-я г. былі распрацаваныя спецыяльныя дакументы па збору і адбору фальклорных твораў⁹. Так, для заняткаў славеснікаў на канферэнцый-семінары прыпевачнікаў быў распрацаваны спецыяльны вучэбны план “Принципы художественного и **идеологического** отбора словесных текстов частушек” (люты 1935 г.). Ён прапаноўваў разгляд дзевяці тэмаў, адна з якіх мела назву “Классово-идеологический состав современного частушечного репертуара деревни”. Тут выдзяляліся две падтэмы: “1) Создатели и носители художественной советской частушки и их репертуар (партийный, комсомольский активы, селькоры, колхозники-ударники); 2) Кулацкая частушка. Ее социальный носитель. Общая характеристика идеологической направленности кулацкой частушки”¹⁰.

Перад слухачамі ставілася канкрэтная задача: не толькі выступіць у ролі цэнзараў народнай творчасці, але і выяўляць “антысавецкія элементы”. Дзевяці “ідэйнага ворага” характарызуюцца, як “открытая и замаскированная антисоветская агитация”, “злостная критика социалистического строительства в целом и в частности процесса коллективизации”. Ад слухачоў курсаў патрабавалася асвятляць усе формы праяўлення кулацкай агітацыі ў дадзенай мясцовасці, а ў дужках тлумачылася, што “здесь следует использовать наблюдения местных партийных органов”.

Прыклады кулацкіх прыпевак на занятках не прыводзіліся, давалася толькі характарыстыка кулацкага рэпертуара, яго асноўная тэматыка, выкрываліся “методы антисоветской агитации художественным словом”. Аўтары вучэбнага плана падкрэслівалі: “В **кулацких частушках** могут быть использованы **самокритические советские** частушки в **клеветнических целях**, где **отдельные неполадки** истолковываются как явления **типичные для социалистического строительства в целом**”. У гэтым жа раздзеле аналізавалася і крытыкавалася мяшчанская, блатная і хуліганская прыпеўка, выканаўцы якіх ацэньваліся як антысавецкія элементы¹¹. Яны

⁷ Конт Ф. Страх в зеркале советской политической частушки [у:] Конт Ф. К политической антропологии советской системы. Москва, 2003. С. 204.

⁸ Тамсама. С. 199-200.

⁹ Фольклор России в документах советского периода 1933-41 гг. Сборник документов. Москва, 1984.

¹⁰ Суханова М.А. Частушка как средство социально-политической пропаганды [у:] Звучащая философия. Сборник материалов конференции. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. С. 191.

¹¹ Тамсама. С. 192.

прыцягваліся да адказнасці за антысавецкую агітацыю і падлягалі зняволенню альбо высылцы.

Па зразумелых прычынах запісаў палітычных прыпевак захавалася надзвычай мала. Шчаслівае выключэнне складаюць калекцыі Д. Зяленіна (захоўваецца ў Санкт-Пецярбургскім аддзяленні архіва Расейскай Акадэміі навук), А.Волкава (куды ўвайшла калекцыя П.Д.Міронава)¹², А.І.Нікіфарова (часткова была надрукавана Азбелевым С.Н. у “Живой старине” (1994, № 2)).

У канцы 1937 г. у выдавецтва Акадэміі навук БССР паступіў “Зборнік беларускага фальклора”, падрыхтаваны да друку Інстытутам гісторыі Акадэміі навук. Адначасова ў ЦК КП(б)Б паступіла запіска члена партыі В.Брэнейзена: “У сувязі з тым, што большасць нявыдадзеных работ Акадэміі навук, пачынаючы з 1925 па 1937 г. уключна былі забароненыя да друку і канфіскаваныя¹³, няма ўпэўненасці ў дабраякаснасці гэтага зборніка. Прашу прапанаваць аддзелу друку ЦК падабраць адпаведных таварышаў і прызначыць рэдакцыйную калегію гэтага зборніка. Выданне ўпершыню ў БССР такога палітычна важнага дакумента як паказ на 40 друкаваных лістах лепшых узораў творчасці беларускага народа, безумоўна патрабуе адпаведнага рашэння ЦК, улічваючы, што на працягу дзесятка гадоў у Акадэміі дзейнічалі ворагі народу”¹⁴. Запісы фальклора былі аднесены да “палітычна важнага дакумента”!.. У рэшце рэшт былі засакрэчаныя і матэрыялы экспедыцый.

Мы спынімся на 1930-х гадах, а ў якасці ілюстрацыі будзем выкарыстоўваць беларускія прыпеўкі, выяўленыя ў архіўных дакументах і сабраныя намі ў час экспедыцый па Беларусі.

Неабходна адзначыць, што палітычны фальклор аб мінулых часах збіраць даволі цяжка. Такія творы ўзнікаюць на злобудня, не трансліруюцца ад пакалення да пакалення, а перастаўшы быць актуальнымі – знікаюць. Інфарманты заяўлялі: “Што вы, якія палітычныя прыпеўкі! Ды за гэта б нас у той час пасадзілі, саслалі, ці расстралялі!” Нярэдка, дзеля заахочвання інфарманта, мы прыводзілі ў якасці прыкладу тыя, якія ўжо ведалі самі. Інфарманты жвава рэагавалі, смяяліся, ківалі: “Во, гэтая была! І гэтая была! А больш не памятаю...” Адна жанчына “паведамiла”:

¹² Заветные частушки из собрания А.В.Волкова: в.2 т. Т.1: Политическая частушка. Москва, 1999.

¹³ З 1932 па 1937 г. з 97 падрыхтаваных да друку навуковых працаў супрацоўнікаў Інстытута гісторыі было выдадзена 10, з якіх 7 былі канфіскаваныя (НАРБ. Ф. 4-п, воп. 21, ад.з. 1049, арк. 77).

¹⁴ НАРБ. Ф. 4-п, воп. 21, ад.з. 1049, арк. 77.

*Я частушак многа знаю
І харошых і плахіх.
Харашо таму жывецца,
Хто не знае нікакіх¹⁵.*

У сярэдзіне 1990-х г. беларуская газета “Звязда” абвясціла конкурс “Жывы фальклор”. Чытачам прапаноўвалася дасылаць у рэдакцыю гуманістычныя чатырохрадкавыя вершы. Сярод аўтарскіх рэчаў рэдакцыяй было атрымана нямала і палітычных прыпевак, да якіх былі дададзены лісты, што расказвалі гісторыі, звязаныя з гэтымі прыпеўкамі. Узровень фальклорнай бяспекі чытачы газеты ацэньвалі па-рознаму. Адна вясковая жанчына прызналася: “Пішу і дрыжу”. Яна спецыяльна прыехала ў Менск, каб укінуць у паштовую скрыню свой канверт... на Камароўскім рынку¹⁶. Ёсць сярод прыпевак і такога тыпу:

*Ах, рэдакцыя “Звязды”
Як ты просіш нас заўзята:
Вышлі фота, адрас хаты...
Каб лягчэй было за краты?¹⁷*

*Будзе хата для мяне
У турме за кратамі,
Бо прыпеўкі ўсе мае
Крытыкай багатая¹⁸.*

Сёння сустракаюцца і кур’ёзныя выпадкі. Так, збіральніца палітычных прыпевак Ніна Захарэвіч (Паставы) заўважыла: “Вымушана сказаць, што людзі вельмі не хацелі ўспамінаць дрэнныя прыпеўкі аб Леніне, так як ба-яцца, што яны “пойдуць на карысць Пазняку”. Прышлося доўга тлумачыць, што мэта збору іншая”¹⁹.

Таксама ў артыкуле прыведзены прыпеўкі знойдзеныя ў дакументах Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь (найперш у зводках і дакладных розных органаў улады ў вышэйстаячых арганізацыі аб настроях насельніцтва).

У 1930-я г. з раёнаў паведамлялі, што маюць месца не толькі факты распаўсюджвання антысавецкага фальклору, але і выпадкі дэманстратыўнага спявання прыпевак. Так, у 1936 г. дакладвалі: “В Черском районе, Ровковском с/с, колхозе “Ворошилова” и колхозе “13-ы кастрычнік” дер. Кораблище на устраиваемых вечеринках танцуют ча-

¹⁵ Архіў аўтара (Жанчына, 1926 г., в. Машкова, Дрыбінскі раён).

¹⁶ Народ спявае пра сябе. Зборнік прыпевак. Мн.: рэд. Газеты “Звязда”, 1994. С. 97.

¹⁷ Тамсама. С. 97.

¹⁸ Тамсама. С. 98.

¹⁹ Тамсама. С. 94.

стушки с контрреволюционными припевами [...] На вечеринке в колхозе “Ворошилова” эти частушки пели жена кладовщика Денисова, жена зам. пред. Братчука и жена члена правления колхоза Горбатовского. Все три “Феклы” – поэтому и этот танец зовут – “три Феклы”²⁰. У вёсцы Жаўры Сініцкага сельсавета Бешанковіцкага раёна 29 студзеня 1937 г. на вечарынцы пад гармонік распявалі “контрреволюционные песни”²¹. Сакратар райкама паведамляў у ЦК КП(б)Б: “Нами направлен в этот сельсовет партийно-комсомольский актив района для проведения соответствующей политической работы по всем колхозам сельсовета, а по линии НКВД принимаются меры розыска зачинщика, для привлечения к ответственности”²². Паступалі такія “сігналы” і з іншых раёнаў.

Нярэдка за спяваннем ці пераказам твораў з г.зв. антысавецкім зместам былі заўважаны дзеці (напэўна дарослыя ўжо добра ўсведамлялі наступствы такіх паводзінаў). Адзначаныя факты былі выяўлены ў школах Чачэрскага раёну. У дакладной з раёна ў Наркамат асветы адзначалася, што вучні ўказалі, што гэтыя вершы яны “чулі ад жабрака які жыў у Чачэрску і спяваў то на базары, то на калгасным двары, граючы на скрыпцы”²³. У Журавіцкім раёне “райкомом партии выявлено распространение анти-советских, контрреволюционных частушек среди учеников Журавичской средней школы. Распространяли и распевали эти частушки три ученицы шестого класса”²⁴. Спявалі “контррэвалюцыйныя” прыпеўкі і ў школах Бешанковіцкага, Любанскага, Бабруйскага, Лёзненскага, Пухавіцкага, Уваравіцкага²⁵ і інш. раёнаў.

Многія з выяўленых намі прыпевак маюць аналагі сярод сабраных А.Волкавым, а таксама знойдзеных у расейскіх архівах амерыканскімі даследчыцамі С.Дэвіс²⁶, Ш.Фіцпатрык²⁷, прыведзенымі ў кнізе “Український голокост: 1932-1933. Свідчэння тих, хто выжив”²⁸, што, несумненна, сведчыць аб іх шырокім распаўсюджванні.

²⁰ НАРБ. Ф.4-п, воп.21, ад.з. 870, арк. 7.

²¹ Тамсама. Ад.з. 1028, арк. 56-57.

²² Тамсама. Ад.з. 1028, арк. 56-57.

²³ Тамсама. Ад.з. 914, арк. 158.

²⁴ Тамсама. Ад.з. 1028, арк. 60-61.

²⁵ Тамсама. Арк. 56-57; ад.з. 769, арк. 3-8; ад.з. 806, арк. 62-66.

²⁶ Davis S. Popular opinion in Stalin's Russia: terror, propaganda and dissent, 1934-1941. Cambridge: Cambridge University press, 1997.

²⁷ Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. Москва: РОССПЭН, 2001.

²⁸ Український голокост: 1932-1933. Свідчэння тих, хто выжив / Упорядник Ю.Мицки. Київ, 2003.

Адзін з буйнейшых расейскіх фалькларыстаў 20 ст. М.К.Азадоўскі лічыў, што менавіта фальклор адлюстроўвае сапраўдную гісторыю людзей вакол нас. Сюжэтная класіфікацыя прыпевак, хоць і ў спрошчаным выглядзе, дазваляе ўявіць, як адлюстроўвалася ў масавай свядомасці палітычныя сістэма савецкага грамадства, а таксама рэвалюцыя 1917 г., рэвалюцыйныя ідэі, ВКП(б), Ленін, Сталін, НКУС, адміністрацыйны апарат, правядыры і масы і інш.²⁹

Значная частка сацыяльна-палітычных твораў народнай творчасці 1930-х г. прысвечана негатыўным наступствам калектывізацыі. Перш за ўсё гэта наступныя прыпеўкі:

*Устань, Ленін, падывіся,
Як калгасы нажыліся,
На варотах серп і молат,
А ў калгасах поўны голад*³⁰.

*Встанька, Ленин, подивися,
Как в колхозе разжилися,
Хата ракам, пуня боком,
А кабыла с одним боком*³¹.

*У калхозе “Трэці Інтэрнацыянал”
Харашо живеца.
Хата ракам,
Хлявы бокам,
А кабыла з адным вокам*³².

*Шла баба с калгаса,
Слёзы капалі на нос.
Отсечіте рукі, ногі
Не пойду болей у калгас*³³.

*Кабы не было зимы,
Не было бы холоду,
Кабы не было колхоза*

²⁹ Дмитриев А.В. Социология политического юмора: Очерки. Москва, 1998. С. 4, 49.

³⁰ НАРБ. Ф. 4-п, воп. 21, ад.з. 268, арк. 611. (Прыпеўка выяўлена ў многіх раёнах, часцей за іншыя ўзгадваюць яе інфарманты і зараз). Тут і далей захаваная мова дакумента.

³¹ Тамсама. Ад.з. 1028, арк. 57.

³² Архіў аўтара (Жанчына, 1926 г. нар., в. Загалле, Хойніцкі р-н)

³³ НАРБ. Ф. 4-п, воп. 21, ад.з. 1028, арк. 61.

Не было бы голоду³⁴.

*У калгас дарога прамо,
А з калгаса касяком,
У калгас пайшлі ў лапцях,
А з калгаса басяком³⁵.*

Аплата працы ў калгасе характарызувалася так:
*Мы колхозов не боимся,
А боимся мы пайка.
Как дадут полфунта хлеба
и поллитра молока³⁶.*

*Ленін грая на гармошку,
Сталін скача гапака.
Скора будзе ў калгасе
Па сто грам на едака³⁷.*

*Ехаў Марцін з калгасу,
Ён песенку пеў:
За стахановскую работу
Адну жменьку я з'еў³⁸.*

*У Журавічскім калгасе
Есть парадачак такі:
За калгасную работу
Получают нулявы³⁹.*

*Нам в колхозе полагались
Вместо хлеба трудодни.
Елки-палки назывались
У колхозников они⁴⁰.*

Трудадні вы, трудадні,

³⁴ Тамсама. Ад.з. 1028, арк. 57.

³⁵ Тамсама. Ад.з. 989, арк. 21.

³⁶ Тамсама. Ад.з. 763, арк. 97.

³⁷ Тамсама. Ад.з. 870, арк. 7.

³⁸ Тамсама.

³⁹ Тамсама. Ад.з. 1028, арк. 61.

⁴⁰ Архіў аўтара (Мужчына, 1939 г. нар. г., Віцебск)

*Ах вы, трудадніцы!
Ходзіць бацька без штаноў,
Маці без спадніцы*⁴¹.

*Як ў нашым у калхозе
Сядзіць сучка на парозе.
Яна брэша ноч і дзень,
Зарабляе працадзень*⁴².

Экспарт хлеба за мяжу з мэтай атрымання валюты для індустрыялізацыі трактаваўся наступным чынам:

*Уся савецкая ўласць
На курынай ножцы.
Усю пшаніцу за граніцу,
Самі на картошцы*⁴³.

*На варотах серп і молат,
А ў хаце смерць і голад.
Няма хлеба, няма сала —
Кантрактыцыя забрала*⁴⁴.

*Хлеб по плану гасударству,
А картошка на віно.
А калгасніку за это
Говорящее кіно*⁴⁵.

Некаторыя прыпеўкі, больш аптымістычныя, сцвярджалі часовы характар калгасаў. Аўтары былі пэўныя, што або сяляне разбягуцца, або калгасы разваліцца самі сабой:

*Дзьве гармошкі, адзін бубен,
Мы ў калгасе жыць ня будзем,
Усю бульбу папячэм
І з калгасу ўцячэм*⁴⁶.

Сталін грая на бандуре,

⁴¹ Народ спявае пра сябе. С. 93.

⁴² Тамсама. С. 95.

⁴³ Архіў аўтара (Мужчына, 1964 г. нар., г.п. Мір, Карэліцкага р-н, Гродзенская вобл.).

⁴⁴ Архіў аўтара (Мужчына, 1926 г. нар., в. М. Аўцюкі, Мазырскі р-н, Гомельская вобл.).

⁴⁵ НАРБ. Ф. 4-п, воп. 21, адз. 870, арк. 7.

⁴⁶ Тамсама. Адз. 369, арк. 446.

*Троцкі скача гопака,
У калгас паілі спакойна,
А з калгаса драпака⁴⁷.*

*Разаб'еца гаршок,
Разсыціца каша,
Разб'яжыца калгас,
Зямля будзе наша⁴⁸.*

*Тройца свята, тройца свята,
Тройца свята наша,
Все колхозы разбегутся,
Земля будет наша⁴⁹.*

Запісаная пэўная колькасць даволі песімістычных прыпевак:
*Дакуль гэтыя колхозы,
Дакуль гэтыя совхозы
Будут разліваць крест'янам слезы⁵⁰.*

*Весною любілісь,
Летом женилісь,
Осень проспалі,
Колхозы замоталі⁵¹.*

*Сталін ходзіць па садам
І збірае словы,
Хто ў калгас не пайшоў,
Той шчаслівы⁵².*

“Дасягненні” пяцігодкі ў фальклоры “ўслаўляліся” народам так:
*А в городе Москве
Лежит Ленин на доске.
Пузо в гору, ноги в клетку,
Выполняя пятилетку⁵³.*

⁴⁷ Тамсама. Ад.з. 914, арк. 160.

⁴⁸ Тамсама. Ад.з. 989, арк. 21.

⁴⁹ Тамсама. Ад.з. 870, арк. 7.

⁵⁰ Тамсама.

⁵¹ Тамсама.

⁵² Тамсама. Ад.з. 941, арк. 160

⁵³ Тамсама. Ад.з. 914, арк. 160.

*Бацька-Матка на сьвету ходзяць,
Па дарозе хлеба просяць,
Просяць сала –
Пяцігодка ўсё пажрала⁵⁴.*

*Ай, каліна-каліна,
Дастала яйца ў Сталіна,
А ў калхозніка кіла –
Пяцілетка давяля⁵⁵.*

*Стоит Сталин на могиле
И ногою топает:
Уставай, товарищ Ленин,
Пятилетка лопает⁵⁶.*

Калектывізацыя часцяком суправаджалася масавым знішчэннем сялянскіх сваяў жыццёў. Вось, як гэта адлюстравалася ў прыпеўцы:

*Тов. Ворошилов,
война на носу,
а конница Буденного
пошла на колбасу⁵⁷.*

Палітыка дзяржавы ў галіне падаткаабкладання адлюстравалася наступным чынам:

*Как в нашем колхозе
Зарезали борова
Три недели кишки ели
И пердели здорово⁵⁸.*

*Как в Рахмановском колхозе
Зарезали мерина.
Три недели кишки ели
Поминали Ленина⁵⁹.*

⁵⁴ Тамсама. Адз. 369, арк. 446.

⁵⁵ Архіў аўтара (Мужчына, 1942 г. нар., г.п. Мір, Карэліцкі р-н, Гродзенская вобл.).

⁵⁶ Архіў аўтара (Мужчына, 1932 г. нар., в. Прусы, Старадарожскі р-н).

⁵⁷ НАРБ. Ф. 4-п, воп. 21, адз. 763, арк. 97.

⁵⁸ Архіў аўтара (Жанчына, 1917 г.нар., запісана ў г.п. Мир). “Это к тому, что надо было сдать и мясо, и шкуру, и оставались только кишки”, – патлумачыла інфармантка.

⁵⁹ Архіў аўтара (Жанчына, Рэчыцкі р-н, в. Салтанаў).

*Ленин Троцкому сказал:
Пойдем, товарищ, на базар
Купим лошадь карию
Накормим пролетарию⁶⁰.*

У фальклоры народ ускладваў адказнасць за голад не на абстрактных “ворагаў народа”, як гэта прапаноўвала яму прапаганда, а на канкрэтных носьбітаў улады:

*Когда Ленин умирал
Сталину приказав,
Каб хлеба вволю не давав,
Сало не наказвав⁶¹.*

*Сталин – лучшая доярка,
От него в колхозе жарко.
Вот наш народный кривасос
Пазаганяў нас усіх у калхоз⁶².*

*Сталин едет на баране,
У барана крутой рог.
Куда едешь черт кудрявый?
- Раскулачивать народ⁶³.*

*Сталин, Ленин, Ворошилов —
Чистые грабители.
Ехал дяденька с навозом
И того обидели⁶⁴.*

Калекцыя палітычных прыпевак А.Д.Волкава⁶⁵ сведчыць, што ў той час як афіцыйная прапаганда малявала правадыра геніяльным, мудрым і дальнабачным палітыкам, у прыпеўках вобразы правадыроў ствараліся шля-

⁶⁰ Архіў аўтара (Жанчына, Рэчыцкі р-н, в. Салтанаў).

⁶¹ Тамсама. Ад.з. 870, арк. 7. (Вельмі папулярная ў 1930-я гады прыпеўка, часта ўзгадваець яе інфарманты і зараз).

⁶² Архіў аўтара (Мужчына, 1928 г. нар., в. Вялікае Сяло, Карэліцкі р-н, Гродзенская вобл.).

⁶³ НАРБ. Ф.4-п, воп. 21, спр. 1028, арк. 57.

⁶⁴ Тамсама. Ад.з. 1028, арк. 57.

⁶⁵ Заветные частушки из собрания А.В.Волкова: в.2 т. Т.1: Политическая частушка. Москва, 1999.

хам праецыравання рэальных якасцяў палітыкаў на ўстойлівыя народныя вобразы (Ленін – сатана, чорт, “жыд”; Сталін – кат, людаед, крывапіўца)⁶⁶. Вобраз сатаны і яго дзяцей найбольш часта ўжываецца ў адносінах да органаў ВЧК-АДПУ-НКУС. Крывапіўцам называецца і Дзяржынскі, а спецорганы і тыя, хто ў іх служыць – катамі, людаедамі і г.д.

Апазіцыя народ – улада абыгрываецца ў нацыянальных характарыстыках (Ленін – габрэй, Сталін – грузін і рускі народ). Правіцель, такім чынам, пачаткова прадстае ў вобразе іншародца, чужога. “Жыдамі” абвяшчаліся ўсе камуністы, а іх улада – “жыдоўскай”:

*Эх вы маі грэчанікі,
Усе жыды начальнікі,
А рускія дуракі,
У калгасе батракі⁶⁷.*

*Гоп, мае вы грэчанікі,
Усе жыды начальнікі.
Ні каровы, ні свінні,
Толькі Сталін на сціні⁶⁸*

Народная культура альтэрнатыўным вобразам правіцеля разбурала ствараемы прапагандай ягоны імідж. Калі афіцыйны культ быў сур’ёзны, то неафіцыйны – камічны⁶⁹:

*Эх, яблочко, наливаецца,
Троцкі Сталіна запрег
Да катаюцца⁷⁰.*

*Ленін-Троцкі на лугу
Грызут конскую ногу.*

⁶⁶ Цікава адзначыць, што характарыстыкі Хрушчова значна адрозніваюцца ад характарыстык папярэдніх лідэраў. Яго вобраз ужо не страшны, але смешны. У стварэнні яго вобраза карнавальнасць народнай культуры дасягае свайго апагея, ён прадстае ў абліччы блазна, балбатуна, параўноўваецца з “неразумнымі” жывёламі, з’яўляецца вобраз “цара-дурня” ў характэрных “перагорнутых вобразях”: на галове цара расце кукуруза, яна ж – у якасці дзетароднага органа і г.д. Папулярнымі прыёмамі апісання Хрушчова становіцца ўжыванне матываў матэрыяльна-цялеснага ніза, мацэрных выразаў. Да часоў Брэжнева адносіцца прамое адлюстраванне рэчаіснасці як балагана, цырка, карнавала, і правіцель такога грамадства – клоун, які страціў розум і раскладаецца цялесна.

⁶⁷ НАРБ. Ф. 4-п, воп.21, ад.з. 369, арк. 446.

⁶⁸ Архіў аўтара (Мужчына, 1945 г. нар., г. Мінск).

⁶⁹ Davis S. Popular opinion in Stalin’s Russia. С. 175.

⁷⁰ НАРБ. Ф. 4-п, воп. 21, ад.з. 278, арк. 222.

*Фу, какая гадина
Советская говядина⁷¹.*

*Сидит Сталин на лугу
И грызет конскую ногу.
Осталась грива-хвост,
Сталин гонит в колхоз⁷².*

*Ленин на свинье,
Троцкий на собаке,
жиды смотрят в окно
и думают – собаки⁷³.*

*Ленин Троцкому сказал:
Я мешком муку достал.
Мне кулич, тебе маца.
Ламца-дрица, гоп-ца-ца⁷⁴.*

*Даставалася ў прыпеўках і шэраговым камуністам:
А на новых варатах
На новай калітцы
Задавіўся камуніст
На суровай нітцы⁷⁵.*

Радасць з нагоды смерці Кірава тлумачылася не асабістай непрыхільнасцю да яго. Сяляне мала што ведалі. У многіх прыпеўках смерць Кірава звязвалася з немінучай смерцю іншых лідараў, зменай рэжыму:

*Эх, огурчики и помидорчики,
Сталин Кирова убил
В коридорчике⁷⁶.*

*Когда Кирова убили,
Хлеба вдоволь привалило.*

⁷¹ Тамсама. Адз. 763, арк. 97.

⁷² Тамсама. Адз. 763, арк. 97.

⁷³ Тамсама. Адз. 806, арк. 66. У варыянце прыведзеным С.Дэвіс: “Жиды смотрят в окно, думают - казаки”.

⁷⁴ Архіў аўтара (Жанчына, 1920-х гг., в. Ула).

⁷⁵ Архіў аўтара (Жанчына, 1930 г. нар., в. Сава, Горацкі р-н).

⁷⁶ Архіў аўтара (г. Минск).

*Когда Сталина убьют,
Хлеб нам на дом привезут*

*Когда Кирова убили
Сразу карточки сменили.
А как Сталина убьют
То свободу всем дадут⁷⁷.*

Як сведчаць крыніцы, прыпеўкі ў апазіцыйнай народнай культуры дамінавалі. Але існавалі і прымаўкі:

*Вось едзе Сталін на таракане і трымае сямлёдку ў кармане⁷⁸.
Ой настала пара, усё пабралі са двара.
Камуністы людзі чысты – бо канячыну ядзяць.
На хаце серп і молат, а ў хаце смерць і голад
На варотах серп і молат, а ў хаце смерць і голад⁷⁹.*

Рэакцыяй народа на барацьбу з антысэмітызмам і забарону пад страхам крымінальнага пакарання ўжывання звычайнага для беларускага асяроддзя слова “жыд” стала з’яўленне прымаўкі: *Не гавары жыд, бо будзе доўга жыць, а гавары яўрэй – каб здох скарэй⁸⁰.*

У адказ на хуткае наступленне бюракратычнай “новай мовы” і малазразумелых абрэвіятур ўзнікла шмат розных іх расшыфровак, часцей за ўсё з іранічным адценнем:

ВЧК – Всякому человеку конец,
ВКП(б) – Второе Крепостное Право Большевиков,
МТС (Машинно-тракторная станция) – могила товарища Сталина;
ОГПУ – О, Господи, помоги убежать;
РСФСР – Русская свинья фарсит своим рылом;
Торгсин (Синдикат торговли с иностранцами) – Товарищи, опомнитесь, Россия гибнет, Сталин истребляет народ;
СССР – Смерть Сталина Спасет Россию⁸¹.

Як адзначае расейская даследчыца Е.Ю.Савінава, сацыялістычная андэграундная культура мае мноства рысаў, якія збліжаюць яе з

⁷⁷ НАРБ. Ф. 4-п, воп. 21, ад.з. 1028, арк. 57. (Мелася на ўвазе адмена хлебных картак з 1 студзеня 1935 г. Кіраў быў забіты 1 снежня 1934 г.).

⁷⁸ Тамсама. Ад.з. 278, арк. 222; ад.з. 763, арк. 97; ад.з. 806, арк. 66.

⁷⁹ Тамсама. Ад.з. 278, арк. 220; ад.з. 1028, арк. 61.

⁸⁰ Архіў аўтара.

⁸¹ НАРБ. Ф. 4-п, воп.21, ад.з. 806, арк. 66; Davis S. Popular opinion in Stalin's Russia. С. 141.

апісаным М.Бахціным феноменам народнай смехавой культуры⁸². Аднак у сярэдневечнай культуры яе элементы ўзаемадапаўняльныя. Яны ўзаемадзейнічаюць праз травестыю, а злучаючы іх творчы ігры і імпульс праходзіць праз усё грамадства. У сацыялістычнай жа культуры раскол на афіцыйную і неафіцыйную носіць абсалютны характар. Яны ахопліваюць розныя сацыяльныя групы, паміж імі няма двухбаковай сувязі⁸³.

Народныя сатырычныя вобразы супрацьстаялі не толькі афіцыйнай прапагандзе, але і афіцыйнай сатыры: апошняя зыходзіла з таго, што ў недасканаласці савецкай рэчаіснасці вінаватыя “асобныя несвядомыя члены грамадства”, гэтыя недахопы могуць і павінны быць выпраўленыя, а несвядомыя элементы – перавыхаваныя (напрыклад, серыя адмоўных вобразаў, створаная часопісам “Крокодил”). А вось у народных сатырычных творах смех меў універсальны характар. Савецкая рэчаіснасць малявалася як “чужы” і “варожы” свет, які немагчыма было выправіць ніякімі сродкамі.

---

⁸² Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. 2-е изд. Москва, 1990.

⁸³ Савинова Е.Ю. Карнавализация и ценность культуры // Бахтин и философская культура XX века. Санкт-Петербург, 1991. Вып. 1, ч.1. С. 64.

Палітычная чыннасць старшыні Рады БНР Васіля Захаркі напярэдадні і ў гады Другой сусветнай вайны (1938-1943 г.)

Постаць Васіля Захаркі, сябра першага ўраду Беларускай Народнай Рэспублікі дасюль не дачакалася належнага навуковага даследавання. Асаблівай увагі патрабуе найбольш супярэчлівы перыяд яго дзейнасці, які прыйшоўся на канец 30-х г. і на Другую сусветную вайну.

Нагадаем, што з 1923 г. В.Захарка жыў у Чэхаславацчыне. Ён належаў на незалежнікаў, якія вылучаліся антысавецкімі поглядамі, пра што сведчыць адмова Захаркі ў 1920-я г. выехаць у БССР, як гэта зрабіў шэраг палітыкаў БНР (В. Ластоўскі, А. Цвікевіч). У сакавіку 1928 г. пасля смерці тагачаснага старшыні Рады БНР Пётры Крэчэўскага Захарка як яго намеснік прыняў на сябе гэтыя паўнамоцтвы. У гэты час палітычная чыннасць уладаў БНР на эміграцыі праявілася між іншым у выданні шэрагу дэкларацыяў і мемарыялаў да ўрадаў краінаў свету і Лігі Нацыяў. Мэтаю гэтай дзейнасці было прыцягненне ўвагі да беларускай праблемы, а таксама пратэст супраць польскай і савецкай палітыкі ў дачыненні да Беларусі.

У другой палове 30-х г. Васіль Захарка як кіраўнік БНР мусіў акрэсліць сваё стаўленне да новай палітычнай рэчаіснасці, якая запанавала ў Еўропе. У прыватнасці, у абліччы немінуючага сусветнага канфлікту трэба было вызначыць сваю пазіцыю ў адносінах да новага палітычнага гульца, які ў той час з'явіўся на палітычнай сцэне – Трэцяга Рэйху. У гістарыяграфіі можна сустрэць меркаванне, што старшыня Рады БНР станоўча і паслядоўна адкідаў усялякую магчымасць супрацоўніцтва з Берлінам¹. Але гэта не зусім адпавядае гістарычнай праўдзе. Стаўленне старшыні Рады БНР да нацысцкай дзяржавы патрабуе глыбокага і грунтоўнага аналізу. Дзеля гэтага варта прыгадаць агульную палітычную сітуацыю, якая існавала ў міжваеннай Еўропе.

У 1918 – 1921 г. дзейнасць прыхільнікаў стварэння беларускай несавецкай дзяржаўнасці скончылася паразай. На палітычнай мапе свету не

¹ Глагоўская Г. Васіль Захарка. На вернай службе Бацькаўшчыне й народу // Спадчына. 1994: № 1. С. 71.

знайшлося месца для абвешчанага ў 1918 г. БНР. Ва ўмовах версальскага ладу беларускія дзеячы апынуліся ў складанай сітуацыі. Урад БНР дзейнічаў на эміграцыі і не меў сваёй дзяржавы. У другой палове 30-х г. на сусветным і еўрапейскім даляглядзе зазяла зарыва новага ўзброенага канфлікту, які ствараў надзею на разбурэнне гэтага ладу. Палітычна-мілітарнай сілай, меўшай знішчыць версальскую сістэму, выступала Нямеччына, якая імкнулася “выраўнаць рахункі крыўды”.

Пачаткова беларускі нацыянальны лагер з насцярогай ставіўся да Трэцяга Рэйху. Аднак з цягам часу ўсё больш беларускіх дзеячаў у Польшчы, Латвіі, Літве, Чэхаславацкім пачало разглядаць Нямеччыну ў якасці чынніка, які мог бы прычыніцца да ажыццяўлення іх галоўнай мэты – утварэння на руінах версальскай Еўропы незалежнай беларускай дзяржавы. Напярэдадні Другой сусветнай вайны разважанні гэтага кшталту не былі беспаспяховымі летуценнямі. Палітычныя і вайсковыя поспехі Берліну схілялі да думкі, што менавіта Нямеччына будзе гаспадарыць у Еўропе, а жаданне Гітлера знішчыць версальскі лад дазваляла спадзявацца, што Трэці Рэйх не застанеца абьякавым да лёсу “пакрыўджаных” гэтых ладам народаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы. Пранямецкія настроі сярод беларускіх дзеячаў паступова ўзмацняліся з набліжэннем пачатку вайны. Калі ў 1933 г. на Берлін рабіла стаўку толькі нешматлікая група беларускіх нацыянал-сацыялістаў на чале з Фабіянам Акінчыцам, то на пераломе 1938 і 1939 гг. лічба беларускіх незалежнікаў, якія былі гатовыя супрацоўнічаць з Нямеччынай, значна ўзрасла і складала большасць у беларускім нацыянальным лагеры².

Васіль Захарка належыў да палітыкаў-ветэранаў і не спяшаўся з высновамі адносна Нямеччыны. Ён насцярожліва ставіўся да ўзмацнення Трэцяга Рэйху. На погляд В.Захаркі галоўнай зброяй беларускага руху ў існуючых умовах мог быць рост нацыянальнай самасвядомасці беларускага народу. У сувязі з гэтым старшыня Рады БНР заклікаў сваіх папличнікаў і прыхільнікаў да пашырэння адпаведнай працы сярод масаў: “Усе чакаюць і рыхтуюцца спаткаць гэту падзею хто аружжам, а хто рэвалюцыйна-нацыянальнай сілай, трэба гатавацца і нам. Наша сіла гэта нацыянальная свядомасць беларускага народу, якую і трэба як мага пашыраць”³. Нават у другой палове 30-х гг. Захарка быў перакананы, што найлепшым выйсцем для беларусаў было атрыманне шырокай аўтаноміі ў межах польскай дзяржавы і спадзяваўся на тое, што некарысная для Польшчы міжнародная

² Гл. таксама: Грыбоўскі Ю. Беларускі рух і Нямеччына напярэдадні і ў пачатку Другой сусветнай вайны // *Arche* 2009. № 5. С. 144-160.

³ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Лист В. Захарки да NN ад 18 красавіка 1938 г. Ф. 5875, воп. 1, адз. 11, арк. 108.

сітуацыя напярэдадні Другой сусветнай вайны змусіць польскіх палітыкаў да пошуку паразумення з нацыянальнымі меншасцямі.

Праўда, пазней В.Захарка сцвярджаў, што такі вырыянт быў цалкам немагчымы⁴. У сакавіку 1939 г. старшыня Рады БНР з прыкрасцю прызнаў, што польскі бок ніколі не згодзіцца на патрабаванні беларусаў. Захарка таксама не ўскладаў вялікіх надзеяў на “заходнія” дэмакратыі. У рэшце рэшт ён зрабіў выснову, што ў сувязі са складанай сітуацыяй беларускага руху пасля ўсталявання версальскага ладу, што б не адбылося, “ўсё адно горш быць не можа”. Захарка лічыў, што беларускі рух павінен падтрымаць кожную сілу, якая будзе імкнуцца да знішчэння версальскага трактату.

Вымоўна адлюстроўваюць стаўленне Захаркі да Нямецчыны ягоныя лісты да сваіх паплечнікаў, пісанія напярэдадні Другой сусветнай вайны. У адным з іх чытаем: “Кожнаму з нас – беларусаў і украінцаў – павінна быць ясным, што горшага ад таго, што мы маем на сваіх землях цяпер быць ужо не можа. Дзеля развалу існуючага статус-кво можна пайсці хоць з самым чортам. Так, развал прыемлімы, але што чакае нас пасля развалу, ніхто не ведае <...> Як бы там не было, і што б там не судзіў лёс у будучыне, але цяпер страх перад Нямецчынай, якім апанаваны нашы ворагі, дапамагае нашай справе. З гэтае прычыны я лічу, што нашыя выступленні супраць Нямецчыны некарысныя нам самім... Калі Нямецчына захоча, то ўсё роўна пойдзе на ўсход з намі альбо без нас. Калі нельга зусім адкінуць думкі, каб пры гэтым паходзе што-колечы здабыць дзеля нашага вызвалення, тады нельга адкідаць таго, што не прыйдзеца прымаць удзелу ў гэным паходзе”⁵.

Разам з тым, гэта зусім не азначала, што старшыня Рады БНР быў гатовы рынуцца ў вір падзеяў, заняўшы пранямецкую пазіцыю. Дасведчаны палітык перасцерагаў сваіх маладых сяброў, каб яны не мелі даверу да Берліну: “Песні салаўя прыгожая рэч, але як вядома яны бываюць прыгожыя толькі вясной <...> Я, напрыклад, згодзен на развал (версальскага ладу – Ю.Г.) і ўсялякую адказнасць за саюз з вядомай сілай, але ні як не магу пагадзіцца з тым, што беларуская зямля і беларускія спіны паслужылі грунтам ці мастом да адбудавання нацыянальнай Расіі. Ніхто яшчэ не ведае, што на першым плане Нямецчыны “едзіная і недзелімая” у саюзе з Нямецчынай ці незалежныя паасобныя дзяржавы на ўсходзе Еўропы? Аб гэтай сваёй засцярозе я нядаўна падзяліўся з сябрам Акінчыцам. Маючы на ўвазе развал старога і замену яго хоць трохі лепшым новым, можна закрыць вочы шмат на што і сунуцца ў балота, але толькі з той надзеяю, што

⁴ ГАРФ. Ліст Я. Найдзюка да В. Захаркі ад 19 верасня 1938 г. Ф. 5875, воп. 1, ад.з. 11, арк. 1-2.

⁵ ГАРФ. Ліст В. Захаркі да NN ад 8 сакавіка 1939 г. Ф. 5875, воп. 1, ад.з. 11, арк. 80.

гэта балота гісторыя абмые. Калі ж не будзе гэтай надзеі, то лепш ужо сядзець сухім на тым пяску, на якім мы сядзіма”⁶.

Фрагменты з лістоў Васіля Захаркі сведчаць, што стары беларускі дзеяч не быў да канца пэўны ў палітычнай лініі беларускага нацыянальнага руху ва ўмовах разрастання канфлікту. Можна зрабіць выснову, што Захарка не належыў да тых, хто неразважліва імкнуўся да стасункаў з нацыстамі. З іншага боку, ён не быў гатовы прапанаваць нейкай іншай альтэрнатывы. Відавочна, яму быў патрэбны час, каб зразумець сутнасць палітыкі Берліну ў дачыненні да “малых” народаў. Падзеі, аднак, разгортваліся імгненна і неабходна было заняць выразную палітычную пазіцыю. Захарка ўважліва сачыў за гэтымі падзеямі. Ён не хаваў свайго захаплення абвяшчэннем напрыканцы 1938 г. у Закарпацкай Русі ўкраінскай дзяржавы. На пераломе 1938 і 1939 г. старшыня Рады БНР накіраваў віншавальную тэлеграму да кс. Аўгустына Валашына, у якім адзначалася: “Я, як народнік, адчуваю вялікую радасць за дасягненні блізкага мне, братняга ўкраінскага народу карпацкай Украіны, які ўступіў у новы 1939 г. як свабодны народ з правамі суверэннай нацыі”⁷.

З увагі на ўзрост і стан здароўя Васіль Захарка не меў магчымасці чынна займацца палітычнай дзейнасцю. У той самы час у беларускім асяроддзі ў Празе ініцыятыву перахапіў Іван Ермачэнка, былы консул БНР у Канстанцінопалі. Спрытны і дзейны І.Ермачэнка быў больш рашучы ў справе выкарыстання нямецкага чынніку ў сваіх мэтах. Ён лічыў, што надыходзячы міжнародны падзеі, якія павінны былі змяніць палітычны лад у Еўропе, можна будзе выкарыстаць дзеля ажыўлення беларускага руху. Пры гэтым ён спадзяваўся ачоліць гэты рух.

Дзеля ўмацавання свайго аўтарытэту Ермачэнка вырашыў выкарыстаць знаёмства са старшынём Рады БНР. Ермачэнка распачаў сваю гульню з аб’яднання беларускай эміграцыі ў Празе пад сваім кіраўніцтвам. 26 снежня 1938 г. па ініцыятыве Ермачэнкі адбыўся сход беларускай калоніі ў Празе, на якім быў створаны арганізацыйны камітэт па ўтварэнню беларускай грамадска-культурніцкай арганізацыі. У адозве камітэту чытаем: “Гістарычныя падзеі паставілі нашае беларускае пытанне на парадак дня. Хутка можа настаць мамэнт, калі гэтыя падзеі пачнуць крысталізавацца ў кірунку адраджэння нашае Бацькаўшчыны. Але, каб яны пайшлі ў пажаданым для нас напрамку, мусім памятаць, што гэта будзе надта залежыць ад

⁶ ГАРФ. Ліст В. Захаркі да NN ад 8 сакавіка 1939 г. Ф. 5875, воп. 1, ад.з. 11, арк. 80.

⁷ ГАРФ. Тэлеграма В. Захаркі да А. Валашына (без даты). Ф. 5875, воп. 1, ад.з. 21, арк. 130.

нас саміх. Дзеля гэтага мусім да гэтых падзеяў прыгатавацца, г.зн. перадусім добра зарганізавацца”⁸.

Іван Ермачэнка вырашыў, што надышоў адпаведны момант, калі Рада БНР ад імя старшыні мусіць выразна зазначыць сваё стаўленне да палітычнай рэчаіснасці. Невядома, якія сродкі ўжыў Ермачэнка, каб атрымаць падтрымку Васіля Захаркі, але застаецца фактам тое, што вельмі часта пад дакументамі, складзеным Іванам Ермачэнкам, стаіць подпіс старшыні Рады БНР. Спачатку Ермачэнка намовіў В.Захарку падрыхтаваць мемарыял да Гітлера (20 красавіка 1939 г.) , у якім старшыня Рады БНР падкрэсліў, што ў інтарэсе беларускіх дзеячаў каб не існавала “ані вялікай Расіі, ані вялікай Польшчы”. Васіль Захарка выказаў надзею на тое, што Нямеччына ў будучай вайне супраць СССР возьме пад увагу інтарэсы беларусаў: “Беларускі народ будзе дапамагаць кожнай сіле, якая дапаможа яму разбурыць тое пекла, у якім ён гэтак доўга варыцца і разбурыць тую вязніцу, у якой ён заключаны <...> Бачачы ў вашай асобе абаронцу народаў, якія паніжаныя і пакрыўджаныя камбінацыямі Версалью і нялюдскімі злачынствамі бальшавізму, я з пакарай прашу ўзяць пад вашу высокую ахову беларускі народ і падтрымаць пры гэтым яго права на самастойнае дзяржаўнае існаванне”⁹. Зварот да кіраўніцтва Трэцяга Рэйху быў заўважаны. Неўзабаве, І.Ермачэнка і В.Захарка былі запрошаныя на размову ў МЗС Нямеччыны, падчас якой беларускія прадстаўнікі прэзентавалі ўласную візію нямецка-беларускага супрацоўніцтва. Такім чынам, першы крок да супрацоўніцтва з Берлінам быў зроблены.

Заслугоўвае ўвагі стасунак В.Захаркі да пачатку Другой сусветнай вайны і савецкай інкарпарацыі ўсходніх земляў Польшчы або Заходняй Беларусі. Стары незалежнік пісаў у гэтай справе да невядомага сябра: “Падзеі на Заходняй Беларусі? Вітаць іх ці сумаваць над імі? Адным ворагам менш. Можа гэта лепш. Горш тое, што маскаль са сваімі метадамі выб’е ўсіх тых, хто ўцячы не паспее”¹⁰. Перасцярогі старшыні Рады БНР не былі беспадстаўнымі. Ад кастрычніка 1939 да чэрвеня 1941 г. праз былыя паўночна-заходнія землі II Рэчы Паспалітай пракацілася некалькі хваляў рэпрэсіяў. У першую чаргу яны закранулі польскае насельніцтва, але датычылі таксама і беларусаў. Перадусім на згубу быў асуджаны нацыянальны актыў. Напрыклад, быў арыштаваны амаль увесь беларускі асяродак у Вільні. Згодна з рознымі дадзенымі, якія паходзяць з савецкіх крыніцаў, у гэты перыяд было арыштавана ад 7 549 да 8 091 беларусаў. У аддаленых рэгіёнах СССР было выселе-

⁸ ГАРФ. Адозва арганізацыйнага камітэту беларусаў у Празе да беларускай супольнасці ў былой Чэхаславацыі ад 21 снежня 1938 г. Ф. 5875, воп. 1, ад.з. 27, арк. 68.

⁹ ГАРФ. Мемарыял В. Захаркі да А.Гітлера. Красавік 1939 г. Ф. 5875, воп. 1, ад.з. 21, арк. 20-29.

¹⁰ ГАРФ. Ліст В. Захаркі да NN ад 22 кастрычніка 1939 г. Ф. 5875, воп. 1, ад.з. 11, арк. 110.

на каля 20 – 25 тыс. польскіх грамадзянаў беларускай нацыянальнасці¹¹. Так выглядаў жаклівы рахунак няпоўнага двухгадовага савецкага панавання.

Пачатак Другой сусветнай вайны змяніў межы ў рэгіёне. Васіль Захарка не мог устрымацца ад дэманстрацыі стаўлення ўладаў БНР да новых зменаў. 10 кастрычніка 1939 г. у Маскве была падпісана савецка-літоўская дамова, згодна з якой Віленшчына разам з Вільняй перадавалася Літве. В.Захарка як старшыня Рады БНР рашуча выступіў супраць такога рашэння. 12 кастрычніка 1939 г. ён даслаў свой пратэст прэзідэнту Літоўскай рэспублікі, у якім абвінавачваў літоўскі бок у ігнараванні добрасудскіх адносінаў з беларускім народам, а сам акт уключэння Віленскага краю ў склад Літвы разглядаў як парушэнне правоў народу, які “не можа пагадзіцца з тым, каб яго уласнасцямі, гэта знача яго гарадамі і вёскамі, гандлявалі захватчыкі Беларусі без яго ўдзелу і без яго дазволу”¹².

Вераснёўскія падзеі 1939 г. ажывілі дзейнасць беларускіх дзеячаў у Нямеччыне і акупаванай гітлераўцамі Польшчы. У 1939 г. у Берліне пачаў выходзіць штотыднёвік “Раніца”, а пры Міністэрстве ўнутраных справаў было створана Беларускае прадстаўніцтва. У нямецкіх лагерах ваеннапалонных апынулася 20 – 30 тыс. беларусаў – жаўнераў Войска польскага. Пазней немцы дазволілі стварэнне грамадскіх (непалітычных) арганізацыяў эмігрантаў-антыкамуністаў (беларусаў, украінцаў, казакаў, народаў Каўказу).

Усё гэта падштурхнула беларускі незалежніцкі лагер да актыўных дзеянняў, накіраваных на гуртаванне сілаў. Ажыццяўленне гэтай мэты было немагчыма без супрацоўніцтва з нямецкімі ўладамі. Ужо восенню 1939 г. Захарка і Ермачэнка скіравалі мемарыял да нямецкіх уладаў Чэхіі з прапановамі адносна ўладкавання ваеннапалонных беларусаў і арганізацыю іх нацыянальнага жыцця. Беларускія дзеячы прапаноўвалі стварыць у Варшаве і Празе беларускія асяродкі, у тым ліку бібліятэкі, клубы, прафсаюзы і прэсавае бюро. Звярталася ўвага на патрэбу стварэння ў Празе Беларускага навуковага таварыства, якое магло б праводзіць сярод суродзічаў асветную працу. Аўтары мемарыялу дамагаліся, таксама, дазволу беларускай прэсы і радыя, рэгістрацыі ўсіх беларускіх эмігрантаў¹³.

У працяг згаданых прапаноў 20 лютага 1940 г. Захарка накіраваў ліст да палітычнага рэфэрэнта Пратэктарату Чэхіі і Маравіі, у якім зазначаў, што існуе патрэба распачаць асветна-выхаваўчую працу сярод палонных, паколькі гэтых людзей можна было б выкарыстаць у справе стварэння беларускага нацыянальнага войска. Старшыня Рады БНР прапаноўваў аддзяліць

¹¹ Grzybowski J. Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918-1945. Warszawa, 2007. S. 229-231.

¹² Пратэст Захаркі прэзідэнту Летувы // Спадчына 1994. № 1. С. 73-74.

¹³ ГАРФ. Нататка В. Захаркі пра становішча беларусаў у III Рэйху і Генеральным Губернатарстве (без даты). Ф. 5875, воп. 1, ад.з. 21, арк. 76-84.

палонных беларусаў ад астатніх ваеннапалонных і размясціць у асобных лагерах. Захарка пераконваў, што неабходна наладзіць сярод іх распаўсюд беларускіх газетаў, а супрацоўнікам Беларускага Прадстаўніцтва ў Берліне даць магчымасць наведваць гэтыя лагеры. Прапаноўвалася таксама акрамя “Раніцы” адкрыцьце большай колькасці беларускіх газетаў для ваеннапалонных¹⁴.

Нягледзячы на гэтыя звароты, Васіль Захарка ўсё ж такі апынуўся на ўзбоччы палітычнага жыцця беларускага лагера, у якім дамінавалі маладзейшыя дзеячы, што ставілі на Нямецчыну. У 1940 г. сярод беларускіх эмігрантаў у Трэцім Рэйху і Генеральным Губернатарстве была створана нелегальная Партыя беларускіх нацыяналістаў (ПБН). У склад яе кіраўніцтва ўваходзілі між іншым кс. Вінцэнт Гадлеўскі, Янка Станкевіч, Іван Ермачэнка і інш. Калі верыць партыйным кіраўнікам, то ў 1940 г. партыя мела сваіх прадстаўнікоў у Берліне, Варшаве і Празе¹⁵. Дзеячы ПБН устрымліваліся ад супрацоўніцтва з В.Захаркам. Доказам гэтага можа быць ліст Я. Станкевіча, які пісаў да І. Ермачэнкі наступнае: “Хоць Захарка аднолькавых поглядаў з намі, але перашкаджае яму належыць да нашай партыі яго ідэя фікс аб прэзідэнцтве”¹⁶.

Тым не менш у 1940 і 1941 г. Васіль Захарка ад імя Рады БНР выдаў шэраг зваротаў да нямецкіх уладаў ў Прагэктараце Чэхіі і Маравіі, якія датычылі міжнароднай палітыкі. Насуперак забароне эмігрантам займацца палітычнай дзейнасцю ў гэты час Захарка падрыхтаваў шэраг дакументаў да нямецкіх кіраўнікоў. Старшыня Рады БНР добра разумеў, што пасля падпісання “пакту Молатаў-Рыбентроп” ён не можа дазволіць сабе адкрытай крытыкі Савецкага Саюзу.

Аднак, як вынікае з працытаваных ніжэй зваротаў да нямецкіх уладаў, Захарка досыць удала зазначаў сваё стаўленне да бягучай палітыкі, не раздражняючы пры гэтым немцаў. У лісце да ўладаў Прагэктарату Чэхіі і Маравіі ён пісаў: “Мы вельмі цешыліся з разгрому Нямецчынай Польшчы і былі акрыялыя надзеяй на лепшае жыццё нашай Бацькаўшчыны, пакуль у выніку акту, які быў заключаны паміж Нямецчынай і СССР, становішча на ўсходзе не прыняла кшталту, які мы назіраем зараз <...> У сувязі з гэтым мы лічым неабходным шчыра паведаміць, што наколькі беларускія нацыянальныя дзеячы і беларускія свядомыя нацыянальна масы былі ўсцешаныя знікненнем польскай дзяржавы, настолькі яны былі азмрочаныя захопам Заходняй Беларусі Савецкай Расіяй. Аднак маючы на ўвазе цяперашнія стасункі

¹⁴ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). Ф.908, воп.1, адз. 5, арк. 13-15.

¹⁵ Ю. Грыбоўскі. Беларускі рух і Нямецчына напярэдадні і ў пачатку Другой сусветнай вайны // *Arche* 2009. № 5. С. 153-154.

¹⁶ ГАРФ. Ліст Я. Станкевіча да І. Ермачэнкі ад 18 жніўня 1940 г. Ф. 5875, воп 1, адз. 41, арк. 62-63.

паміж Нямецчынай і СССР, да моманту іх змены мы будзем устрымлівацца ад выступаў супраць СССР, якія могуць пашкодзіць Нямецчыне”¹⁷. Падобна, што старшыня Рады БНР яшчэ меў надзею (альбо хацеў яе мець) на тое, што Нямецчына будзе трактаваць беларускіх незалежнікаў як палітычных хаўруснікаў і партнёраў.

Палітычная сітуацыя паміж вераснем 1939 і чэрвенем 1941 г. накладала “табу” на крытычныя ацэнкі савецкай палітыкі адносна беларусаў, але спрыяла вострым нападам на Польшчу і прыхільнікаў яе адбудовы. Згаданыя раней мемуарыялы, якія былі падрыхтаваныя Захаркам і Ермачэнкам і перададзеныя кіраўнікам Пратэктарату, былі прасякнуты антыпольскасцю. Аўтары не толькі даводзілі патрэбу фаварызавання беларускага руху коштам польскіх інтарэсаў, але таксама прапаноўвалі нямецкім уладам канкрэтныя захады па “абясшкодзванню польскага элементу”¹⁸.

Нягледзячы на тое, што Захарка падпісаўся пад вышэйзгаданымі дакументамі, яго роля ў дзейнасці беларускіх эмігрантаў у Трэцім Рэйху і Генеральным Губернатарстве была ў значнай ступені сімвалічнай. Захапіўшы ініцыятыву ў беларускім асяроддзі, Ермачэнка выкарыстоўваў старшыню Рады БНР як “шыльду” ў сваёй пранямецкай дзейнасці. Так, напрыклад, увесну 1941 г. пачалася арганізацыя аддзелу Беларускага камітэту самапомачы (БКС) у Пратэктараце Чэхіі і Маравіі. 30 сакавіка 1941 г. ініцыятыўная група беларусаў (Іван Ермачэнка, Янка Геніюш, Пятро Бокач і інш.) звярнуліся з заклікам да суродзічаў аб стварэнні мясцовага БКС. 1 траўня 1941 г. у Празе адбыўся сход беларусаў з Пратэктарату, на якім фармальна быў створаны аддзел. Першым старшынёй абралі Я. Геніюша, а сакратаром – П. Бокача. Васіль Захарка ўвайшоў у склад прэзідыума, але не адыгрываў істотнай ролі ў гэтай арганізацыі. У гэты дзень ён перадаў Камітэту на захаваанне свой архіў¹⁹.

22 чэрвеня 1941 г. адбылося паседжанне прэзідыума, на якім была прынятая адозва ў сувязі з пачаткам нямецка-савецкай вайны, у якой запэўнівалася, што беларуская эміграцыя з аптымізмам глядзіць на змены, якія адбываюцца ў Еўропе, і ўскладае вялікія надзеі на тое, што іх Бацькаўшчына будзе нарэшце вызвалена ад камуністычнай акупацыі пры дапамозе “вялікагага нямецкага народу”²⁰.

¹⁷ ГАРФ. Нататка В. Захаркі пра становішча беларусаў... Ф. 5875, воп. 1, ад.з. 21, арк. 76-84.

¹⁸ Тамсама.

¹⁹ ГАРФ. Пратакол сходу беларусаў Пратэктарату Чэхіі і Маравіі ад 1 траўня 1941 г. Ф. 5875, воп. 1, ад.з. 11, арк. 83.

²⁰ ГАРФ. Пратакол паседжання прэзідыума БКС ад 22 чэрвеня 1941 г. Ф. 5875, воп. 1, ад.з. 41, арк. 83.

Старшыня Рады БНР заставаўся ў акупаванай немцамі Празе да канца свайго жыцця. Беларуская паэтка Ларыса Геніюш, якая таксама тады жыла ў чэшскай сталіцы, узгадвала пра яго апошнія гады. Яна сцвярджала, што ў гэты час Захарка быў ахоплены страхам перад гітлераўскімі рэпрэсіямі і панічна баяўся таго, што яму давядзецца дажываць свой век у канцэнтрацыйным лагеры, а таму ўстрымліваўся ўсялякай палітычнай і грамадскай дзейнасці²¹.

У святле вядомых нам фактаў гэта сцвярджанне падаецца не зусім слушным. Васіль Захарка сапраўды адышоў ад актыўнай чыннасці, але, відаць, з увагі на свой узрост і кепскі стан здароўя. Аднак ён не мог не рэагаваць на тое, што адбывалася ў свеце і на Бацькаўшчыне. Апошнія дакументы, напісаныя В.Захаркам незадоўга да смерці сведчаць, што старшыня Рады БНР не змяніў свайго скептычнага стаўлення да Трэцяга Рэйху. У лісце да дзеячаў БКС у Берліне ад 7 красавіка 1942 г., не называючы ўпрост гітлераўцаў ворагамі беларусаў, В.Захарка даваў зразумець сваім маладзейшым сябрам, што ставіцца да іх трэба як да акупантаў і захопнікаў: “Беларусь была і мусіць быць уласнасцю выключна Беларускага Народу. На гэтай падставе Яму – Беларускаму Народу, а не імперыялістычным прыблудам, павінна належыць права панавання ў ёй <...> Калі глянуць у аблічча акупантаў Беларусі, то знойдзем, што кжны з іх падобны адзін да другога, з выразнай пячаткаю на твары шэльмы, плута і ката <...> Такіх “братоў”, “прыяцеляў” і “культурных місіянераў”, як гэта звалі сябе акупанты-анексіянеры Беларусі, не павінна насіць беларуская зямелька”²².

Дзейнасць Захаркі ў апошні год яго жыцця звязана з яшчэ адной таямніцай у гісторыі беларускага незалежніцкага лагеру. Маецца на ўвазе палітычны тэстамэнт В.Захаркі ад 6 сакавіка 1943 г., у якім ён выказваўся адносна свайго спадкаемцы на пасадзе старшыні Рады БНР. У гэтым дакуменце Захарка перадаваў паўнамоцтвы старшыні Рады Мікалаю Абрамчыку, а сакратаром прызначаў Ларысу Геніюш²³.

Да траўня 1943 г. Абрамчык быў старшынём БКС у Берліне, аднак потым трапіў у няласку да нацыстаў і быў скіраваны ў Парыж, дзе знаходзіўся пад хатнім арыштам. Да канца Другой сусветнай вайны пра існаванне тэстамэнту Захаркі не было вядома. Гэты дакумент стаў вядомы ўжо пасля вайны. У снежні 1947 г. Мікола Абрамчык на падставе згаданага тэстамэнту пераняў ініцыятыву ў беларускім незалежніцкім руху на Захадзе і быў абраны старшынём Рады БНР і прэзідэнтам БНР. Тэстамэнт дазволіў рэанімаваць Раду

²¹ Геніюш Л. Выбраныя творы, Мн., 2000, с. 274.

²² Лісты Васіля Захаркі // Запісы. 2005. Т. 28. С. 289-291.

²³ Беларуская бібліятэка імя Ф. Скарыны (ББФС). Тэстамэнт В. Захаркі ад 6 сакавіка 1943 г. (няма сінатуры); Максімоў Я. Беларуская гімназія імя Янкі Купалы ў Заходняй Нямеччыне 1945-1950. Нью-Ёрк Ёрк – Беласток 1994. С. 98-99.

БНР на чужыне пасля Другой сусветнай вайны. Разам з тым варта адзначыць, што частка эмігрантаў выказвала сумненні ў аўтэнтчнасці гэтага дакумента і лічыла, што Абрамчык сфальшаваў тэстамэнт, каб захапіць уладу. Гэтак меркавалі палітычныя апаненты Абрамчыка, якія гуртаваліся вакол прэзідэнта Беларускай цэнтральнай рады Радаслава Астроўскага. У дадзены момант немагчыма ані пацвердзіць верагоднасць гэтага дакументу, ані сцвердзіць яго сфальшаванне. Не выклікае, аднак, сумневу факт, што старшыня Рады БНР меў вялікі давер да Абрамчыка і цалкам магчыма, што мог яго разглядаць у якасці свайго спадкаемцы. Увосень 1943 г. Абрамчык звярнуўся з заклікам да беларускіх арганізацыяў з просьбай дасылаць на яго адрас сваю выдавецкую літаратуру з мэтай стварэння беларускага архіву ў Празе²⁴.

Хворы на сухоты Захарка памёр 14 сакавіка 1943 г. Пахаванне адбылося 19 сакавіка на Альшанскіх могілках у Празе. Гестапа зрабіла ўсё магчымае, каб смерць старшыні Рады БНР не была заўважана сярод шырокіх колаў грамадскасці, а пахаванне не набыло палітычнага характару. Былі забароненыя ўсялякія прамовы над труной, а нямецкая цэнзура дапільнавала, каб у беларускай прэсе ў некрологу не знайшлося згадкаў пра палітычныя намаганні Васіля Захаркі як кіраўніка ўладаў БНР на чужыне. Тым не менш, развітацца з беларускім дзеячам прыйшлі шматлікія яго суайчыннікі-эмігранты і дэлегаты іншых нацыянальных рухаў, перадусім украінцы²⁵.

Акалічнасці пахавання старшыні Рады БНР у чарговы раз пацвердзілі слухнасць ягоных даваенных перасцярогаў наконт празмерных надзеяў на адраджэнне нацыянальнай дзяржаўнасці пры падтрымцы Трэцяга Рэйху. Трагедыя аднак была ў тым, што як ён, так і яго маладзейшыя аднадумцы ў тагачаснай сітуацыі па сутнасці былі пазбаўленыя выбару, бо адмова ад супрацоўніцтва з Нямецчынай азначала поўную адмову ад магчымасці ўплыву на падзеі. Апроч таго мэтанакіраванае жаданне Берліну зліквідаваць “версальскую сістэму” ў той момант, калі злачынная і антычалавечая сутнасць нацыянал-сацыялістычнага рэжыму не была яшчэ відавочнай, прадстаўляла яго ў вачах беларускіх дзеячаў як патэнцыйнага хаўрусніка паводле прынцыпу “вораг нашага ворагу – гэта наш прыцель”. Менавіта такі погляд падзялялі як Захарка, так і дзеячы новага пакалення. Аднак у адрозненні ад іх, старшыня Рады БНР быў заўсёды перапоўнены насцярогі і непакою адносна сапраўдных планаў Берліну на Усходзе. Акупацыя Беларусі ў 1941 – 1944 г. пацвердзіла ягоную рацыю. Разлікі на падтрымку Трэцім Рэйхам адраджэння беларускай дзяржавы аказаліся памылковымі.

²⁴ Archiwum Akt Nowych (AAN). Informacja narodowościowa nr 3, 30 września 1943 r., sygn.: 202-III-123, k. 165.

²⁵ Глагоўская Г. Васіль Захарка...С. 71.

Сяргей Кандрычын,
PhD (Менск)

Сацыяльная прастора Украіны і Беларусі ў працэсе “сутыкнення цывілізацыяў” паводле сацыяльнай і дэмаграфічнай статыстыкі

Гістарычны лёс Беларусі і Украіны вызначыў на тэрыторыі абедзвюх краінаў існаванне трывалых адрозненняў паміж усходняй і заходняй часткамі. Палярызацыя іх сацыяльнай прасторы – вынік сутыкнення двюх цывілізацыяў: заходняй (лацінскай) і ўсходняй (праваслаўнай альбо расейскай)¹. Межы сфераў уплыву з захаду і ўсходу неаднаразова змяняліся ў прасторы і часе, што прывяло да фармавання спецыфічных рэгіёнаў, надзеленых своеасаблівай сацыяльнай арганізацыяй, адметнымі характарыстыкамі культурнага асяроддзя і ментальнасці. Гістарычна абумоўленая дыферэнцыяцыя сёння праяўляецца комплексам рэгіянальных характарыстык, які ўключае не толькі шырока вядомыя паказчыкі рэлігійнага і палітычнага жыцця, але і шэраг сацыя-дэмаграфічных і медыка-сацыяльных параметраў. Іншымі словамі, прыклад рэгіянальнага дзялення Беларусі і Украіны дэманструе, якім чынам у межах раней існых цывілізацыйных арэалаў працягваюць функцыянаваць адметныя сацыяльныя супольнасці. Варты асаблівай увагі той факт, што гістарычна ступень гэтых адрозненняў змянялася, але цалкам яны не “сціраліся”. Іх праявы захоўваліся і ў часы камуністычнага кіравання, аднак асабліва выразна яны выявіліся пасля 1991 г.

Мэтаю дадзенага рэгіянальнага аналізу з’яўляецца апісанне характару і зместу дзеяння трывалых структураў гісторыі (механізмаў *longue durée*), якія функцыянуюць у межах цывілізацыйных арэалаў. Параўнанне комплексу рэгіянальных паказчыкаў дае магчымасць прадэманстраваць, якім

¹ Гл.: Абдзіраловіч І. Адвечным шляхам. Мн.: Навука і тэхніка, 1993; Huntington S.P. The Clash of Civilizations? New York: Foreign Affairs Reader, 1993; Braudel F. A History of civilization. New York: Penguin Books, 1995; ён жа: Morze źródziemne: Przestrzeń i historia, ludzie i dziedzictwo. Warszawa: Volumen, 1994.

чынам гісторыя праводзіць “рэгуляваную імправізацыю” ў працэсе функцыянавання адметнай сацыяльнай супольнасці.

Пачаткам станаўлення альбо пунктам біфуркацыі ў развіцці дзвюх цывілізацыяў на еўрапейскім кантыненте можна лічыць момант расколу Рымскай імперыі на заходнюю і ўсходнюю частку². Воляю гістарычнага лёсу ў эпоху Сярэднявечча мяжа іх падзелу перамясцілася на ўсходнія тэрыторыі. Аднак “лінія” гэтай мяжы не засталася нерухомай. На ранніх этапах яна мела толькі ўмоўны характар, а ў перыяд станаўлення дзяржаўнасці неаднаразова перамяшчалася. У апошнія тры стагоддзі гэтая мяжа рухалася пераважна ў заходнім напрамку (адразу неабходна адзначыць умоўны характар цывілізацыйнага падзелу, паколькі ўплывы розных цывілізацыяў распаўсюджваліся і па-за дзяржаўнымі межамі).

Дзеля правядзення соцыя-гістарычнага раянавання сучаснай тэрыторыі абедзвюх краінаў было прапанавана выкарыстаць паняцце гістарычнай мяжы. На працягу трох мінулых стагоддзяў на тэрыторыі Беларусі і Украіны найбольш значнымі па сваіх гістарычных наступствах былі дзве мяжы:

- мяжа 1772 г. – існавала да пачатку падзелаў Рэчы Паспалітай і моманту ўключэння Беларусі і правабярэжнай Украіны (1793 г.) у склад Расейскай імперыі;

- мяжа 1939 г. – існавала з 1921 г. да пачатку Другой сусветнай вайны і далучэння заходніх тэрыторыяў Беларусі і Украіны да СССР.

Неабходна адзначыць умоўны характар прапанаваных геагістарычных арыенціраў, паколькі ў паняцце “гістарычнай мяжы” ўносіцца не толькі яе канкрэтная гістарычная, палітычная і геаграфічная значэнне, зададзенае вузкім адрэзкам часу (напрыклад, 1921-1939 г.), а шырокі кантэкст папярэдняга развіцця, які мае сваю прадгісторыю і свой “культурны капітал”.

Характар сучаснага адміністрацыйнага дзялення Беларусі і Украіны дае магчымасць правесці параўнаўчы аналіз розных гістарычных групаў рэгіёнаў. На тэрыторыі Украіны можна вылучыць тры такія групы:

- усходнюю – уключае 13 абласцей левабярэжнай Украіны і паўднёвыя рэгіёны (у тым ліку і аўтаномную рэспубліку Крым). На гэтай тэрыторыі найбольш выразны ўплыў расейскай (праваслаўнай) цывілізацыі;

- цэнтральную – уключае 5 правабярэжных абласцей у цэнтры краіны; да 1793 г. гэтая тэрыторыя ўваходзіла ў склад Рэчы Паспалітай (Кіеў выключаны з даследавання);

- заходнюю – уключае 7 абласцей, тэрыторыя якіх да 1939 г. знаходзілася ў складзе Польшчы (5 абласцей), Чэхаславакіі і Румыніі (па адной вобласці),

² Braudel F. A History of civilization; ён жа: Morze śródziemne: Przestrzeń i historia, ludzie i dziedzictwo.

а ў 19 і пачатку 20 ст. большая частка гэтай тэрыторыі была ў складзе Аўстра-Венгерскай імперыі.

Аналіз адрозненняў у характарыстыках сацыяльнай прасторы рэгіёнаў Беларусі і Украіны праводзіўся адносна мяжы 1939 г. Акрамя таго для Украіны былі выкарыстаныя дадзеныя аб рэгіянальным дзяленні па мяжы 1793 г. Прадстаўлены метады вывучэння сацыяльных паказчыкаў з улікам гістарычнага раянавання Украіны і Беларусі быў выкарыстаны ў шэрагу папярэдніх даследаванняў³.

У кантэксце дадзенай працы неабходна адзначыць, што гістарычныя выпадкі змянення лініі дзяржаўнай мяжы у 18 і 20 ст., не суправаджаліся масавым перамяшчэннем насельніцтва, гэта азначае, што ў нейкі гістарычны момант вялікія групы карэннага насельніцтва апыналіся не толькі ў іншай дзяржаве, але і ў сферы ўплыву іншай цывілізацыі⁴.

Супрацьлеглым прыкладам, па сваіх гістарычных і дэмаграфічных наступствах, з'яўляўся працэс змянення межаў Расейскай імперыі ў паўднёвым напрамку. Тэрыторыі, далучаныя ў выніку вайны з Асманскай імперыяй (у тым ліку і поўдзень сучаснай Украіны), засяляліся выхадцамі з цэнтральных абласцей Расеі і Украіны. Іншымі словамі, у гэтым выпадку, змяненне дзяржаўных межаў выклікала патокі гістарычнай міграцыі славянскага насельніцтва.

Праца пабудаваная на дадзеных дзяржаўнай статыстыкі, прадстаўленых ў дакументах і публікацыях адпаведных міністэрстваў і ведамстваў Украіны і Беларусі. Большая частка матэрыялу атрыманая з афіцыйных выданняў міністэрстваў статыстыкі абедзвюх дзяржаваў.

Ключавым момантам дадзенай працы з'яўляецца спроба дэманстрацыі характару дзеяння трывалых структураў гісторыі, якія функцыянуюць у гістарычных межах уплыву дзвюх цывілізацый. **Яе тэарэтычную**

³ Гл.: Kondrichin S., and Lester D. Suicide in Belarus // Crisis. 1998. Vol. 19. P. 167-171; Кандрычын С. Нататкі да сацыяльна-дэмаграфічнага раянавання Беларусі // Грамадзянская альтэрнатыва. 1999. № 6. С. 27 – 41; Kondrichin S.V., Lester D. Suicide in the Ukraine // Crisis. 2002. Vol. 23. P. 32-33; Kandryczyn S. Podziały historyczne i “długie trwanie” struktur społecznych. Geograficzne różnicowanie wskaźników społecznych na przykładzie Ukrainy i Białorusi // Studia sociologica. 2007. Nr 16. S. 14-22; Kandrychyn S. Podziały historyczne a różnicowanie przestrzeni społecznej Białorusi (praca doktorska). Warszawa: PAN IFiS, 2007.

⁴ Па матэрыялах перапісу насельніцтва СССР 1979 г. (альбо праз 50 год пасля далучэння заходніх рэгіёнаў Беларусі да СССР) карэннае насельніцтва заходніх рэгіёнаў (аўтахтоны) складала больш чым 2/3. Высяленню альбо знішчэнню падлягала пераважна нацыянальная і духоўная эліта, рэальныя і патэнцыяльныя ворагі новай улады. Іх месца занялі савецкія спецыялісты, аднак доля карэннага насельніцтва істотна не змянілася. Тут жа адзначым, што ў пасляваенным перыядзе на Беларусі і Украіне найбольш істотным тыпам міграцыі была ўнутрыабласная міграцыя, якая складала амаль 70% агульнага міграцыйнага патоку.

аснову складае канцэпцыя *longue durée*, сфармуляваная ў працах прадстаўнікоў школы Аналаў, і высновы пра значэнне “гістарычнай траўмы” ў фармаванні трывалых рэгіянальных адрозненняў⁵. У разглядаемым выпадку гістарычнай траўмай варта лічыць і сам тэрытарыяльны падзел, і наступствы гэтага падзелу, і гістарычны працэс, які выклікаў змяненне межаў.

Акрамя гэтага, плённымі ў кантэксце вызначанай дыскусіі могуць з’яўляцца высновы Бурдзье аб крэатыўных характарыстыках сацыяльнай прасторы. Перш за ўсё, выкарыстоўваецца паняцце “габітус” дзеля рэгіянальнай “марфалагічнай” (папуляцыйнай і культурнай), так адначасова і гістарычнай характарыстыкі (альбо характарыстыкі, якая акрэслівае накіраванасць і задае формы развіцця). Гэтая тэрміналогія дазваляе прадстаўляць асобны ход і адметныя формы рэгіянальнага развіцця ў гістарычна вызначаных рамках, альбо акрэслівае ўстойлівую рэгіянальную спецыфіку як рэгуляваны працэс гістарычнага імправізавання⁶.

У нашым даследаванні склад сацыяльнай прасторы ацэньваўся па наборы рэгіянальных паказчыкаў. Адрозненне рэгіянальных паказчыкаў, як паасобных так і групаў, можа служыць падставай для ацэньвання структурных асаблівасцяў сацыяльнай прасторы рэгіёнаў. Разглядаемыя рэгіянальныя паказчыкі можна падзяліць на наступныя групы: грамадска-палітычныя (напрыклад, электаральныя паказчыкі і паказчыкі рэлігійнага жыцця), соцыя-дэмаграфічныя (разводы, % народжаных па-за шлюбам) і медыка-сацыяльныя (паказчыкі сацыяльных хваробаў – сухотаў, пранцаў і іншых). Пры гэтым акцэнт быў зроблены на разглядзе паказчыкаў дзвюх апошніх групаў, як на менш даследаваных у соцыя-гістарычным аспекце.

Асноўную частку працы складае аналіз статыстычных дадзеных, атрыманых ў першае дзесяцігоддзе незалежнасці Украіны і Беларусі пасля ўпадку СССР. Гэта быў перыяд пачатку соцыя-эканамічнай трансфармацыі былых савецкіх рэспублік, калі ва ўмовах сацыяльнага стрэсу і пагаршэння якасці жыцця, больш выразнымі зрабіліся адрозненні па многіх рэгіянальных паказчыках сацыяльнай сферы. Неабходна адзначыць, што менавіта ў гэты перыяд набор даступных для аналізу дадзеных стаў найбольш поўны. Варта ўлічваць і той факт, што з цягам развіцця новых эканамічных адносінаў рэгіянальныя адрозненні ў эканамічным жыцці рэгіёнаў, маглі павялічвацца, таму для параўнаўчага аналізу рэгіёнаў пачатковы этап сацыяльнай і эканамічнай трансфармацыі набывае адметную значнасць.

⁵ Braudel F. History and the Social Sciences: The Longue Durée. [in:] F. Braudel (ed.) On History. P. 25-54. Chicago: University of Chicago Press, 1980; Vovelle M. Ideologies and mentalities. Cambridge: Polity Press, 1990.

⁶ Bourdieu P. Outline of a Theory of Practice. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

Акрамя таго, асобныя з паказчыкаў былі параўнаня на максімальна даступным адрэзку часу. Гэтую групу склалі дадзеныя электаральнай статыстыкі (па рэгіёнах Украіны) і па некаторых сацыяльна-дэмаграфічных паказчыках (па рэгіёнах Беларусі). Варта падкрэсліць, што апераванне статыстычным матэрыялам у рамках канцэпцыі *longue durée* дазваляе, у значнай ступені, адвольна праводзіць выбар канкрэтнага перыяду аналізу. Больш істотную ролю мае шырыня і даступнасць даследаванага матэрыялу. Правамернасць гэтага падыходу была неаднаразова пацверджаная ў ходзе дадзенага даследавання.

Адразу па некалькіх прычынах правядзенне параўнаўчага рэгіянальнага аналізу варта пачаць з прыкладу Украіны. Асаблівасці сацыяльнай прасторы гэтай краіны шырока вядомыя і ўжо залічаныя да класічных прыкладаў доўгатрывалага дзеяння гістарычнага чынніка⁷.

У найбольш агульным выглядзе характар размеркавання сацыяльных і дэмаграфічных паказчыкаў у адпаведнасці з вышэй прадстаўленым гістарычным падзелам тэрыторыі краіны адлюстраваны ў табліцы 1.

Прадстаўлены ў табліцы набор дадзеных вызначае палярнасць у размеркаванні сацыяльных і дэмаграфічных паказчыкаў паміж ўсходняй і заходняй групамі рэгіёнаў. Пры гэтым паказчыкі цэнтральнай групы рэгіёнаў пераважна маюць прамежкавае значэнне.

Варта падкрэсліць, што асаблівасці эканамічнай, сацыяльнай і дэмаграфічнай структуры рэгіёнаў, таксама як і адпаведныя адрозненні ў ступені ўрбанізацыі, верагодна, не адказныя за фармаванне “соцыякультурнай” палярнасці па восі ўсход-запад. Большасць параўнаўчых даследаванняў рэгіёнаў Украіны, Беларусі і сумежных рэгіёнаў Расеі пацвярджае гэтае меркаванне⁸. Ёсць усе падставы сцвярджаць, што адрозненне рэгіянальных паказчыкаў адлюстроўвае “ўнутраную” спецыфіку рэгіёнаў, альбо з’яўляецца праявай абагульненай характарыстыкі рэгіёнаў, якая ахоплівае ўсе ўзроставыя групы і слаі грамадства. Дзеля прыкладу, у

⁷ Huntington S.P. The Clash of Civilizations?; Barrington L. The geographic component of mass attitudes in Ukraine // *Post-Soviet Geography and Economics*, 1997. Vol. 38 (10). S. 601-614; Birch S. Interpreting the regional effect in Ukrainian Politics // *Europe-Asia studies*, 2000. Vol. 52 (6). S. 1017- 1041; Barrington L.W., & Herron E.S. One Ukraine or Many? Regionalism in Ukraine and its political consequences // *Nationalities Papers*, 2004. Vol. 32 (1). S. 53-86.

⁸ Кандрычын S. Podziały historyczne a różnicowanie przestrzeni społecznej Białorusi; Barrington L.W., & Herron E.S. One Ukraine or Many? P. 53 - 86; De Bardeleben J., Galkin A. Electoral behaviour and attitudes in Russia: Do regions make a difference or do regions just differ? [in:] Stavrakis P., DeBardeleben J. and Black L. (eds.) *Beyond the monolith: the emergence of regionalism in post-soviet Russia*. Baltimore: John Hopkins University Press, 1997. P. 57 - 80.

табліцу 1 унесены дадзеныя, асобна для гарадскога і сельскага насельніцтва рэгіёнаў, датычныя колькасці народжаных па-за шлюбам.

Табліца 1. Сацыяльныя паказчыкі (сярэдняе значэнне) трох гістарычных рэгіёнаў Украіны (дадзеныя за 1993 г. акрамя вызначаных асобна)

	Заходні (да 1939 г. част- ка Польшчы, Чэхаславакіі, Румыніі)	Цэнтраль- ны (тэры- торыя Рэчы Паспалітай да 1793 г.)	Усходні (сфера гістарычнага дамінавання Расей)
Н (лічба абласцей)	7	5	13
разводы (на 1000 нас.)	2,6	3,6	4,8
% народжаных па- за шлюбам	6,9	11,5	14,4
% народжаных па- за шлюбам (гарадское насельніцтва)	7,3	10,2	13,3
% народжаных па- за шлюбам (сельскае насельніцтва)	6,6	13,2	16,7
забойствы (на 100 000 нас.)	5,3	7,3	14,3
алкагалізм (на 10 000 нас.)	105,0	148,8	149,1
наркаманія (на 10 000 нас.)	2,3	3,2	7,4
смяротнасць мужчын (еўрапейскі стандарт)	16,4	17,8	18,9
захворваемасць на пранцы (на 100 000 нас.)	26,6	20,2	39,9

захворваемасць на сухоты (на 100 000 нас.) 2000 г.	55,0	56,2	64,8
ВІЧ-інфіцыраваныя (на 100 000 нас.), 2002 г.	4,3	11,3	18,8
% галасоў у падтрымку кандыдата левых сіл на прэзідэнцкіх выбарах, 1994	13,9	41,5	69,2
% прыняўшых ўдзел у галасаванні ад агульнай лічбы выбаршчыкаў, 1994	85,1	82,1	74,0
% веруючых, 1998	60,5	33,2	12,1

Заўвагі:

Па кожнаму з паказчыкаў розніца паміж ўсходняй і заходняй групамі статыстычна значная (t-test, $p < 0.05$)

Дадзеныя па Кіеву выключаныя з аналізу, Крым уключаны ў групу ўсходніх абласцей.

Характар размеркавання комплексу паказчыкаў дазваляе казаць пра тое, што праявы сацыяльнай паталогіі ў большай меры праяўляюцца ва ўсходніх рэгіёнах краіны.

Адметнай рысай савецкага перыяду з'яўлялася адносна аднароднасць рэгіёнаў па ўзроўню дабрабыту насельніцтва. Безумоўна, падобнае сцвярдзенне патрабуе ўдакладнення. Так, асобны статус маюць сталічныя гарады (Кіеў, Менск), якія выключаныя з параўнаўчага аналізу. Больш дакладны аналіз мог бы прадэманстраваць і адрозненні ўнутры асобных рэгіёнаў (акрамя добра знаных адрозненняў паміж горадамі і сялом). Аднак, мяркуючы па такіх рэгіянальных паказчыках як даход на душу насельніцтва, пражытачны мінімум і % насельніцтва з даходамі ніжэй узроўню беднасці, няма падстаў казаць аб тым, што высокі ўзровень сацыяльнай паталогіі ва ўсходніх рэгіёнах абумоўлены эканамічнымі прычынамі. Больш за тое, афіцыйныя дадзеныя хутчэй сведчаць пра адваротную тэндэнцыю. У даследуемы перыяд афіцыйныя паказчыкі грашовых даходаў насельніцтва зазвычай былі вышэй, а ўзровень беспрацоўя быў ніжэйшы менавіта на ўсходзе Украіны. Так, у 2001 г. для ўсходняга, цэнтральнага і заходняга рэгіёнаў паказчыкі даходаў на душу насельніцтва склалі, адпаведна, 2051,5; 1476,9; 1274,9 (грн.), а ўзровень беспрацоўя (%) быў 11,4; 11,9; 13,3.

Падобную ж тэндэнцыю да рэгіянальнай дыферэнцыяцыі дэманструюць і комплексныя, серыйныя даследаванні эканамічнага стану насельніцтва украінскіх рэгіёнаў (прадстаўленыя ў працы Салія)⁹. Прычым, вынікі працы гэтага і іншых аўтараў таксама сведчаць пра тое, што паказчыкі сацыяльнай паталогіі і паказчыкі эканамічнага дабрабыту насельніцтва рэгіёнаў Украіны знаходзяцца хутчэй у адмоўнай, чым у станоўчай залежнасці

Падкрэслім, што нас цікавяць праявы ўстойлівасці ў размеркаванні рэгіянальных характарыстык, бо толькі тады можна казаць пра існаванне структураў гісторыі альбо праяваў *longue durée*. У гэтым ракурсе правамоцнае пытанне: ці назіраліся падобныя праявы рэгіянальнай занаднасці і ў іншыя гістарычныя перыяды? Нягледзячы на абмежаванні ў даступнасці адпаведных дадзеных, адказ тут будзе хутчэй станоўчым. Больш падрабязна характар размеркавання рэгіянальных паказчыкаў у гістарычным аспекце будзе разгледжаны на прыкладзе Беларусі. Аднак і прыклад Украіны даволі пераканаўча сведчыць пра правамернасць падобнага сцвярджэння. Так, у навуковай літаратуры былі прадэманстраваныя факты, якія пацвярджаюць існаванне ў савецкія часы адрозненняў па шэрагу медыка-дэмаграфічных паказчыкаў паміж рэгіёнамі Украіны¹⁰.

Найперш звяртае на сябе ўвагу ўстойлівасць рэгіянальных адрозненняў у палітычнай сферы. Пра гэта сведчаць серыйныя дадзеныя электаральнай статыстыкі (табл. 2-3).

У кантэксце аналізу трывалых межаў цывілізацыйных арэалаў, асаблівасці палітычных сімпатыяў рэгіёнаў Украіны выглядаюць заканамернымі. Усходнія рэгіёны, дзе моцны культурны і гістарычны ўплыў Расеі, дэманструюць прыхільнасць да прарасейскіх палітыкаў і падтрымліваюць кампартыю, тады як на захадзе назіраецца дамінаванне нацыянальных і дэмакратычных сілаў. Цэнтральны рэгіён займае прамежкавае становішча ў гэтым геапалітычным раскладзе.

У тым жа гістарычным вымярэнні істотную цікавасць выклікае факт устойлівасці ў размеркаванні паказчыка актыўнасці выбаршчыкаў – у заходніх рэгіёнах ён традыцыйна вышэйшы. Адзначым, што актыўнасць выбаршчыкаў разглядаецца ў якасці аднаго з крытэрыяў развіцця грамадзянскай супольнасці¹¹. Аднак у краіне, дзе дагэтуль

⁹ Салій І.М. Урбанізацыя в Украіні: Соціальний та управлінський аспекти. Київ: Наукова думка, 2005.

¹⁰ Чепелевская Л.А. Медико-социальный анализ смертности населения Украины // Лікарска справа, 1995. № 3-4. С. 182-187.

¹¹ Напрыклад: Putnam R.D. Making democracy work: Civic traditions in modern Italy. Princeton: Princeton University Press, 1993.

адчувальныя праявы таталітарызму, некрытычнае выкарыстанне гэтага паказчыка непрымальнае.

Табліца 2. Дыферэнцыяцыя электаральных сімпатыяў трох гістарычных рэгіёнаў Украіны (вызначаныя сярэднія значэнні)

	Заходні (да 1939 г. частка Польшчы, Чэхаславакіі, Румыніі)	Цэнтральны (тэрыто- рыя Рэчы Паспалітай да 1793 г.)	Усходні (сфера гістарычнага дамінавання Расеі)
N (колькасць абласцей)	7	5	13
Выбары ў Дзяржаўную Думу Расейскай імперыі 1905-1907 г.*	большая частка тэрыторыі не ўваходзіла ў склад Расей- скай імперыі	менш галасоў у падтрымку большавікоў і левых палітычных сілаў	значная коль- касць галасоў у падтрымку большавікоў і левых палітычных сілаў
% галасоў супраць незалежнасці Украіны на рэферэндуме 1991 г.	2,4	3,0	10,6
% галасоў у падтрымку кандыдата левых сілаў на прэзідэнцкіх выбарах 1994 г.	13,9	41,5	69,2
% галасоў за кампартыю Украіны на парламенцкіх выбарах 1998 г.	7,6	21,8	32,6
% галасоў за кампартыю Украіны на парламенцкіх выбарах 2002 г.	4,4	13,6	27,7
% галасоў за Януковіча, прэзідэнцкія вы- бары 2004 г.	10,5	17,8	57,9

% галасоў за “Партыю рэгіёнаў” (Януковіча), парламенцкія выбары 2006 г.	7,2	11,3	42,9
---	-----	------	------

* выкарыстаныя вынікі даследавання: Birch, 2000¹².

Розніца паміж ўсходняй і заходняй групай статыстычна значная (t-test, $p < 0.001$)

Табліца 3. Актыўнасць выбаршчыкаў (% прыняўшых удзел у галасаванні) па трох гістарычных рэгіёнах Украіны (вызначаныя сярэднія значэнні)

	Заходні (да 1939 г. частка Польшчы, Чэхаславакіі, Румыніі)	Цэнтральны (тэрыто- рыя Рэчы Паспалітай да 1793 г.)	Усходні (сфера гістарычнага дамінавання Расіі)
N (колькасць абласцей)	7	5	13
прэзідэнцкія выбары 1994 г.*	85,1	82,1	74,0
прэзідэнцкія выбары 1999 г.	74,9	75,8	69,1
нацыянальны рэфэрэндум 2000 г.*	85,6	75,3	77,2
парламенцкія выбары 2002 г*.	71,1	69,7	64,0
прэзідэнцкія выбары 2004 г.	80,6	76,9	74,7
парламенцкія выбары 2006 г*.	63,1	59,1	57,0

* розніца паміж ўсходняй і заходняй групамі статыстычна значная (t-test, $p < 0.05$)

¹² Birch S. Interpreting the regional effect in Ukrainian Politics. P. 1017- 1041.

У найбольш агульным прадстаўленні гэтыя дадзеныя сведчаць пра адносную трываласць рэгіянальных адрозненняў на палітычным полі Украіны, што адлюстроўвае гістарычныя межы ўплыву дзвюх розных цывілізацыяў. Устойлівасць адметных электаральных паводзінаў прымушае думаць пра існаванне спецыфічных адрозненняў сацыяльнай арганізацыі і формаў ментальнасці асобных гістарычных рэгіёнаў. Разам з гэтым, ёсць усе падставы лічыць, што ў гістарычных межах цывілізацый сфармаваліся і працягваюць дзейнічаць спецыфічныя базавыя сацыяльныя і ментальныя формы, якія вызначаюць нейкія рамкі ў працэсе фармавання сацыяльнай прасторы. Гэтыя адрозненні праяўляюцца шэрагам сацыяльных паказчыкаў, у тым ліку, і паказчыкамі палітычнага жыцця.

Прыклад Беларусі дае магчымасць выкарыстаць дадатковыя довады на карысць вышэй сфармуляванай гіпотэзы. Доўгатэрміновыя праявы дзеяння дзвюх супрацьлеглых цывілізацыяў знайшлі адлюстраванне ў спецыфічнай кампазіцыі сацыяльнай прасторы краіны. У сілу пэўных гістарычных умоваў характар сацыяльнай прасторы Беларусі мае адметныя рысы (што падкрэслівае каштоўнасць параўнання з Украінай).

Для паспяховай рэалізацыі запланаванага даследавання неабходна вызначыць спецыфіку гістарычнага падзелу тэрыторыі краіны. Да 1772 г. уся тэрыторыя сучаснай Беларусі ўваходзіла ў склад Рэчы Паспалітай. Пасля яе падзелу яна ўвайшла ў склад Расейскай імперыі. Апошнім гістарычным падзелам краіны, альбо геаграфічным маркёрам, найбольш свежай “гістарычнай траўмай” варта лічыць мяжу паміж СССР і Польшчай, якая існавала да пачатку Другой сусветнай вайны.

Дзве заходнія вобласці – Берасцейская і Гарадзенская і дзве ўсходнія – Гомельская і Магілёўская да 1939 г. цалкам знаходзіліся па розных баках польска-савецкай мяжы. Таму параўнанне сучасных паказчыкаў дзвюх заходніх і дзвюх ўсходніх абласцей Беларусі можа адлюстроўваць доўгатэрміновыя наступствы ранейшага палітычнага падзелу.

Тэрыторыя дзвюх іншых абласцей Беларусі – Менскай і Віцебскай – да 1939 г. была падзеленая лініяй дзяржаўнай мяжы: 13 раёнаў гэтых абласцей адносіліся да заходняй часткі, а 23 – да ўсходняй. Пры гэтым сучасныя адміністрацыйныя межы паміж раёнамі, збольшага адпавядаюць лініі даваеннай мяжы, гэта азначае, што кожны з раёнаў у сваіх сучасных межах амаль цалкам знаходзіўся або ў заходняй, або ва ўсходняй частцы. Таму ў аднясенні да Беларусі параўнальны аналіз можа быць выкананы як на абласным ўзроўні, так і з улікам раённага дзялення (для групаў раёнаў дзвюх абласцей).

Зноў жа падкрэслім, што лінія мяжы 1939 г. была выкарыстаная толькі як адпаведны метадалагічны інструмент, які дазваляе больш ці менш паспяхова аперываць адметнымі характарыстыкамі сацыяльнай прасто-

ры, вызначыць агульныя заканамернасці іх размеркавання. У той жа час, механізмы, якія выклікаюць дыферэнцыяцыю сацыяльнай прасторы, дзейнічаюць незалежна ад храналогіі існавання мяжы 1921 - 1939 г. Яны былі прыведзеныя ў рух значна раней, а апошняя мяжа толькі надала ім адпаведную геаграфічную форму. Нагадаем, што гэтая форма гістарычна зменлівая, і яе праяўленні вызначаліся яшчэ на ранейшых гістарычных этапах (Смоліч, 1919)¹³.

Табліца 4. Сацыяльныя паказчыкі заходніх і ўсходніх абласцей Беларусі (лінія падзелу адносна мяжы 1939 г.), дадзеныя за 1993 г., акрамя вызначаных асобна

	Заходнія вобласці		Усходнія вобласці	
	Берасцейская	Гарадзенская	Гомельская	Магілёўская
насельніцтва (млн.)	1,52	1,22	1,59	1,26
% гарадскога насельніцтва	60,4	61,0	67,6	68,8
разводы (на 1000 нас.)	3,1	3,1	4,8	4,4
% народжаных па-за шлюбам (усё насельніцтва)	7,2	5,7	13,3	13,9
% народжаных па-за шлюбам (гарадское насельніцтва)	6,9	5,5	12,3	11,6
% народжаных па-за шлюбам (сельскае насельніцтва)	7,8	6,1	15,7	19,3

¹³ Смоліч А. Геаграфія Беларусі. Мн.: Беларусь, 1993.

забойствы (на 100 000 нас.)	8,7	8,4	9,4	11,6
захвор- ваемасць на пранцы (на 100 000 нас.)	21,5	11,8	33,6	60,5
дзеці сіроты ва ўзросце да 18 год (%)	0,29	0,40	0,53	0,50
лічба хворых на сухоты гарадское нас. (на 100 000)	122	124	196	154
лічба хворых на сухоты сельскае нас. (на 100 000)	173	197	250	281
злачыннасць (на 10 000 нас.)	50	67	121	117
рэлігійныя абшчыны, 1996 г.	550	400	227	146
% галасоў су- праць заха- вання СССР, рэферэн- дум 1991 г.	15,1	19,0	9,3	11,5

% галасоў за кандыдатаў дэмакратычнай апазіцыі, прэзідэнцкія выбары 1994 г.	20,4	30,8	14,5	8,5
---	------	------	------	-----

Шэраг прычынаў гістарычнага, нацыянальнага і геаграфічнага характару вызначае той факт, што палярызацыя ўсходніх і заходніх рэгіёнаў Беларусі не так кідаецца ў вочы як палярызацыя рэгіёнаў Украіны. Напрыклад, Хантынгтон у сваім геапалітычным аналізе, лічыў мэтазгодным цалкам разглядаць Беларусь у адным цывілізацыйным полі з Расеяй¹⁴. Тым не менш, нават папярэднія вынікі рэгіянальнага параўнання аспрэчваюць правамоцнасць падобнага меркавання.

Па аналогіі з табліцай 1 у абагульненым варыянце прадстаўлены характар дыферэнцыяцыі сацыяльных паказчыкаў дзвюх заходніх і дзвюх усходніх абласцей Беларусі (табл. 4).

Папярэднія вынікі параўнаўчага аналізу можна апісаць у выглядзе наступных тэзаў:

На тэрыторыі Беларусі, як і на тэрыторыі Украіны, існуюць заўважальныя адрозненні ў сацыяльных і дэмаграфічных паказчыках паміж заходнімі і ўсходнімі рэгіёнамі;

Гэтыя адрозненні маюць комплексны характар і ахопліваюць разнастайныя соцыя-палітычныя, дэмаграфічныя і медыка-сацыяльныя паказчыкі;

Па сваіх абсалютных велічынях некаторыя з паказчыкаў (паказчык разводаў, % народжаных па-за шлюбам у гарадской і сельскай мясцовасці) заходніх і ўсходніх рэгіёнаў Беларусі набліжаецца да сярэдняга значэння паказчыкаў у адпаведных групам рэгіёнаў Украіны. Гэтае падабенства з'яўляецца ўскосным доказам агульнай накіраванасці ў развіцці сацыяльных працэсаў ва ўсходніх і заходніх рэгіёнах абедзвюх краінаў.

На прыкладзе дзвюх абласцей Беларусі – Менскай і Віцебскай, можна назіраць выявы гістарычна абумоўленай сацыяльнай дыферэнцыяцыі і на меншым ўзроўні тэрытарыяльнага дзялення, альбо на ўзроўні раёнаў (табл. 5). Гэта азначае, што гістарычная мяжа 1939 г. захоўвае даволі выразныя абрысы, заўважальныя на прыкладзе характарыстык асобных групаў раёнаў.

¹⁴ Huntington S.P. The Clash of Civilizations?

Табліца 5. Сацыяльныя і дэмаграфічныя паказчыкі ў заходніх (п 13) і ўсходніх (п 30) раёнах Менскай і Віцебскай абласцей (дзяленне адносна мяжы 1939 г.), (сярэдняе значэнне і стандартнае адхіленне) дадзеныя за 1990 і 2000 г. *

	група заходніх раёнаў	група ўсходніх раёнаў
лічба раёнаў	13	30
1990 г.		
шлюбы	9,0 (0,9)	8,6 (1,2)
разводы**	1,7 (0,3)	2,5 (0,5)
атручванне алкаголем	11,7 (8,2)	13,0 (8,2)
забойствы**	4,6 (3,8)	9,5 (7,2)
2000 г.		
шлюбы	5,1 (0,6)	4,7 (0,8)
разводы**	3,1 (0,5)	3,6 (0,5)
атручванне алкаголем	24,1 (18,5)	31,3 (16,0)
забойствы**	10,8 (4,3)	15,1 (5,6)

* з аналізу выключаны дадзеныя па гарадах з насельніцтвам больш 50 000

** адрозненне статыстычна значнае (t-test, $p < 0.05$)

Працэдура групування дадзеных па 43 раёнах Менскай і Віцебскай абласцей, што выканана метадам чыннікавага аналізу з ратацыяй *varimax*, дазволіла вылучыць тры групы чыннікаў (табл. 6).

Першы чыннік непасрэдна звязаны з рэгіянальным дзяленнем у накірунку ўсход-запад і абумоўлівае 30,4 % варыяцыі. Ён аб'ядноўвае прыналежнасць раёна да заходняй групы, высокія паказчыкі рэлігійнасці, галасавання за кандыдатаў ад дэмакратычнай апазіцыі і, з супрацьлеглым знакам, паказчыкі разводаў, забойстваў, захворваемасці на пранцы і народжаных па-за шлюбам.

Другі чыннік “урбаністычны” (23,0 %) – аб'ядноўвае адсотак сельскага насельніцтва рэгіёну з лічбай шлюбаў і разводаў і, з узятым з супрацьлеглым знакам, паказчыкам самагубства.

Трэці, найменшы па сваёй значнасці, чыннік “сацыяльна-дэмаграфічны” (13,6%) аб’ядноўвае сярэдні ўзрост насельніцтва рэгіёну і ўзровень беспрацоўя, смяротнасць ад атручвання алкаголем і захворваемасць на пранцы (усе з супрацьлеглым знакам).

Найбольш істотна выдзяленне першых дзвюх чыннікаў: першы з іх пацвярджае існаванне палярызацыі ў напрамку ўсход-заход, а другі вызначае адносную ізаляванасць у дзеянні першага чынніка ад узроўню ўрбанізацыі. Тут жа адзначым, што падобнае выдзяленне асобных чыннікаў служыць дадатковым пацверджаннем незалежнасці геаграфічнай дыферэнцыяцыі ад працэсу ўрбанізацыі (асноўным пацверджаннем тут застаецца адзначаны раней паралелізм у фармаванні адрозненняў у паказчыках, як для гарадскога, так і для сельскага насельніцтва вызначаных групаў рэгіёнаў).

Табліца 6. Вынікі чыннікавага аналізу з *varitex* ратацыяў для 43 раёнаў Менскай і Віцебскай абласцей (вызначана нагрузка > 0,40), дачзення за 2000 г.

	1	2	3
сярэдні ўзрост			- 0,62
% беспрацоўных			0,59
% галасоў за кандыдатаў дэмакратычнай апазіцыі на прэзідэнцкіх выбарах 1994 г.	- 0,93		
рэлігійныя абшчыны (на 100 000 насельніцтва)	- 0,77		
захворваемасць на пранцы	0,54		0,49
% народжаных па-за шлюбам	0,81		
% сельскае насельніцтва		0,88	
заходнія раёны	- 0,87		
шлюбы		0,91	
разводы	0,42	0,79	
паказчык атручвання алкаголем			0,76
самагубствы		0,66	
забойствы	0,68		

Прадстаўленыя дадзеныя сведчаць пра існаванне гістарычна абумоўленай дыферэнцыяцыі паказчыкаў сацыяльнай прасторы Беларусі. Аднак тыя дадзеныя адносіліся толькі да апошняй дэкады 20 ст., таму правамоцнае пытанне аб праявах падобных жа рэгіянальных адрозненняў у больш ранніх перыядах (у гэтым выпадку пазіцыя канцэпцыі *longue durée* выглядала бы больш пэўнай).

Практычныя магчымасці верыфікацыі гэтай тэорыі абмежаваныя. Па шэрагу аб'ектыўных прычынаў вартыя аналізу статыстычныя дадзеныя па абласцях і раёнах Беларусі маюцца толькі пачынаючы з 50 - 60-х гадоў, тым не менш, пра існаванне сацыяльна-дэмаграфічнай дыферэнцыяцыі ў напрамку ўсход-заход было вядома значна раней. Так, вядомы беларускі географ Аркадзь Смоліч ужо на пачатку 20 ст. адзначаў, што "...чым далей пасувацца па Беларусі на ўсход, у бок Маскоўшчыны, тым смяротнасць насельніцтва павялічваецца..."¹⁵ Акрамя таго, Смоліч і сучасныя яму аўтары, неаднаразова падкрэслівалі гістарычную абумоўленасць існуючых рэгіянальных адрозненняў.

Аналізуючы даступныя архіўныя дадзеныя, аўтар вызначыў, што ўстойлівыя адрозненні паміж заходнімі і ўсходнімі абласцямі Беларусі па такому медыка-сацыяльнаму паказчыку як лічба спаронаў існавалі ўжо ў 60-х гадах (мал. 1), а ў наступным часе, гэтыя адрозненні захоўваліся (альбо рабіліся прагназаванымі).

Найбольш паказальным стаўся характар змяненняў у рэгіянальным размеркаванні паказчыкаў разводаў (мал. 2-4). Да пачатку 70-х не існавала значных адрозненняў па гэтаму паказчыку паміж заходнімі і ўсходнімі абласцямі. Адзначым, што ў 60-я гады не было істотных адрозненняў у паказчыках разводаў, вылічаных асобна як для гарадской так і для сельскай часткі насельніцтва, адпаведных рэгіёнаў. Аднак ужо ў 70-х гадах выявілася тэндэнцыя да палярызацыі ўзроўню гэтага паказчыка паміж заходнімі і ўсходнімі абласцямі. Прычым раней яна праявілася ў гарадской (з 1970 г.), а пазней і ў сельскай мясцовасці (з 1979 г.).

На прыкладзе дынамікі гэтага паказчыка можна назіраць як гістарычная мяжа 1939 г. з незразумелых прычынаў "ажыла" праз 30 гадоў пасля яе ліквідацыі. Заўважым, што выявілася яна ў умовах таталітарнага камуністычнага кіравання, калі нельга нават было ўявіць магчымасць узнікнення дыферэнцыяцыі ў сацыяльным ці культурным жыцці асобных рэгіёнаў Беларусі. Безумоўна, рэгіянальныя адрозненні паказчыка разводаў не з'яўляюцца адзіным прыкладам праяўлення даўніх межаў (тут, у першую чаргу, звяртаюць на сябе ўвагу паказчыкі электаральнай статыстыкі з

¹⁵ Смоліч А. Геаграфія Беларусі.

пачатку 90-х гадоў). Аднак перыяд узнікнення дыферэнцыяцыі гэтага паказчыка гаворыць пра глыбокія прычыны самой з'явы: тыя ж самыя прычыны захоўвалі значнасць і ў савецкі перыяд і пасля ўпадку камуністычнай сістэмы.

Варта падкрэсліць той факт, што вызначаная для 70-х гадоў тэндэнцыя дыферэнцыяцыі ў накірунку ўсход-заход поруч з паказчыкамі разводаў уласцівая і некаторым іншым паказчыкам (ніжэй будучь разглядацца паказчыкі захворваемасці на сухоты).

У кантэксце вызначанай праблемы выглядае правамерным меркаванне пра тое, што ступень гістарычна абумоўленай рэгіянальнай дыферэнцыяцыі залежыць ад непасрэдных умоваў функцыянавання грамадства. Пад час жорсткага сацыяльнага кантролю ў перыяд сталінізму рэгіянальныя адрозненні, верагодна, праяўляліся ў меншай ступені, а па меры лібералізацыі жыцця грамадства іх праявы і колькасць формаў пачалі ўзрастаць. Своеасаблівым прарывам у маніфестацыі (раней скрытай) рэгіянальнай спецыфікі з'яўляецца момант правядзення свабодных выбараў, альбо перыяд калі "гістарычны капітал" рэалізуе сябе ў найбольш значных сацыяльных формах. Аднак тут неабходна ўлічваць асаблівасці стану посттаталітарнага грамадства, якое не можа за адзін момант пазбавіцца цяжару савецкай спадчыны.

Надзейным індыкатарам гістарычнай разнароднасці сацыяльнай прасторы заходніх і ўсходніх рэгіёнаў стаў перыяд 90-х, калі ва ўмовах сацыяльнага і эканамічнага стрэсу пачалі паскорана ўзрастаць паказчыкі сацыяльнай паталогіі. Рэгіянальная дыферэнцыяцыя сацыяльнай прасторы ў гэты перыяд выявілася адразу па некалькіх напрамках.

Перш за ўсё, пачаў назірацца рост абсалютных значэнняў тых сацыяльных паказчыкаў, па якіх існавала адрозненне раней. Пры гэтым іх рост па асобных рэгіёнах быў амаль прапарцыянальным, альбо не суправаджаўся істотнымі зменамі ў ступені рэгіянальных адрозненняў. Такім спосабам адрэагавалі паказчыкі злачыннасці, народжаных па-за шлюбам, распаўсюджанасці хворых на сухоты. На малюнках 5-6 прадстаўлена дынаміка паказчыка народжаных па-за шлюбам у заходніх і ўсходніх рэгіёнах (адрозненне паказчыка ў 70-х і 90-х гадах заставалася практычна двухразовым).

Па некаторых з паказчыкаў, такіх як паказчык разводаў, у канцы 90-х назіралася зніжэнне ступені рэгіянальных адрозненняў (на 15-20%).

Тут, неабходна ўлічваць той факт, што змяненні паказчыкаў адбываюцца не толькі ў выніку сацыяльных пераўтварэнняў, але могуць быць выкліканы змяненнямі ў дэмаграфічнай структуры насельніцтва, ці "мадыфікацыямі" самой працэдуры рэгістрацыі паказчыкаў (прыкладам

тут можа быць дынаміка паказчыка спаронаў у канцы 20 ст., ці паказчык траўматызму на вытворчасці, аб якім будзе гаворка ніжэй).

І трэцім, найбольш характэрным для пачатку 90-х варыянтам стала з'яўленне новых, раней ніяк не праяўляўшых сябе рэгіянальных адрозненняў. Гэта ў поўнай меры адносіцца да паказчыка захворваемасці на пранцы і іншыя венерычныя хваробы па рэгіёнах Беларусі (мал.7). Сацыяльны стрэс пачатку 90-х справакаваў “усплёск” узроўню гэтага паказчыка, з пікам яго значэння ў 1996 - 1997 г. Усходнія вобласці прадэманстравалі меншую ўстойлівасць да ўздзеяння неспрыяльных умоваў сацыяльнага асяроддзя. Гэтая з'ява служыць дадатковым довадам на карысць існавання ў асобных рэгіёнах спецыфічнага, гістарычна абумоўленага, соцыякультурнага фону, які па асабліваму, але ў прадказальны спосаб, праяўляе сябе ва ўмовах крызісу.

Да новых сацыяльных праяваў, якія сведчаць пра адносна дрэннае становішчыя ўсходніх абласцей, належаць таксама наркамання і ВІЧ-інфекцыя. Аднак, калі ў заходніх і ўсходніх рэгіёнах Беларусі па гэтых паказчыках тэндэнцыя да дыферэнцыяцыі толькі намецілася, то на мапе Украіны яна ўжо выразна вымаляваная. Гістарычная занальнасць у размеркаванні некаторых новых формаў сацыяльнай паталогіі разглядалася ў табліцы 1.

Хіба не будзе перабольшваннем сцвярджанне, што для значнай колькасці сацыяльных паказчыкаў, у генезе якіх заўважальная роля чыннікаў культурнага асяроддзя, будуць рэгістравацца адрозненні паміж заходнімі і ўсходнімі рэгіёнамі (ацэнку трэба праводзіць з улікам гістарычнай і соцыя-эканамічнай сітуацыі і карыстаючыся працэдурай стандартызавання). Культурны ці цывілізацыйны фон (гістарычны фундамент) вызначае трывалую рэгіянальную адметнасць. Дзеянне культурнага фону разнаплановае, дынамічнае і не мае строга вызначаных механізмаў (альбо мае не спецыфічны характар). Менавіта па гэтай прычыне, акрамя вышэй вызначаных паказчыкаў, на восі ўсход-запад рэгіструецца заўважальная (але не сталая) розніца ў такіх разнапланавых паказчыках, як лічба доўгажыхароў, колькасць дарожна-транспартных здарэнняў, сярэдняя колькасць яек на адну курыцу-нясушку ў прыватных гаспадарках, і г.д. У якасці прыкладу яшчэ аднаго інтэгральнага паказчыка – індикатару сацыяльнага стрэсу – прыведзены дадзеныя па колькасці дзяцей сірот у заходніх і ўсходніх рэгіёнах Беларусі (мал. 8).

Такія паказчыкі, як злачыннасць, смяротнасць ад выпадкаў на вытворчасці і захворваемасць на сухоты ў сілу іх сацыяльнай значнасці і выяўленага характару рэгіянальнай дыферэнцыяцыі на тэрыторыі абедзвюх краінаў будуць разглядацца асобна. Метад, з дапамогаю якога праведзены гэты аналіз, варта аднесці да метадаў сацыяльнай гісторыі,

дзе адпаведнае выкарыстанне знаходзіць працэдура параўнання разнанародных рэгіянальных паказчыкаў (з англамоўнай літаратуры больш знаны як ecological study).

Паказчыкі злачыннасці ў арэале “сутыкнення цывілізацыяў”

Сярод усяго набору сацыяльных паказчыкаў злачыннасць займае асобнае месца. Паказчык злачыннасці з’яўляецца праявай найбольш актуальнай і самай балючай дысфункцыі сацыяльнай сферы. Асаблівае значэнне яна набывае ў перыяд трансфармацыйных зменаў у грамадстве. Таму апраўдана выдзяленне гэтага паказчыка з набору іншых сацыяльных паказчыкаў і яго дэтальны аналіз у кантэксце гістарычнага развіцця рэгіёнаў.

Параўнальны аналіз рэгіянальных характарыстык злачыннасці ў рамках соцыя-гістарычнага падыходу варта разглядаць у якасці аднаго з самых маштабных метадаў вывучэння эпідэміялогіі крымінагенных чыннікаў. Такая маштабнасць прадугледжвае зварот да найбольш агульных культурных і гістарычных механізмаў, якія абумоўліваюць дыферэнцыяцыю крымінагеннай сітуацыі на вялікіх тэрыторыях (альбо ў шэрагу рэгіёнаў). Узбагачанасць і метадалагічная шырыня падыходу адначасова стварае галоўнае абмежаванне і найбольшую вартасць працы. З аднаго боку, высновы зробленыя на падставе аналізу дадзеных па групах рэгіёнаў могуць мець толькі абагулены характар, а іх практычнае значэнне не заўсёды можна выразна вызначыць. Разам з тым, менавіта такія, генералізуючыя паставы, сфармуляваныя па ходу аналізу вялікіх тэрытарыяльных адзінак, могуць разглядацца ў якасці ключавага моманту пры распрацоўцы комплексу мерапрыемстваў барацьбы са злачыннасцю.

Паказчык злачыннасці, як і любы другі сацыяльны паказчык, мае складаную, інтэгральную прыроду і аб’ядноўвае некалькі кампанентаў, кожны з якіх адлюстроўвае дзеянне розных прычынных механізмаў. Аднак, пры ўсёй сваёй гетарагенічнасці, гэты паказчык выяўляе некаторыя агульныя характарыстыкі функцыянавання лакальных супольнасцяў, што ў найбольш шырокім разуменні, можа разглядацца як выява дзеяння культурнага асяроддзя. Іншымі словамі, набор культурных чыннікаў вызначае выявы розных формаў злачыннасці, што знаходзіць адлюстраванне ў іх сумарным паказчыку.

Дадзенае даследаванне адносіцца да тыпу працаў, якія вывучаюць доўгатэрміновыя эфекты гісторыі альбо розныя варыянты дзеяння трывалых структураў гісторыі, сфармаваных у межах уплыву асобных цывілізацыяў (методыка працы прадстаўлена вышэй). Тэарэтычная частка

даследавання грунтуецца на канцэпцыі *longue durée*, сфармуляванай у працах прадстаўнікоў школы Аналаў, і на высновах аб значэнні “гістарычнай траўмы” ў фармаванні трывалых рэгіянальных адрозненняў¹⁶. У разглядаемым выпадку гістарычнай траўмай варта лічыць і факт тэрытарыяльнага дзялення сфераў уплыву дзвюх цывілізацыяў і гістарычны працэс змянення існаваўшых раней дзяржаўных межаў. Пры гэтым, паказчык злачыннасці, па ўсіх “крытэрах”, можа быць залічаны да індикатараў доўгатрывалых гістарычных механізмаў.

Гістарычны прыклад Украіны і Беларусі цікавы ў першую чаргу тым, што ён прадстаўляе існаванне доўгатрывалых адрозненняў, якія выявіліся ў межах некалі адзінай соцыя-эканамічнай і палітычнай прасторы. Блізкасць паказчыкаў выраўноўванне ўзроўню дабрабыту насельніцтва розных рэгіёнаў з’яўлялася непасрэднай мэтай і эфектам савецкай палітыкі. Гэты гістарычны здабытак дазваляе выключыць з параўнальнага аналізу рэгіёнаў значнасць уплыву чыннікаў эканамічнага характару. Такая пазіцыя знаходзіць пацверджанне ў выніках аналізу паказчыкаў узроўню жыцця насельніцтва паасобных рэгіёнаў¹⁷.

Як ужо нагадвалася, прыклад дыферэнцыяцыі сацыяльнай прасторы Украіны лічыцца адной з найбольш вядомых праяваў дзеяння гістарычнага чынніка ў сучасным полі грамадскага жыцця¹⁸. Вынікі папярэдніх даследаванняў сведчаць пра тое, што паказчыкі сацыяльнай паталогіі ў большай ступені праяўляюцца ва ўсходніх рэгіёнах Украіны. Адназначна, можна меркаваць, што і ўзровень злачыннасці таксама будзе вышэйшы на ўсходзе краіны.

Дадзеныя пра размеркаванне ўзроўню злачыннасці па трох гістарычных рэгіёнах краіны прадстаўлены на малюнку 9. Пры гэтым у разглядаемы перыяд (1985 - 2002 г.) выразна праяўляецца гістарычная занальнасць у накірунку ўсход-запад. Практычна штогод гэты паказчык быў значна вышэйшы ва ўсходнім рэгіёне, чым у заходнім (*t-test*, $p < 0.05$), пры гэтым цэнтральны гістарычны рэгіён па ўзроўню злачыннасці ўстойліва займаў прамежкавае становішча.

Высветлены характар размеркавання ў прасторы паказчыка злачыннасці цалкам супадае з характарам размеркавання паказчыкаў іншых сацыяльных хваробаў, таму тут варта казаць пра існаванне

¹⁶ Vovelle M. Ideologies and mentalities; Bourdieu P. Outline of a Theory of Practice.

¹⁷ Салій І.М. Урбанізацыя в Украіні...

¹⁸ Huntington S.P. The Clash of Civilizations?; Barrington L. The geographic component of mass attitudes in Ukraine. P. 601-614; Birch S. Interpreting the regional effect in Ukrainian Politics. P. 1017- 1041; Barrington L.W., & Herron E.S. One Ukraine or Many? P. 53-86; Салій І.М. Урбанізацыя в Украіні...; Чепелевская Л.А. Медико-социальный анализ смертности населения Украины.. С. 182-187.

пэўнай заканамернасці і прадказальнасці спосабу дыферэнцыяцыі сацыяльнай прасторы.

Улічваючы той факт, што зарэгістраваны ўзровень злачыннасці ў некаторай меры заўсёды адрозніваецца ад рэальнага, а адрозненні паказчыкаў злачыннасці ў заходніх і ўсходніх абласцях могуць быць выкліканыя хібамі ў ведамаснай справаздачы, асобна для разгляду быў выбраны паказчык забойстваў. Гэты паказчык, пры ўсёй складанасці ў яго рэгістрацыі з'яўляецца адным з найбольш верагодных сярод розных форм злачыннасці. Дадзеныя аб ўзроўні забойстваў па трох гістарычных рэгіёнах Украіны прадстаўлены на малюнку 10.

Характар геаграфічнага размеркавання паказчыка забойстваў супадае з характарам рэгіянальнай дыферэнцыяцыі сумарнага паказчыка злачыннасці і адлюстроўвае тэндэнцыю да больш высокага ўзроўню праяваў сацыяльнай паталогіі на ўсходзе краіны.

Шэраг гістарычных і геаграфічных прычынаў абумоўліваюць спецыфіку фармавання сацыяльнай прасторы Беларусі (што яшчэ раз падкрэслівае каштоўнасць міжнацыянальнага параўнання). Аднак спецыфіка Беларусі не выключае магчымасці выкарыстання падобнай да прыведзенай вышэй працэдуры соцыя-гістарычнага аналізу.

Параўнальны аналіз спосабу размеркавання сярэдняга значэння паказчыка злачыннасці па двух заходніх і двух усходніх абласцях Беларусі прадстаўлены на малюнку 11. Вынікі параўнання пацвярджаюць існаванне заканамернасці, якая выявілася на мапе Украіны – заходнія рэгіёны ўстойліва дэманструюць больш нізкія паказчыкі злачыннасці, чым ўсходнія.

Акрамя таго, як прадэманстравана ў папярэдняй частцы даследавання, ва ўсходніх абласцях Беларусі, па аналогіі з усходнімі абласцямі Украіны, паказчыкі сацыяльнай паталогіі больш значныя, што дапускае існаванне тут неспрыяльных умоваў соцыя-культурнага асяроддзя.

Параўнанне адноснаў узроўню злачыннасці ва ўсходніх і заходніх рэгіёнах дзвюх краінаў выявіла цікавую тэндэнцыю (табл. 7). Калі ў першай палове 90-х адрозненне паказчыкаў злачыннасці ва ўсходніх і заходніх рэгіёнах Украіны і Беларусі пры некаторых ваганнях было амаль двухкратным, то пасля 1997 г. у абедзвюх краінах стала назірацца тэндэнцыя да змяншэння рэгіянальных адрозненняў, з дасягненнем свайго мінімальнага значэння ў 2002 г. У далейшым на Украіне рэгістравалася некаторае павялічэнне розніцы ў паказчыках злачыннасці паміж усходнімі і заходнімі рэгіёнамі, тады як на Беларусі яна заставалася прыблізна роўнай 1,5.

Прадстаўленае ў табліцы падабенства ў тэндэнцыі да змяненняў рэгіянальных паказчыкаў у абедзвюх краінах не можа мець адназначнага тэарэтычнага тлумачэння. Гэта абумоўлена шэрагам прычынаў.

Па-першае, заходнія і ўсходнія рэгіёны Украіны і Беларусі не супастаўныя па многіх гістарычных і соцыя-культурных характарыстыках, таму кожнае параўнанне будзе мець толькі арыенціровачны характар. Так, па абсалютных паказчыках злачыннасці заходнія вобласці Беларусі больш набліжаюцца да ўзроўню цэнтральнага рэгіёну Украіны. У кантэксце прадстаўленага даследавання бясспрэчны інтарэс уяўляюць рэгістраваныя адрозненні ва ўзроўні злачыннасці паміж Украінай, Беларуссю і Расейскай Федэрацыяй. Так, у 2002 г. паказчык злачыннасці (на 10 000 тыс. насельніцтва) у гэтых краінах, адпаведна, быў роўны 95,5; 134,0 і 175,6.

Па-другое, ацэнка рэгіянальных адрозненняў робіцца цяжкаю з-за асаблівасцяў працэсаў, якія адбываюцца на розных сістэмных узроўнях – агульнанацыянальным і рэгіянальным. Акрамя таго, яна патрабуе аналізу ўсіх асноўных складовых паказчыка злачыннасці і даследавання эфектыўнасці метадаў рэгістрацыі ў розных дзяржавах.

Тым не менш, прадстаўлены прыклад можа разглядацца ў якасці аднаго з ўскосных доказаў існавання пэўнай агульнай накіраванасці ў развіцці сацыяльных працэсаў дзвюх дзяржаваў. Паводле тэрміналогіі Бурдзэ, у гэтым выпадку можна назіраць агульныя праявы і формы рэгуляванай імправізацыі ў працы гісторыі¹⁹.

Табліца 7. Адносіны паказчыка злачыннасці ўсходніх і заходніх абласцей для Украіны і Беларусі (1990-2005 г.)

	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Украіна	2,16	1,86	2,18	1,84	1,79	1,77	1,84	1,78	1,63	1,95	1,95	1,82
Беларусь	1,94	2,08	1,94	1,96	1,80	1,78	1,83	1,77	1,50	1,46	1,51	1,55

Па аналогіі з Украінай, была прасочаная дынаміка паказчыка забойстваў у заходніх і ўсходніх абласцях Беларусі (мал. 12). Заўважым што, былі даследаваныя розныя гістарычныя прамежкі – 60-я гады 20 ст. і сучасны этап (1990 – 2005 г.). Нягледзячы на істотныя ваганні рэгіянальных адрозненняў (адносіны паказчыкаў у 1960 г. склалі 1,7, а ў 1965 г. усяго 1,1) на працягу ўсяго даследаванага перыяду паказчык забойстваў ва ўсходніх рэгіёнах быў вышэйшы. Пры гэтым, і ў перыяд 60-х, і ў 90-я гады сярэдняя велічыня ў адносінах паказчыка забойстваў усходніх і заходніх рэгіёнаў краіны складала 1,4. Тым не менш, на сучасным этапе рэгіянальныя адрозненні

¹⁹ Bourdieu P. Outline of a Theory of Practice.

робяцца больш заўважальнымі і сацыяльна значнымі з-за росту іх абсалютных значэнняў.

Неабходна адзначыць, што ўстойлівыя і статыстычна значныя рэгіянальныя адрозненні па ўзроўню забойстваў назіраюцца паміж ўсходнімі і заходнімі раёнамі Менскай і Віцебскай абласцей Беларусі (гл. вышэй). Мяжа 1939 г. дзяліла тэрыторыю гэтых абласцей на ўсходнюю і заходнюю часткі. Сёння гэтая мяжа праяўляецца ў спецыфіцы сацыяльных паказчыкаў на ўзроўні раёнаў альбо задае даволі выразныя геагістарычныя рысы для адносна невялікіх рэгіянальных супольнасцяў.

Тут жа варта адзначыць, што на тэрыторыі Беларусі рэгіянальныя адрозненні паказчыкаў злачыннасці і забойстваў адпавядаюць характару геаграфічных адрозненняў у размеркаванні цэлага комплексу сацыяльных і дэмаграфічных паказчыкаў, што дазваляе, як і ў выпадку з Украінай, казаць аб існаванні неспрыяльнага (у большай ступені) соцыя-культурнага фону ва ўсходніх абласцях, альбо меншай устойлівасці лакальных супольнасцяў гэтых абласцей да дзеяння дэструкцыйных чыннікаў.

У шэрагу даследаванняў былі прадстаўленыя довады на карысць таго, што бачныя адрозненні сацыяльных паказчыкаў паміж заходнімі і ўсходнімі рэгіёнамі Украіны і Беларусі не выкліканыя асаблівасцямі складу насельніцтва па полу альбо ўзросту, і яны не залежаць ад іншых “кампазіцыйных” характарыстыкаў рэгіёнаў²⁰. Дыферэнцыяцыя “ўсход-захад” у большай ступені з’яўляецца “унутранай” праявай, гістарычна абумоўленай рысай жыцця асобных рэгіёнаў, якая можа быць акрэсленая з дапамогаю такіх абагульненых тэрмінаў як культурнае асяроддзе, рэгіянальная ментальнасць, псіхасацыяльная кампазіцыя і іншыя. Падобная рэгіянальная спецыфіка, у большай альбо меншай ступені, тыповая для ўсяго насельніцтва рэгіёну незалежна ад полу, узросту і мейсца жыхарства.

У якасці пацверджання выказанага меркавання прадстаўлены паказчыкі забойстваў асобна для гарадскога і сельскага насельніцтва заходніх і ўсходніх абласцей Беларусі (мал. 13 і 14), і паказчыкі забойстваў мужчын у розных узроставых групах (мал. 15) (дадзеныя па ўзроставых групах вызначаны за 1999 г. – год апошняга перапісу насельніцтва Беларусі).

Уплыў культурнага асяроддзя адначасова вызначае фармаванне разнастайных формаў супрацьпраўных дзеянняў, што сведчыць пра неспецыфічны характар і існаванні розных пунктаў прыкладання ў дзеянні культурных чыннікаў. Таму варта спадзявацца на тое, што гэты гістарычна сфармаваны соцыя-культурны фон будзе вызначыць і рэгіянальныя

²⁰ Kandrychyn S. Podziały historyczne a zróżnicowanie przestrzeni społecznej Białorusi; Barrington L.W., & Herron E.S. One Ukraine or Many? P. 53-86; Салій І.М. Урбанізацыя в Украіні ...

адrozenні іншых відаў правапарушэнняў, а не толькі асабліва цяжкіх. Дадзеныя аб выпадках хуліганства (мал. 16) і злачыннасці сярод падлеткаў (таб. 8) па рэгіёнах Беларусі пацвярджаюць вызначаную тэндэнцыю. У параўнанні з заходнімі ва ўсходніх абласцях Беларусі ў сярэднім рэгіструецца выпадкаў хуліганства ў 1,6 разы больш (перыяд 2000 – 2004 г.)²¹, і тут жа большая лічба непаўналетніх злачынцаў (з улікам таго, што колькасць насельніцтва ў дзвюх ўсходніх і дзвюх заходніх абласцях Беларусі супараўнальная, то апраўдана і параўнанне абсалютных значэнняў)²².

Адрозненне ва ўзроўні лічбаў злачыннасці непаўналетніх ва ўсходніх і заходніх абласцях, верагодна, можна разглядаць як адно са звёнаў дзеяння механізму “самафармавальных структураў”²³, які абумоўлівае працяглае існаванне градыенту злачыннасці.

Абмежаванні

У гэтай частцы даследавання акцэнт быў зроблены на значнасці ўплыву культурнага асяроддзя ў працэсе фармавання паказчыкаў злачыннасці і забойстваў. Варта падкрэсліць, што няма рэальнай магчымасці вылучыць які-небудзь асноватворны кампанент культурнай сферы альбо гістарычна абумоўлены механізм культурнага ўплыву. Верагодна, тут нельга казаць і пра значнасць адметнай культурнай традыцыі, альбо пра вылучэнне асобных носьбітаў культурнай традыцыі. Спецыфічныя якасці культурнага асяроддзя як бы “размяркоўваюцца” паміж усімі прадстаўнікамі рэгіянальнай супольнасці, гэтыя супольныя рысы робяцца агульным набыткам як у гістарычным сэнсе, так і ў іх канкрэтным сацыяльным выяўленні. Падобная тэарэтычная расплывістасць і метадалагічная неўхvatнасць рэгіянальнай спецыфікі ўяўляе адно з асноўных абмежаванняў для яе навуковага аналізу. Такі аналіз зазвычай патрабуе комплекснага падыходу, а дэталізацыя пераўтвараецца ў метадалагічна спрэчную працэдуру.

Акрамя таго, патэнцыйная значнасць культурных чыннікаў не выключае магчымасць уплыву іншых прычынаў у фармаванні паказчыкаў злачыннасці. У праведзеным аналізе не ўлічваліся магчымасці ўздзеяння іншых гістарычных і прыродных механізмаў, якія ў стане выклікаць

²¹ Проблемы социального сиротства в цифрах 1990-2003 г. // Информационный бюллетень. Министерство образования РБ. Мн., 2004. Вып. 1.

²² Прокуратура Республики Беларусь. Отдел анализа практики прокурорского надзора. Криминологическая характеристика хулиганства в Республике Беларусь за 2000-2000 гг. Мн., 2006.

²³ Прокуратура Республики Беларусь. Отдел ситуационно-аналитического обеспечения. Криминологический анализ преступности несовершеннолетних в Республике Беларусь за 2000-2000 гг. и эффективности мер по её предупреждению. Мн., 2005.

спецыфіку рэгіянальных паказчыкаў на тэрыторыі Украіны і Беларусі. Спосабы спалучэння розных гістарычных чыннікаў і іх сумарны эффект у фармаванні адметных характарыстыкаў сацыяльнай прасторы быў прадстаўлены аўтарам ў асобных даследаваннях²⁴.

Падсумаванне аналізу гістарычнай дыферэнцыяцыі паказчыкаў злачыннасці:

1. На тэрыторыі Украіны і Беларусі існуе адметная заканамернасць у характары размеркавання паказчыкаў злачыннасці. Больш высокі ўзровень злачыннасці рэгіструецца ва ўсходніх рэгіёнах, а больш нізкі ў заходніх.

2. Адрозненне паказчыкаў злачыннасці ў розных гістарычных рэгіёнах абедзвюх краінаў дапускае значнасць уплыву гістарычнага чынніка ў фармаванні трывалых сацыя-культурных характарыстыкаў рэгіёнаў. Пры гэтым жыццёўстойлівасць адметных рэгіянальных рысаў захавалася, нягледзячы на савецкі перыяд сацыя-культурнай уніфікацыі.

3. Падабенства характару геаграфічнага размеркавання паказчыкаў злачыннасці на тэрыторыі Украіны і Беларусі дазваляе вызначыць агульныя рысы ў дзеянні гістарычных механізмаў. Адно з тлумачэнняў гэтаму можа заключацца ў спосабе геаграфічнага і гістарычнага супрацьстаўлення дзвюх цывілізацый на тэрыторыі Усходняй Еўропы.

4. Градыент дыферэнцыяцыі ўзроўню злачыннасці супадае з накіраванасцю ў размеркаванні цэлага комплексу сацыяльных і дэмаграфічных паказчыкаў, што дазваляе казаць аб комплексных праявах дзеяння гістарычных чыннікаў. Акрамя таго, падобная інтэгральнасць сацыяльнай маніфестацыі найбольш адэкватна можа апісвацца з дапамогаю тэрмінаў, якія зазначаюць спецыфіку цывілізацыйнага развіцця.

5. Адрозненне рэгіянальных паказчыкаў злачыннасці верагодна абумоўлена агульнай спецыфікай культурнага асяроддзя рэгіёнаў. Гэта азначае, што чыннікі культурнай сферы аказваюць шматнакіраванае дзеянне і выклікаюць некаторыя агульныя, характарыстычныя формы паводзінаў.

6. Вынікі даследавання зазначаюць той факт, што рэгіянальныя паказчыкі злачыннасці і смяротнасці ад забойстваў могуць быць выкарыстаныя, разам з іншымі сацыяльнымі паказчыкамі, для апісання дзеяння доўгіх структураў гісторыі (*longue durée*).

²⁴ Kondrichin S., and Lester D. Suicide in Belarus. P. 167-171; Kandrychyn S. Нараткі да сацыяльна-дэмаграфічнага раянавання Беларусі. С. 27 – 41; Kondrichin S.V., Lester D. Suicide in the Ukraine. P. 32-33; Kandryczyn S. Podziały historyczne i „długie trwanie” struktur społecznych...S. 14-22; Kandrychyn S. Podziały historyczne a różnicowanie przestrzeni społecznej Białorusi.

Табліца 8. Лічба злачынстваў здзейсненых непаўналетнімі ў дзвюх заходніх і ў дзвюх ўсходніх абласцях Беларусі (2000-2004 г.)

	насельніцтва ва ўзросце 15-17 год (2003 г.)	2000	2001	2002	2003	2004
заходнія вобласці	133 157	1692	1418	1493	1695	2068
ўсходнія вобласці	135 816	2559	2010	2170	2440	2553

Крыніца: Пракуратура Рэспублікі Беларусь (Прокуратура Республики Беларусь. Отдел анализа практики прокурорского надзора. Криминологическая характеристика хулиганства в Республике Беларусь за 2000-2000 гг. Мн., 2006.)

Рэгіянальная дыферэнцыяцыя ўзроўню траўматызму на вытворчасці

У прадстаўленым даследаванні разглядаецца характар рэгіянальнага размеркавання паказчыка траўматызму на вытворчасці ў кантэксце гістарычнай занальнасці Украіны і Беларусі. Працэс фармавання гэтага паказчыка знаходзіцца пад ўплывам комплексу характарыстыкаў культурнага асяроддзя, пры гэтым сам характар дзеяння культурных чыннікаў шматнакіраваны.

Сярод асноўных этыялагічных кампанентаў культурнага асяроддзя, адказных за фармаванне сумарнага паказчыка траўматызму на вытворчасці, неабходна вызначыць эфектыўнасць мерапрыемстваў па стварэнню адпаведных умоваў працы, кантроль за выкананнем тэхналагічнага працэсу (культура арганізацыі і тэхналагічная дысцыпліна), выкананне кожным працаўніком мераў бяспекі і выкананне патрабаванняў працоўнай дысцыпліны (культура асобы і індывідуальная дысцыпліна), выкананне парадку рэгістрацыі і справаздачы выпадкаў траўматызму на вытворчасці (як элемент тэхналагічнай дысцыпліны і культуры вытворчасці), павага да жыцця і здароўя асобы (як праява агульнай культуры і суаднясення да каштоўнасцяў цывілізацыі).

Беручы да ўвагі факт існавання гістарычна абумоўленых адрозненняў у характарыстыках культурнага асяроддзя паміж заходнімі і ўсходнімі рэгіёнамі Украіны і Беларусі, варта спадзявацца на праяўленне рэгіянальных адрозненняў і ва ўзроўні траўматызму на вытворчасці.

Неабходна адзначыць, што правядзенне параўнальнага аналізу рэгіянальных паказчыкаў траўматызму патрабуе выканання працэдуры стандартызацыі матэрыялу даследавання. Перш за ўсё, тут маецца на ўвазе існаванне адрозненняў ва ўзроўні траўматызму паміж рознымі галінамі вытворчасці і ў розных формах гаспадарчай дзейнасці. Віды вытворчасці, звязаныя з павышанай рызыкай траўматызму, нераўнамерна прадстаўленыя ў раней выдзеленых групам рэгіёнаў (галоўным чынам, гэта адносіцца да Украіны). Правесці працэдуру стандартызацыі ў належным аб'ёме і параўнаць рэгіянальныя паказчыкі траўматызму па асобных галінах вытворчасці ў рамках нашага даследавання няма магчымасці. Тым не менш, пераадолець вызначаную метадалагічную перашкоду магчыма шляхам правядзення фармалізаванай стандартызацыі: з аналізу павінны быць выключаныя рэгіёны, дзе сканцэнтраваныя прадпрыемствы і галіны вытворчасці з высокай рызыкай траўматызму (горназдабываючая вытворчасць) – менавіта Данецкая і Луганская вобласці. Гэтыя вобласці маюць самыя высокія паказчыкі траўматызму на Украіне. Пасля выключэння гэтых дзвюх абласцей з аналізу, усходні рэгіён будзе прадстаўлены 10 абласцямі і аўтаномнай рэспублікай Крым.

Акрамя таго, працэдура соцыя-гістарычнага аналізу першасна дапускае адносную раўнамернасць у размеркаванні рызыкі траўмы на вытворчасці паміж астатнімі рэгіёнамі²⁵. Такое метадалагічнае выраўноўванне з'яўляецца неабходнай умовай правядзення параўнання вялізных тэрытарыяльных адзінак, і разам з тым, гэта непазбежны недахоп падобнага тыпу аналізу, які змушае ігнараваць лакальную спецыфіку.

З улікам комплекснага ўплыву пасля фармулявання прадпаставаў пра комплексны ўплыў чыннікаў культурнага асяроддзя на паказчыкі траўматызму на вытворчасці, належыць дапусціць іх роўны ўнесак у розныя сферы вытворчасці. Улічваючы непазбежныя абмежаванні падобнай метадалагічнай пазіцыі, прадстаўленае даследаванне хутчэй варта разглядаць як пачатковы этап верыфікацыі гіпотэзы аб ролі гістарычных чыннікаў у фармаванні паказчыкаў траўматызму на вытворчасці.

З улікам вышэй прадстаўленага спосабу выдзялення трох гістарычных рэгіёнаў Украіны праведзена параўнанне сярэдніх значэнняў паказчыкаў траўматызму на вытворчасці са смяротным зыходам (мал. 17).

Размеркаванне паказчыкаў траўматызму на вытворчасці ў цэлым адлюстроўвае характар гістарычнага раянавання тэрыторыі Украіны. Выяўлена працяглае адрозненне па ўзроўню траўматызму паміж заходняй і ўсходняй групам рэгіёнаў. Прычым, у перыяд з 1995 па 2002 г. гэтае адрозненне было статыстычна значным (t-test, $p < 0.05$). Велічыня паказчыкаў

²⁵ У Беларусі сярод прадстаўнікоў розных спецыяльнасцяў выпадкі траўматызму на вытворчасці часцей адбываюцца ў слесараў, трактарыстаў і кіроўцаў.

траўматызму ў цэнтральным гістарычным рэгіёне знаходзіліся, як правіла, паміж узроўнем палярных рэгіёнаў.

Падобны характар геаграфічнага размеркавання паказчыкаў траўматызму на вытворчасці ў цэлым адпавядае накіраванасці градыенту паказчыкаў сацыяльнай паталогіі, які дэманструе рост у напрамку з захаду на ўсход.

Прадстаўленыя вынікі адпавядаюць логіцы вышэй прыведзеных меркаванняў пра комплексны ўплыў культурнага асяроддзя на розныя праявы грамадскага жыцця і вытворчасці, аб залежнасці характарыстыкаў сацыяльнай прасторы ад гістарычных чыннікаў і аб адноснай трываласці гэтых праяваў.

Варта адзначыць, што пасля 2002 г. суадносіны разглядаемых паказчыкаў паміж рэгіёнамі пачалі змяняцца: на фоне агульнага зніжэння паказчыка траўматызму на вытворчасці ў цэлым па краіне, яго ўзровень у трох групах рэгіёнаў Украіны заўважальна пачаў “выраўноўвацца”. Больш пераканаўча пра існаванне падобнага “выраўноўвання” сведчаць агульныя паказчыкі траўматызму на вытворчасці па выбраных рэгіёнах (альбо траўматызму са стратай працаздольнасці на тэрмін ад адных сутак і болей і выпадкаў са смяротным зыходам) (мал. 18). Перш за ўсё, кідаецца ў вочы выразнае зніжэнне ўзроўню агульнага паказчыка траўматызму на вытворчасці за кароткі адрэзак часу. У цэлым па краіне ў 2005 г. у параўнанні з 1990 г. гэты паказчык зменшыўся з 62 да 18, альбо зменшыўся ў 3,4 разы (мал. 19). Трэба падкрэсліць, што на фоне такога абвальнага зніжэння (хутчэй уяўнага чым рэальнага) рэгіструецца заўважальнае памяншэнне рэгіянальных адрозненняў. Так, калі ў 80-х і 90-х гадах адрозненне паказчыкаў заходняга і ўсходняга рэгіёнаў было статыстычна значным, то ў пачатку новага стагоддзя праяўляецца толькі тэндэнцыя да захавання раней вызначаных адрозненняў. Прадстаўлены фактычны матэрыял варта ацэньваць у параўнанні з вынікамі аналагічнага аналізу праведзенага для рэгіёнаў Беларусі.

У цэлым для Беларусі ў перыяд пасля 1991 г. характэрна аналагічная тэндэнцыя да хуткага зніжэння афіцыйных паказчыкаў узроўню траўматызму на вытворчасці. У 2005 г. у параўнанні з 1990 г. гэты паказчык зменшыўся ў 3,7 разы (з 45 да 12 на 10 000 працуючых).

Падобная ж тэндэнцыя да выраўноўвання гэтага паказчыка назіралася і на рэгіянальным узроўні. Прыгадаем, што ў выпадку Беларусі соцыя-гістарычнае параўнанне можна праводзіць паміж дзвюма ўсходнімі (Магілёўская і Гомельская) і дзвюма заходнімі (Берасцейская і Гарадзенская) абласцямі. Да 1939 г. гэтыя вобласці былі падзеленыя лініяй дзяржаўнай мяжы паміж СССР і Польшчай. У працы такі гістарычны падзел выкарыстаны як адпаведны метадалагічны інструмент (яго абмежаванні былі вызначаныя раней).

Характар размеркавання дадзеных аб ўзроўні траўматызму на вытворчасці ў заходніх і ўсходніх рэгіёнах Беларусі патрабуе выдзялення дзвюх асобных этапаў. Першы этап - да 1996 г., калі рэгістраваліся ўстойлівыя адрозненні па гэтаму паказчыку паміж групамі рэгіёнаў. Другі этап, пачаўся пасля 1996 г. Ён характарызаваўся хуткім “сціраннем” рэгіянальных адрозненняў у паказчыках траўматызму на вытворчасці, якія рэгістраваліся ў папярэднія дзесяцігоддзі.

Ніжэй прадстаўленая дынаміка характару размеркавання сярэдняга значэння паказчыка траўматызму на вытворчасці ў заходніх і ўсходніх рэгіёнах асобна для першага (мал. 20 а) і другога этапу (мал. 20 б). Падкрэслім, што на графіках прадстаўлены агульны паказчык пацярпелых ад няшчасных выпадкаў на вытворчасці са стратай працаздольнасці на адзін працоўны дзень і больш, разам са смяротнымі выпадкамі на 10 000 занятых на вытворчасці.

Дынаміка паказчыка траўматызму са смяротным зыходам для заходніх і ўсходніх абласцей Беларусі прадстаўленая асобна на малюнку 21. З графіка бачна, што гэты паказчык таксама дэманструе рэгіянальную дыферэнцыяцыю да 1996 г. і яе адсутнасць пасля 1996 г.

Адзначым, што ў 2002 г. паказчык траўматызму са смяротным зыходам для заходніх і ўсходніх абласцей Беларусі складаў каля 0,06 (на 1 000 працоўных), такі ж быў ўзровень гэтага паказчыка і для заходніх абласцей Украіны. У цэлым для Беларусі і Украіны ён быў, адпаведна, 0,059 і 0,1; тады як для Расеі ў тым жа годзе ён быў роўны 0,138.

Аднак сама працэдура параўнання нацыянальных (як і рэгіянальных) паказчыкаў у даным выпадку мае значныя абмежаванні, што абумоўлена характарам і тэмпам зменаў сацыяльна-эканамічных умоваў гаспадарання пасля 1991 г. і асаблівасцямі палітычнага і эканамічнага становішча ў кожнай з краінаў. Тым не менш, на прыкладзе дынамікі афіцыйнага паказчыка траўматызму на вытворчасці можна казаць пра некаторае падабенства сацыяльна-эканамічных пераўтварэнняў на нацыянальным і рэгіянальным ўзроўні для Украіны і Беларусі.

На падставе афіцыйных паказчыкаў цяжка рабіць высновы аб тым, як у рэчаіснасці змяніўся ўзровень траўматызму на вытворчасці пасля 1991 г. Яго зніжэнне тут хутчэй можа з’яўляцца вынікам памяншэння рэальных аб’ёмаў вытворчасці, закрыццём альбо прастоямі многіх прадпрыемстваў, распаўсюджаннем няпоўнай працоўнай занятасці і доўгатэрміновых адпачынкаў, развіццём прыватнага сектару эканомікі (што можа быць звязана з недаўлікам фактаў траўмаў на вытворчасці), змяненнем парадку і ўмоваў рэгістрацыі фактаў траўматызму і нейкімі іншымі прычынамі. У новых умовах гаспадарання рэальныя лічбы траўматызму на вытворчасці метадалагічна цяжка ўлоўліваюцца, яны “расплываюцца” адразу па

некалькіх прычынах. Найбольш верагоднымі механізмамі статыстычнай памылкі з'яўляюцца больш жорсткія патрабаванні эканамічнага і арганізацыйнага характару да самой працэдурі рэгістрацыі фактаў траўмы на вытворчасці, што прымушае працадаўцаў да фальшавання.

Сітуацыя са змяненнем рэгіянальных паказчыкаў траўматызму на Беларусі шмат у чым адлюстроўвае характар змяненняў сацыяльна-палітычнай сітуацыі ў краіне. Улічваючы той факт, што паказчык траўматызму на вытворчасці адносіцца да групы “крытэрыяў” па якіх ацэньваецца праца асобных службаў і кіраўніцтва прадпрыемства, то з дапамогаю пэўных маніпуляцыяў зацікаўлення асобы могуць дасягнуць пажаданага выніку. Верагодна, менавіта прычыны сацыяльнага і палітычнага характару паскорылі “выраўноўванне” рэгіянальных паказчыкаў траўматызму на Беларусі, аднак рабіць заключныя высновы тут немагчыма, тым больш, што рэгіёны Украіны дэманструюць падобную тэндэнцыю.

На гэтым прыкладзе мы бачым дзеянне адразу двух ўскосных крытэраў нізкай ступені верагоднасці статыстычных дадзеных. Па-першае, гэта сам факт зацікаўленасці дзяржаўных службоўцаў у канкрэтных паказчыках статыстычнай справаздачы. Па-другое, гэта “раптоўнае”, з улікам рэальнага сацыяльна-эканамічнага становішча рэгіёнаў, змяненне характару рэгіянальнага размеркавання. Устойлівасць рэгіянальных паказчыкаў і адсутнасць нечаканых перападаў з'яўляецца адным з укосных крытэраў верагоднасці дадзеных, тады як іх скачкападобнае змяненне, акрамя фактаў калькуляцыі, можа быць абумоўлена выразнымі сацыяльнымі катастрофамі альбо радыкальнай трансфармацыяй самых асноў грамадства.

Хутчэй за ўсё, няма рэальнай магчымасці і лагічнай мэтазгоднасці праяўлення навуковай верыфікацыі сфармуляваных палажэнняў, у значнай ступені, яны застануцца толькі гіпотэзай. Аднак у метадалагічным плане неабходна ўлічваць, што ў сучасных умовах верагоднасць паказчыкаў траўматызму на вытворчасці для Украіны і Беларусі з'яўляецца даволі няпэўнай.

Такім чынам, параўнальны соцыя-гістарычны аналіз рэгіянальных паказчыкаў траўматызму на вытворчасці па рэгіёнах Украіны і Беларусі дазваляе выказаць меркаванне адразу аб двух розных працэсах:

1. ён вызначае існаванне трывалых адрозненняў паміж ўсходнімі і заходнімі рэгіёнамі да 1996 г. для Беларусі і да 2000 г. для Украіны;
2. ставіць пад сумніў верагоднасць пазнейшых дадзеных афіцыйнай статыстыкі ў гэтай сферы.

Абмежаванні даследавання і высновы

У артыкуле неаднаразова падкрэсліваўся факт існавання шэрагу абмежаванняў аналізу рэгіянальных паказчыкаў траўматызму на вытворчасці. Іх пераадоўванне прадугледжвае пашырэнне сферы і палыбленне аналізу, выкарыстанне комплексу розных метадалагічных працэдураў. Тым не менш, прадстаўленыя вынікі могуць разглядацца як першапачатковы этап верыфікацыі гіпотэзы аб уплыве гістарычных прычынаў на працэс фармавання рэгіянальных паказчыкаў траўматызму на вытворчасці. Пры гэтым, дзеянне гістарычных механізмаў, верагодна, можа праяўляцца пры дапамозе трывалых характарыстыкаў культурнага асяроддзя рэгіёнаў. Ёсць падставы меркаваць, што на пэўных этапах гістарычнага развіцця рэгіянальныя паказчыкі траўматызму на вытворчасці, у наборы з іншымі сацыяльнымі і дэмаграфічнымі паказчыкамі, могуць быць выкарыстаныя для разгляду механізмаў дзеяння трывалых структураў гісторыі *longue durée*.

Захворваемасць на сухоты ў арэале “сутыкнення цывілізацыяў”

Сухоты, разам з алкагалізмам, наркаманіяй, венерычнымі захворваннямі і ВІЧ-інфекцыяй з’яўляюцца найчасцей называнымі “медыцынскімі” праявамі сацыяльных хваробаў. У гэтым небяспечным спісе сухоты займаюць асаблівае месца. Гісторыя распаўсюджання і сацыяльная значнасць гэтага захворвання пераўтварылі паказчык захворваемасці на сухоты ў найбольш вядомы індикатар развіцця грамадскіх інстытутаў і паказчык стану ўсёй культурнай сферы.

Нягледзячы на інфекцыйную прыроду, па ўсіх асноўных крытэрах сухоты могуць прадстаўляць групу сацыяльных хваробаў. Сацыяльныя і культурныя чыннікі вызначаюць асноўныя эпідэміялагічныя і патафізіялагічныя характарыстыкі гэтага захворвання – распаўсюджанасць і ўзровень захворваемасці, эфектыўнасць прафілактыкі і своечасовае выяўленне, устойлівасць імуннай сістэмы і канчатковы эффект ад праведзенага лячэння. Акрамя таго, людскія і эканамічныя страты выступаюць галоўным крытэрам і маюць найбольшую сацыяльную значнасць.

Ёсць усе падставы меркаваць, што эпідэміялагічныя, таксама як і клінічныя праявы сухотаў у значнай ступені з’яўляюцца адлюстраваннем дзеяння цэлага набору сацыя-культурных чыннікаў, альбо праяўляюць характар дзеяння культуры асяроддзя на ўзроўні асобы і ўсёй папуляцыі. Гэта азначае, што сацыя-культурны этыялагічны кампанент, разам з шэрагам іншых (кліматчным, эканамічным і г.д.) вызначаюць

асноўныя эпідэміялагічныя характарыстыкі захворвання. Такім чынам, правамоцным будзе меркаванне пра тое, што гістарычна абумоўленая спецыфіка культурнага асяроддзя рэгіёнаў павінна знаходзіць адлюстраванне ва ўзроўні захворваемасці на сухоты. Безумоўна, уплыў соцыякультурнага этыялагічнага кампаненту будзе больш выразным у выпадку, калі ў даследаваных папуляцыях (тут папуляцыях заходніх і ўсходніх рэгіёнаў) уздзеянне іншых прычынных механізмаў будзе прыблізна падобным. Так, маюцца ўсе падставы лічыць, што паказчыкі эканамічнага дабрабыту ўсходніх і заходніх рэгіёнаў у савецкія часы істотна не адрозніваліся, а паміж рэгіёнамі Беларусі не існавала значных кліматычных і біяфізічных адрозненняў.

У прадстаўленым даследаванні ў якасці аднаго з маркёраў сацыяльнага асяроддзя разглядаецца паказчык захворваемасці на сухоты. Акцэнт зроблены на ацэнцы ролі гісторыка-геаграфічнага чынніка ў фармаванні рэгіянальных адрозненняў ва ўзроўні захворваемасці на сухоты. Методыка апісана вышэй. Задачай гэтай часткі даследавання з'яўляецца ацэнка патэнцыйных магчымасцей соцыя-гістарычнага аналізу ў вывучэнні рэгіянальных паказчыкаў захворваемасці на сухоты.

У працы выкарыстаныя афіцыйныя статыстычныя дадзеныя аб захворваемасці на сухоты, якія прадстаўлены ў гадавых справаздачах цэнтральных статыстычных устаноў Украіны і Беларусі, а таксама ў статыстычнай дакументацыі міністэрстваў аховы здароўя гэтых краінаў.

Вынікі даследавання

З улікам раней прапанаванага рэгіянальнага дзялення была праведзеная ацэнка ўзроўню захворваемасці на сухоты ў трох гістарычных рэгіёнах Украіны (мал. 22). У храналагічным вымярэнні рэгіянальны расклад паказчыкаў патрабуе вылучэння двух асобных этапаў.

Першы этап распачаўся яшчэ ў савецкія часы і працягваўся ў першай палове 90-х. Ён характарызуецца падабенствам ва ўзроўні захворваемасці на сухоты трох гістарычных групаў рэгіёнаў.

Другі этап пачаўся ў канцы 90-х, калі зрабіліся заўважальнымі рэгіянальныя адрозненні ва ўзроўні захворваемасці на сухоты паміж гістарычнай левабярэжнай і правабярэжнай Украінай (апошняя аб'ядноўвае цэнтральны і заходні рэгіён). Пры гэтым, пачынаючы з 1999 г., адрозненні паміж усходнім і заходнім рэгіёнам сталі статыстычна значнымі (t -test, $p < 0.05$). Тут жа адзначым, што з 1999 г. пачала вызначацца тэндэнцыя да з'яўлення некаторай розніцы ў паказчыках паміж цэнтральнай і заходняй групамі, аднак гэтая розніца была нетрывалая і не мела статыстычнай значнасці.

Растлумачыць з'яўленне вызначанай этапнасці, здаецца, нецяжка, калі прыняць да ўвагі папярэднія вынікі негатыўнага ўплыву сацыяльнага асяроддзя менавіта ва ўсходніх рэгіёнах Украіны (у гэтых рэгіёнах вышэйшыя паказчыкі злачыннасці, алкагалізму, наркаманіі, разводаў, выпадкаў нараджэння па-за шлюбам, венерычных хваробаў і г.д.). Таму выглядае лагічным і меркаванне пра тое, што па меры пагаршэння сацыяльна-эканамічнай сітуацыі і павялічэння негатыўнага ўплыву сацыяльнага асяроддзя на стан здароўя, захворваемасць на сухоты больш хуткімі тэмпамі будзе ўзрастаць менавіта ва ўсходніх рэгіёнах.

Аднак падобная пазіцыя мае істотныя абмежаванні. Паўнаважасная ацэнка характару і зменаў эпідэміялагічнай сітуацыі ў захворваемасці на сухоты ў розных рэгіёнах Украіны патрабуе больш дэталёвага разгляду іншых прычынных механізмаў, ў першую чаргу, дзеяння чыннікаў несацыяльнай прыроды. Іншымі словамі, тут патрабуецца ўлік набору біякліматыхных і геафізічных прычынных сувязяў.

Выглядаюць абгрунтаванымі першасныя меркаванні пра тое, што чыннікі прыроднага асяроддзя ў большай ступені аказваюць негатыўны ўплыў менавіта ў заходніх рэгіёнах Украіны у параўнанні з усходнімі. Спецыфіка навакольнага асяроддзя (якая аб'ядноўвае шырокую групу патэнцыйных механізмаў) магла б служыць тлумачэннем таго факту, што заходнія тэрыторыі Украіны яшчэ ў савецкія часы мелі самыя высокія паказчыкі смяротнасці ад хваробаў органаў дыхання, тады як па ўсіх іншых асноўных групах захворванняў смяротнасць тут была значна ніжэй.

Апроч таго выглядае трохі “нечаканай”, з улікам папярэдне прадстаўленых дадзеных аб дыферэнцыяцыі сацыяльных паказчыкаў паміж усходам і захадам Украіны, адносна раўнамернасць рэгіянальных паказчыкаў захворваемасці на сухоты ў савецкія часы. Чаму гэты паказчык не адрэагаваў падобна як рэгіянальныя паказчыкі злачыннасці, разводаў, алкагалізму і г.д.? Больш за тое, гэтае ж пытанне прымушае згадаць і прыклад Беларусі, дзе заўважальныя адрозненні ў паказчыках захворваемасці на сухоты адзначаліся ўжо ў савецкі перыяд (глядзі ніжэй).

Такім чынам, аналіз рэгіянальных паказчыкаў захворваемасці на сухоты на Украіне дэманструе адно з асноўных абмежаванняў параўнальнай навуковай інтэрпрэтацыі. Паколькі ў фармаванні паказчыкаў удзельнічаюць адразу некалькі разнародных прычынных механізмаў (часцей цалкам не кантраляваных праз даследчыка), то практычная рэалізацыя комплекснага аналізу заўсёды істотна абмежаваная. Тым не менш, вынікі аналізу паказчыкаў захворваемасці на сухоты ў трох гістарычных рэгіёнах Украіны дазваляюць адзначыць значнасць чыннікаў сацыяльнага асяроддзя. У пачатку 21 ст. на мапе Украіны па гэтаму паказчыку “праявілася” дзяленне,

якое адпавядае гістарычнаму дзяленню краіны ў канцы 18 ст. – на права- і левабярэжную часткі.

Аналіз паказчыка захворваемасці на сухоты насельніцтва заходніх і ўсходніх рэгіёнаў Беларусі ў значнай ступені пацвярджае значнасць уплыву гістарычнага чынніка.

Прыгадаем, што ў выпадку Беларусі соцыя-гістарычнае параўнанне можна праводзіць паміж дзвюма ўсходнімі (Магілёўская і Гомельская) і дзвюма заходнімі (Берасцейская і Гарадзенская) абласцямі. Да 1939 г. гэтыя вобласці былі падзелены лініяй дзяржаўнай мяжы паміж СССР і Польшчай.

На малюнку 23 прадстаўлены сярэднія значэнні паказчыкаў захворваемасці на сухоты ў дзвюх усходніх і дзвюх заходніх абласцях Беларусі. У адрозненні ад сітуацыі на Украіне, тут назіраецца існаванне ўстойлівай розніцы паміж усходнімі і заходнімі рэгіёнамі пачынаючы з савецкага перыяду (у 1895 г. яна складала 29%, у 1990 - 11%, у 2005 - 26,5%, а максімальнага значэння – 31% яна дасягнула ў 1994 г.).

Сабраныя дадзеныя аб захворваемасці на сухоты па рэгіёнах Беларусі дазваляюць правесці параўнальны аналіз для перыяду з 1969 па 2005 г., і акрамя таго ацаніць дынаміку ўзроўню захворваемасці асобна гарадскога і сельскага насельніцтва (мал. 24 і 25).

Як бачна з прадстаўленага матэрыялу, адрозненне ва ўзроўні захворваемасці на сухоты паміж заходнімі і ўсходнімі рэгіёнамі Беларусі з'ява няўстойлівая. У 60-я гады паказчыкі заходніх і ўсходніх абласцей былі амаль падобныя. Дакладней, паміж імі не было трывалых адрозненняў, што лепей дэманструе графік захворваемасці сельскага насельніцтва. Аднак у 70-я сітуацыя пачала зменьвацца. Па нейкіх прычынах ва ўмовах таталітарнай савецкай сістэмы на мапе Беларусі пачала "праяўляцца" мяжа 1939 г. Пачынаючы з 1976 г. захворваемасць на сухоты гарадскога насельніцтва ва ўсходніх абласцях нязменна заставалася вышэй, чым у заходніх (у сярэднім за перыяд 1976-2005 г. на 17%). Для сельскага насельніцтва гэтая палярызацыя выражаная ў большай ступені: устойлівае адрозненне тут рэгіструецца пачынаючы з 1973 г., і ў сярэднім за перыяд 1973-2005 г. захворваемасць ва ўсходніх рэгіёнах была на 28% вышэй чым у заходніх.

Горшы стан эпідэміялагічнай сітуацыі ва ўсходніх рэгіёнах Беларусі пацвярджаюць і іншыя паказчыкі – агульная лічба хворых на сухоты ў рэгіёне (распаўсюджанасць захворвання) і смяротнасць ад сухотаў. У сваёй папярэдняй працы аўтар адзначыў, што адрозненне ў паказчыках распаўсюджанасці хворых на сухоты сярод сельскага насельніцтва ўсходніх і заходніх абласцей статыстычна значнае²⁶.

²⁶ Kandrychyn S. Podziały historyczne a różnicowanie przestrzeni społecznej Białorusi.

Абмеркаванне вынікаў

Галоўным вынікам даследавання варта лічыць дэманстрацыю факту рэгіянальнай дыферэнцыяцыі паказчыкаў захворваемасці на сухоты на тэрыторыі Украіны і Беларусі. На абшары абедзвюх краінаў вызначаная залежнасць у размеркаванні паказчыка захворваемасці на сухоты ад гісторыка-геаграфічнага дзялення. Аднак выяўленыя адрозненні мелі аднаасенне да розных гістарычных межаў. Для Украіны найбольш значнай была лінія мяжы 1793 г., тады як для Беларусі – мяжа 1939 г. Акрамя таго, істотна адрозніваецца час і этапнасць іх працягнення. Так, калі для Украіны можна казаць пра значныя рэгіянальныя адрозненні ва ўзроўні захворваемасці на сухоты, пачынаючы толькі з канца 90-х, то для рэгіёнаў Беларусі ўстойлівыя адрозненні былі характэрныя ўжо ў 70-я гады мінулага стагоддзя. Нягледзячы на адзначаныя асаблівасці, ёсць падставы разглядаць рэгіянальныя адрозненні гэтага паказчыка як доўгатэрміновыя настанствы і вынік “сутыкнення” дзвюх розных цывілізацыяў.

У прадстаўленым матэрыяле было выказанае меркаванне пра тое, што характар рэгіянальнага размеркавання паказчыка захворваемасці на сухоты на Украіне абумоўлены дзеяннем шэрагу чыннікаў, у тым ліку падкрэслена верагоднасць геакліматычнага ўплыву. У той самы час меншыя геаграфічныя памеры і большая геафізічная роўнасць рэгіёнаў Беларусі дазваляюць вызначыць сацыя-культурны этыялагічны кампанент.

Дадзеныя аб захворваемасці на сухоты для рэгіёнаў Беларусі разгледжаны больш дакладна. З’яўленне ўжо ў 70-я гады трывалых адрозненняў ва ўзроўні захворваемасці паміж ўсходнімі і заходнімі абласцямі не мае адназначнай навуковай інтэрпрэтацыі. Яе можна тлумачыць нарастаннем у гэты перыяд негатыўных сацыяльных працэсаў (злачыннасці, п’янства і алкагалізму і іншых). Яны непасрэдна ўплывалі і на ўзровень захворваемасці на сухоты (альбо гэты ўзровень з’яўляецца вытворнай ад іншых складовых сацыяльнага жыцця). Напрыклад, калі ў 1960 г. афіцыйная лічба хворых на алкагалізм і алкагольны псіхоз у краіне складала толькі 21 (на 100 000 нас.), то ў 1970 г. яна ўжо была роўнай 204, а ў 1979 – 1126.

Ёсць усе падставы лічыць, што ва ўсходніх рэгіёнах негатыўныя медыка-сацыяльныя працэсы праявіліся раней і ў значна большай ступені, чым у заходніх. Верагодна, што нейкія чыннікі культурнага асяроддзя абумоўліваюць розную ступень адпорнасці (resistence) гэтых рэгіянальных супольнасцяў да дзеяння неспрыяльных сацыяльных умоваў. Варта спыніцца на абагуленых меркаваннях, паколькі ідэнтыфікацыя якіх-небудзь канкрэтных чыннікаў у гістарычнай рэтраспектыве можа праводзіцца толькі па ўскосных праявах.

Адным з такіх ускосных паказчыкаў кепскага стану сацыяльнага асяроддзя і маральных асноваў грамадства з'яўляецца паказчык разводаў (разглядаўся вышэй). Варты ўвагі той факт, што па ўзроўню разводаў ўстойлівае адрозненне паміж заходнімі і ўсходнімі абласцямі Беларусі таксама з'явілася ў 70-х гадах. Супадзенне праяваў у часе рэгіянальных адрозненняў паказчыка разводаў і захворваемасці на сухоты можа сведчыць аб нейкай супольнасці дзеяння прычынных механізмаў. Зразумела, што дакладныя высновы на гэтую тэму патрабуюць пашыраных даследаванняў.

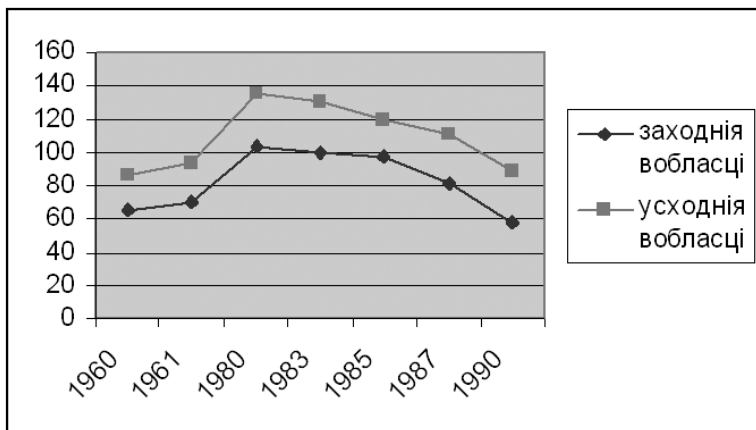
У папярэдняй частцы даследавання не разглядалася пытанне аб верагоднасці рэгіянальных дадзеных аб захворваемасці на сухоты. Правядзенне верыфікацыі дадзеных у гістарычнай рэтраспектыве практычна немагчыма. Таму застаецца арыентавацца толькі на ўскосныя крытэры верагоднасці статыстычных дадзеных. Сярод іх варта адзначыць наступныя – адносную працягласць вызначанай тэндэнцыі для рэгіёнаў Беларусі (дзе яна назіраецца ўжо больш 30 гадоў) і падабенства ў рэгіянальных адрозненнях паказчыкаў захворваемасці, распаўсюджанасці і смяротнасці ад сухотаў.

У той самы час, неабходна ўлічваць, што паколькі паказчыкі захворваемасці на сухоты з'яўляюцца крытэрам і метадам ацэнкі якасці асобнай службы, то іх сапраўднае значэнне можа скажацца. Па гэтай прычыне параўнанне афіцыйнага ўзроўню захворваемасці на сухоты ў розных краінах і рэгіёнах мае толькі арыенціровачнае значэнне.

У якасці аднаго з ускосных доказаў атрыманых вынікаў можа разглядацца і той факт, што ўзрастанне паказчыкаў захворваемасці на сухоты ў напрамку з захаду на ўсход характэрна не толькі для Украіны і Беларусі, але і для ўсяго еўрапейскага рэгіёну ў цэлым. Так, у 2002 г. гэты паказчык для Нямеччыны і Аўстрыі адпаведна склаў – 8 і 11, Польшчы і Славакіі – 26 і 18, Беларусі - 52, Украіны - 82, Расейскай Федэрацыі - 89. Найвышэйшыя паказчыкі ў краінах еўразійскага рэгіёну ў гэтым самым годзе былі зарэгістраваныя ў Казахстане – 178, Румыніі 133 і Кіргызстане – 131²⁷.

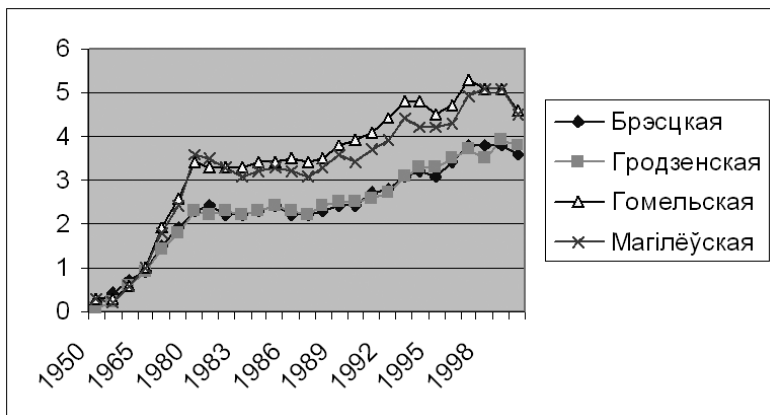
²⁷ World Health Organization. Global tuberculosis control: surveillance, planning, financing. WHO report 2004. Geneva, 2004.

Мал. 1. Паказчыкі спаронаў на 100 родаў у заходніх і ўсходніх абласцях Беларусі (1960-1990) (сярэдня паказчыкі па групах абласцей)

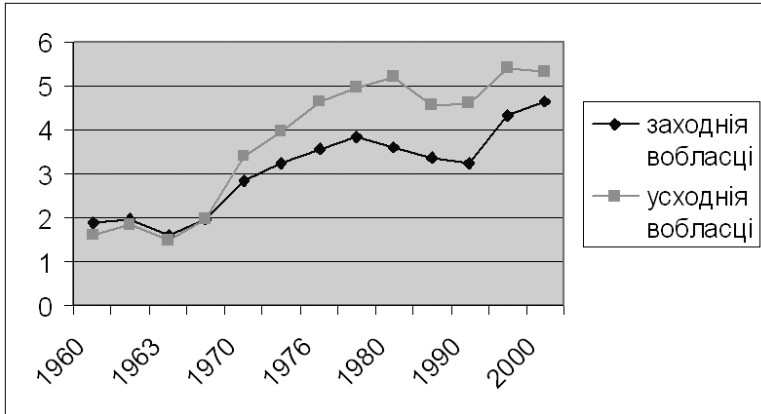

Заўвага: у сярэднім за перыяд розніца ў паказчыках складала 34%

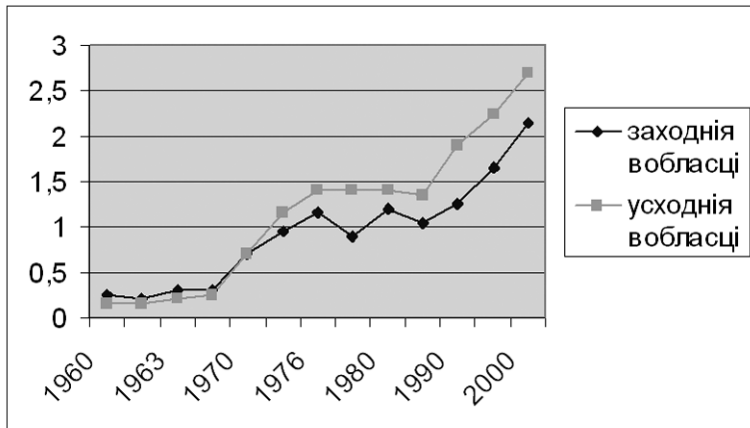
Мал. 2. Разводы (на 1 000 нас.) у заходніх і ўсходніх абласцях Беларусі (1950-2000 г.)

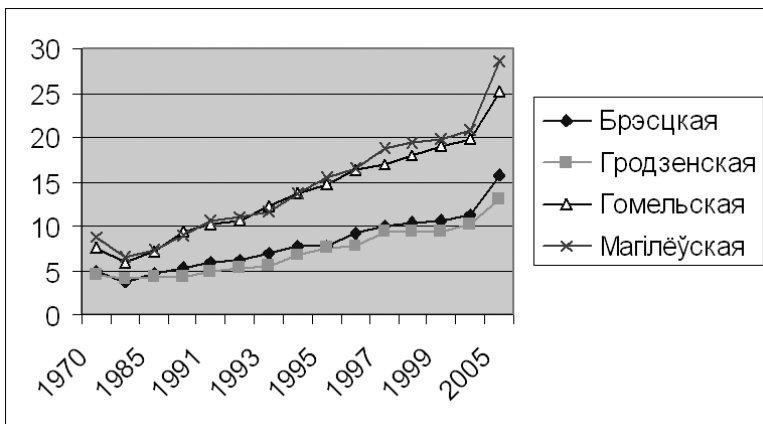
Мал. 3. Разводы ў гарадской мясцовасці (на 1 000 нас.) у заходніх і ўсходніх абласцях Беларусі (1960-2000 г.) (вызначаныя сярэднія паказчыкі па групам абласцей)

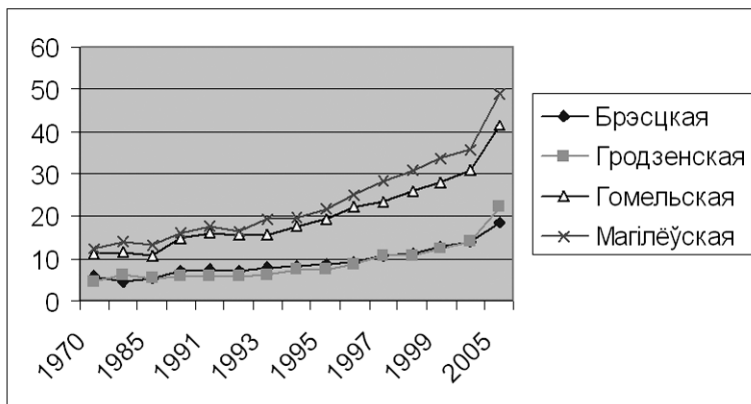
Мал. 4. Разводы ў сельскай мясцовасці (на 1 000 нас.) у заходніх і ўсходніх абласцях Беларусі (1960-2000 г.) (вызначаныя сярэднія паказчыкі па групам абласцей)

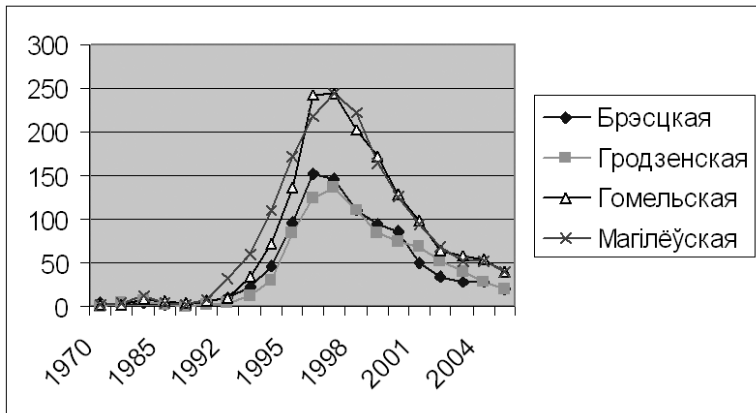
Мал. 5. Народжаныя па-за шлюбам (%) у гарадской мясцовасці ў заходніх і ўсходніх абласцях Беларусі (1970-2005 г.)

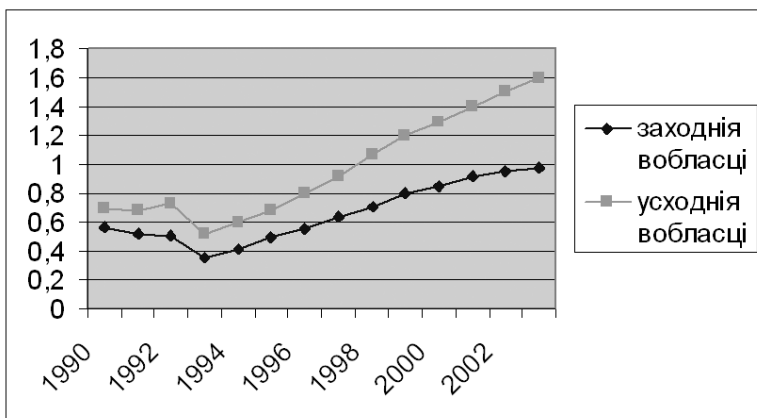
Мал. 6. Народжаныя па-за шлюбам (%) у сельскай мясцовасці ў заходніх і ўсходніх абласцях Беларусі (1970-2005 г.)

Мал. 7. Лічба захварэўшых на пранцы (на 100 000 нас.) у заходніх і ўсходніх абласцях Беларусі (1970-2005 г.)

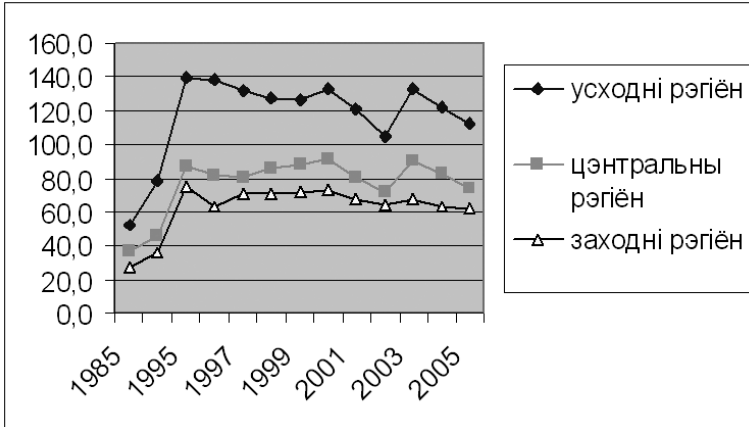
Мал. 8. Дзеці сіроты ў адносінах да агульнай лічбы дзяцей у ўзросце да 18 год (%), 1990-2003 г. (вызначаныя сярэднія паказчыкі па групах абласцей)

Заўвага: складзена на падставе дадзеных Міністэрства Адукацыі (Проблемы сацыяльнага сиротства в цифрах 1990-2003 г. // Інфармацыйны бюлетень. Міністэрства адукацыі РБ. Мн., 2004. Вып. 1.).

Мал. 9. Дынаміка паказчыка злчыннасці (на 10 000 нас.) па трох гістарычных рэгіёнах Украіны (1985-2005 г.) (прадстаўленыя сярэднія значэнні паказчыка ў групе)

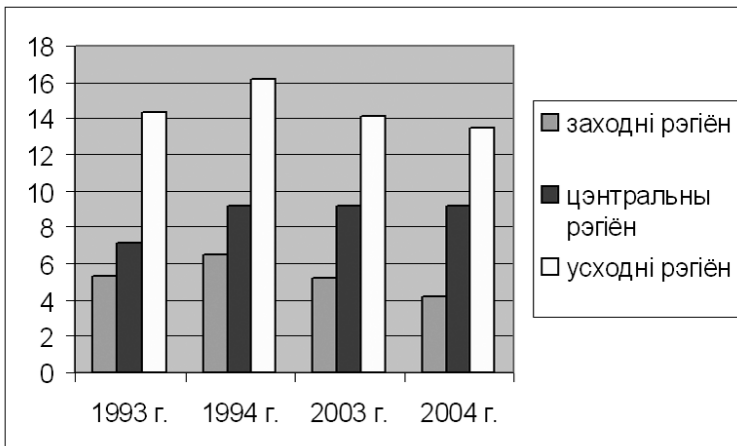

Заўвага:

* для кожнага г. розніца паміж ўсходняй і заходняй групамі статыстычна значная (t-test, $p < 0.05$)

** дадзеныя па Кіеву выключаны з аналізу, Крым уключаны ў групу ўсходніх абласцей

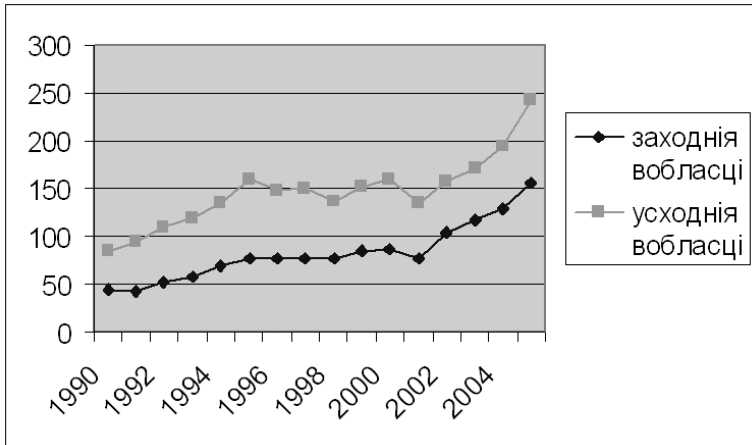
Мал. 10. Сярэдняе значэнне паказчыка забойстваў (на 100 000 нас.) па трох гістарычных рэгіёнах Украіны (1993-1994, 2003-2004 г.)

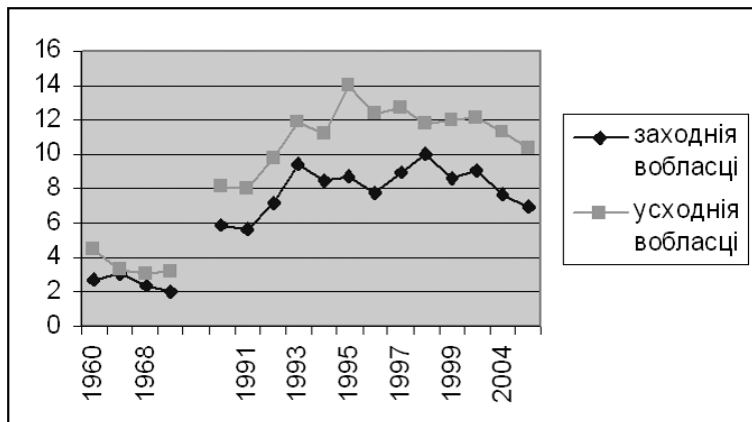
Заўвага:

* у кожным годзе розніца паміж ўсходняй і заходняй групамі статыстычна значная (t-test, $p < 0.001$)

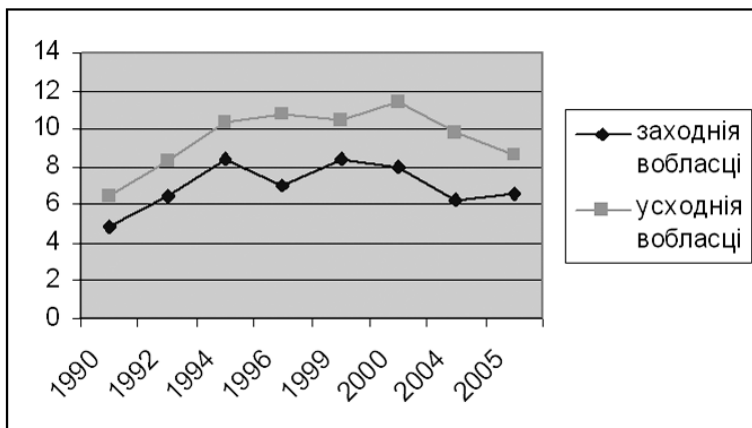
Мал. 11. Дынаміка паказчыка злчыннасці (на 10 000 нас.) у дзвюх заходніх і ў дзвюх ўсходніх абласцях Беларусі (1990-2005 г.) (прадстаўленыя сярэднія значэнні паказчыка ў групе)

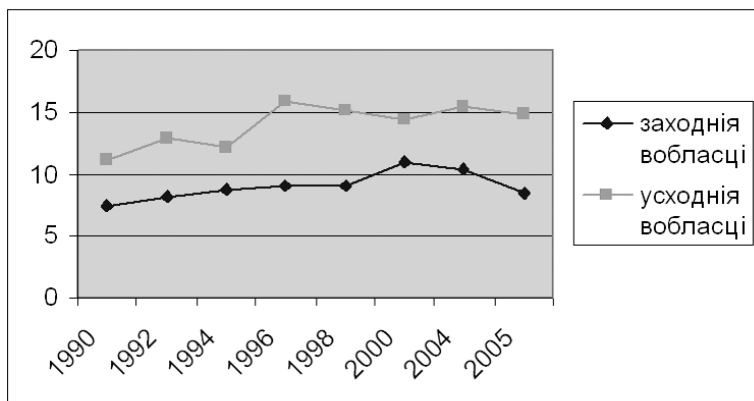
Мал. 12. Дынаміка паказчыка забойстваў (на 100 000 нас.) у дзвюх заходніх і ў дзвюх ўсходніх абласцях Беларусі (1960-1969, 1990-2005 г.) (прадстаўленыя сярэднія значэнні паказчыка ў групе)

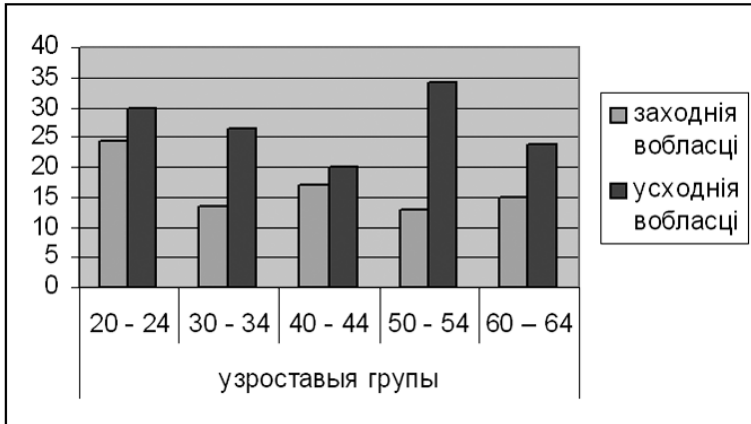
Мал. 13. Дынаміка паказчыка забойстваў у гарадской мясцовасці (на 100 000 нас.) для дзвюх заходніх і дзвюх ўсходніх абласцей Беларусі (1990-2005 г.) (прадстаўленыя сярэднія значэнні паказчыка ў групе)

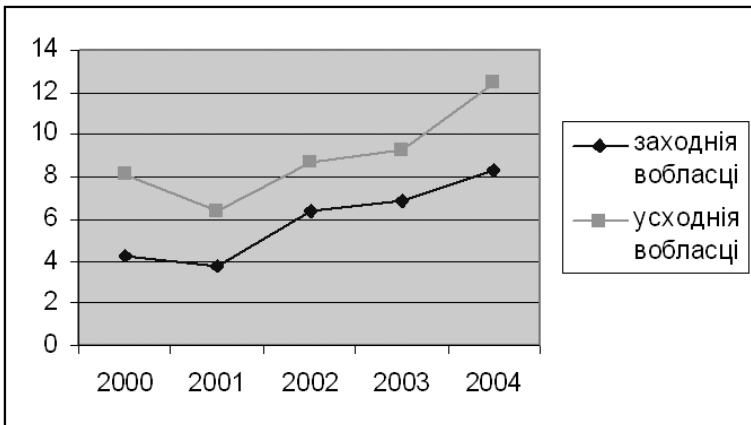
Мал. 14. Дынаміка паказчыка забойстваў у сельскай мясцовасці (на 100 000 нас.) для дзвюх заходніх і дзвюх ўсходніх абласцей Беларусі (1990-2005 г.) (прадстаўленыя сярэднія значэнні паказчыка ў групе)

Мал. 15. Паказчыкі смяротнасці ад забойстваў мужчын розных ўзроставых групаў дзвюх заходніх і дзвюх ўсходніх абласцей Беларусі (на 100 000 мужчын адпаведнага ўзросту) 1999 г.

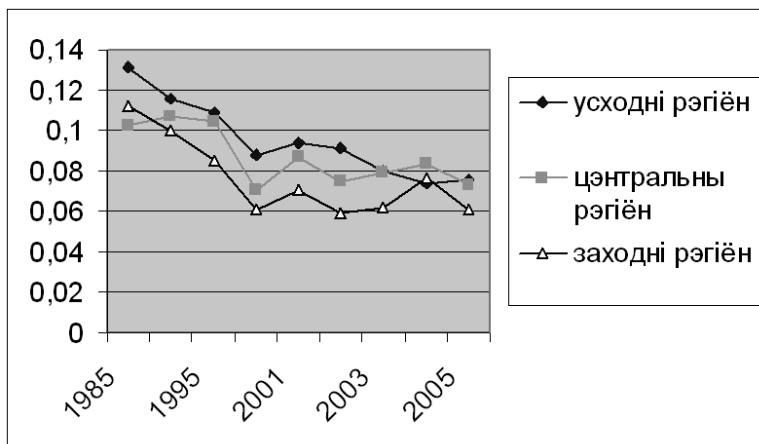

Мал. 16. Паказчык хуліганства (на 10 000 нас.) у дзвюх заходніх і ў дзвюх ўсходніх абласцях Беларусі, вызначаны сярэднія значэнні (2000-2004 г.)*

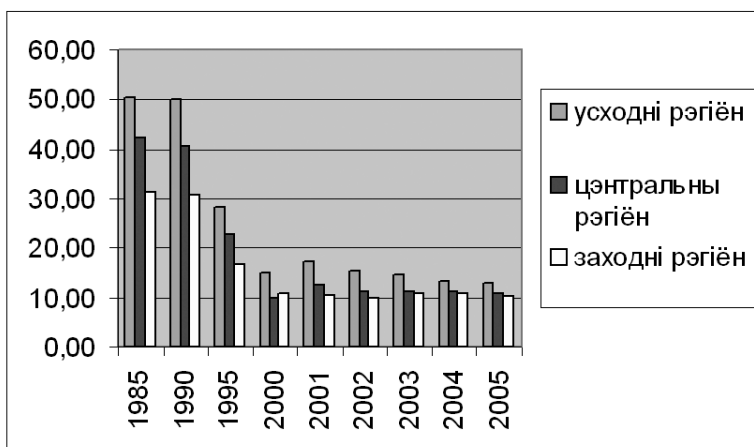

* крыніца: Пракуратура Рэспублікі Беларусь

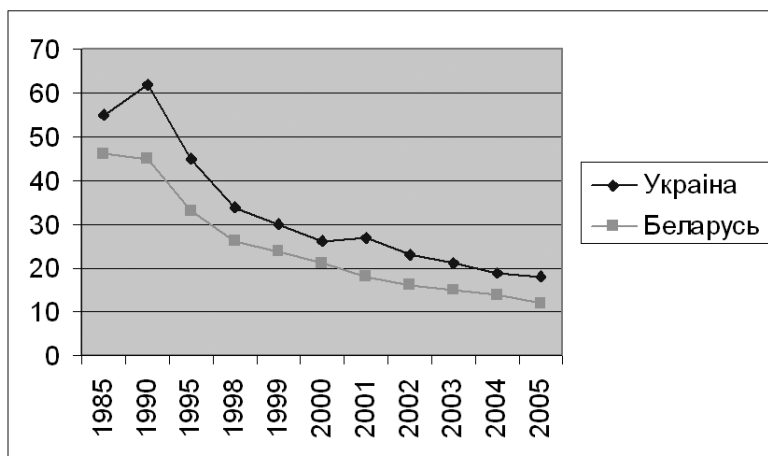
Мал. 17. Дынаміка паказчыка траўматызму на вытворчасці са смяротным зыходам (на 1.000 працуючых) па трох гістарычным рэгіёнах Украіны (1985-2005 г.) (прадстаўленыя сярэднія значэнні па рэгіёнах)

Мал. 18. Дынаміка паказчыка траўматызму на вытворчасці (лічба пацярпеўшых ад няшчасных выпадкаў на вытворчасці са стратай працаздольнасці на адзін працоўны дзень і больш і выпадкаў са смяротным зыходам, на 10 000 працуючых) па трох гістарычным рэгіёнах Украіны (1985-2005 г.) (прадстаўленыя сярэднія значэнні па рэгіёнах)

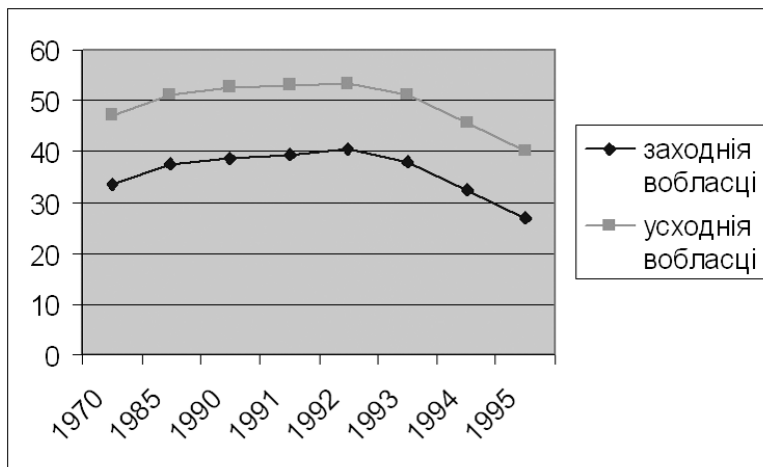
Мал. 19. Дынаміка паказчыка траўматызму на вытворчасці* на Украіне і Беларусі (1985-2005 г.)

* (лічба пацярпеўшых ад няшчасных выпадкаў на вытворчасці са стратай працаздольнасці на адзін працоўны дзень і больш, і выпадкаў са смяротным зыходам, на 10 000 працуючых)

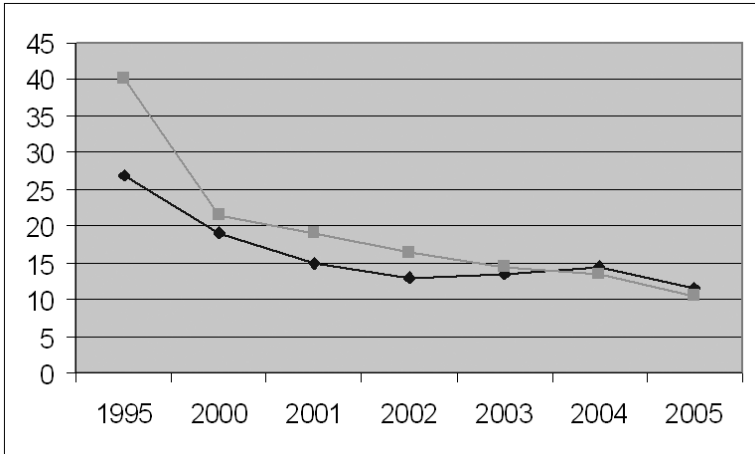
Мал. 20 (а, б). Дынаміка паказчыка траўматызму на вытворчасці (лічба пацярпеўшых ад выпадкаў на вытворчасці з стратай працаздольнасці на адзін працоўны дзень і больш, і выпадкаў са смяротным зыходам, на 10 000 працуючых) па двух заходніх і двух усходніх абласцях Беларусі (прадстаўленыя сярэднія значэнні па рэгіёнах)

1970-1995 г.

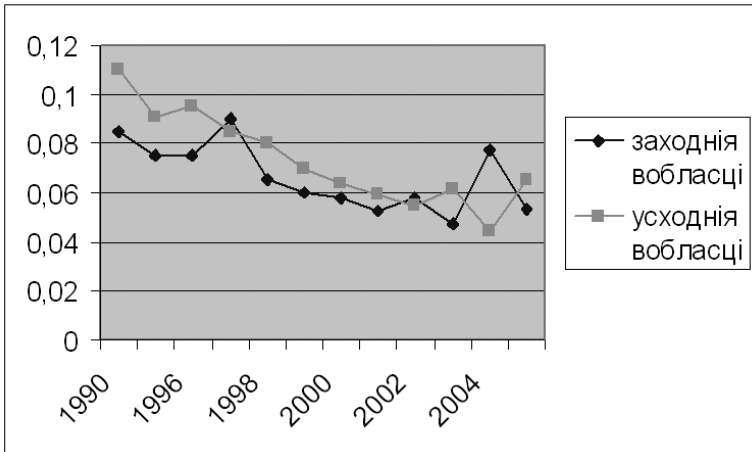

Заўвага: у 70-м годзе справаздача складалася аб выпадкаў непрацаздольнасці тэрмінам больш 4 сутак, у наступным методыка рэгістрацыі змянілася, у справаздачу ўключаліся ўсе выпадкі траўматызму на вытворчасці са стратай працаздольнасці (г.зн. на тэрмін ад адных сутак). Змяненне методыкі рэгістрацыі паказчыка істотна не паўплывала на характар рэгіянальных адрозненняў.

1995-2005 г.

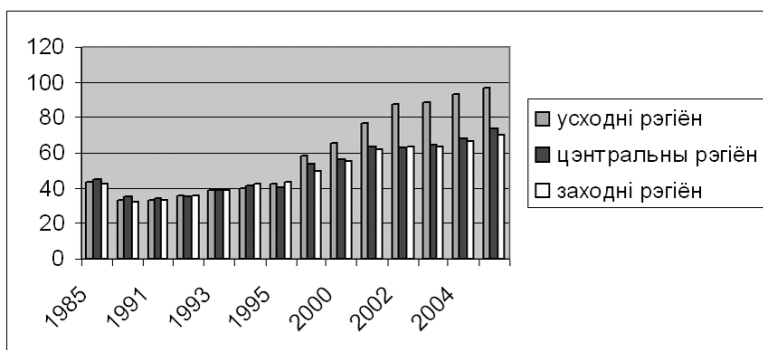

Мал. 21. Дынаміка паказчыка траўматызму на вытворчасці са смяротным зыходам (на 1000 працуючых) па двух заходніх і двух усходніх абласцях Беларусі (прадстаўленыя сярэднія значэнні па рэгіёнах) (1990-2005 г.)

Мал. 22. Сярэдняе значэнне паказчыка захворваемасці на сухоты (на 100 000 нас.) па трох гістарычных рэгіёнах Украіны (1985-2005 г.)

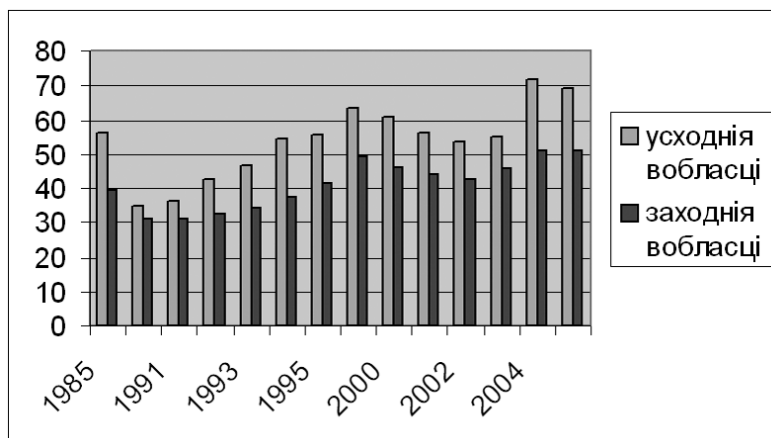

Заўвагі:

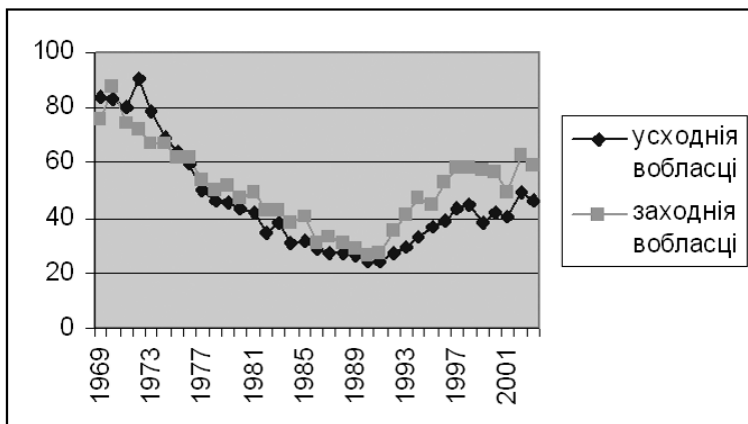
* пачынаючы з 1999 г. адрозненне паміж ўсходняй і заходняй групамі статыстычна значнае (t-test, $p < 0.05$)

** дадзеныя па Кіеву выключаны з аналізу, Крым уключаны ў групу ўсходніх абласцей

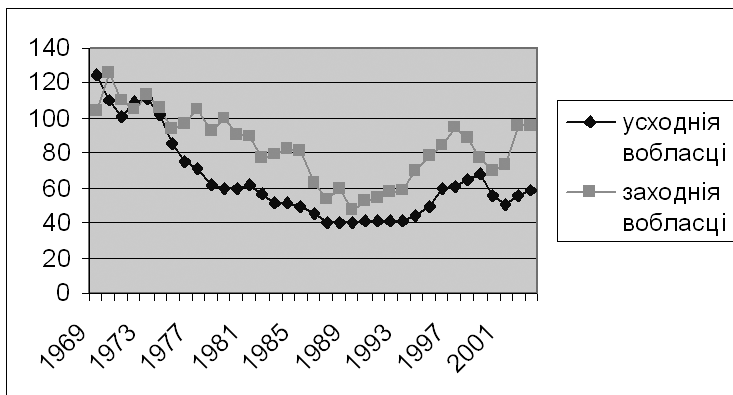
Мал. 23. Сярэдняе значэнне паказчыка захворваемасці на сухоты (на 100000 нас.) у дзвюх заходніх і ў дзвюх усходніх абласцях Беларусі (1985-2005 г.)

Мал. 24. Дынаміка захворваемасці на сухоты гарадскога насельніцтва (на 100000 нас.) дзвюх заходніх і дзвюх усходніх абласцей Беларусі (1969-2005 г.) (прадстаўленыя сярэднія значэнні паказчыка ў групе)

Мал. 25. Дынаміка захворваемасці на сухоты сельскага насельніцтва (на 100 000 нас.) дзвюх заходніх і дзвюх усходніх абласцей Беларусі (1969-2005 г.) (прадстаўленыя сярэднія значэнні паказчыка ў групе)

Абмежаванні

Да абмежаванняў гэтай частцы даследавання варта аднесці:

абмеркаванне геагістарычнага чынніка адбываецца без кантролю дзеяння іншых патэнцыйных прычынных механізмаў, перш за ўсё, прыродна-кліматычнага, антрапалагічнага і эканамічнага;

выкарыстанне метадалагічнага абагульнення, звязанага з ігнараваннем адрозненняў соцыя-культурнай сферы і паказчыкаў захворваемасці на сухоты для асобных рэгіёнаў, якія ўваходзяць у склад заходняй альбо ўсходняй групы (што асабліва істотна для аналізу паказчыкаў па рэгіёнах Украіны);

адсутнасць магчымасці правесці поўнае параўнанне аналагічных дадзеных па рэгіёнах Украіны і Беларусі, з улікам працягласці разглядаемага перыяду і спосабу дыферэнцыяцыі рэгіянальных дадзеных.

Высновы

1. Рэгіянальныя паказчыкі захворваемасці на сухоты дэманструюць адметную залежнасць ад гістарычнай дыферэнцыяцыі тэрыторыі Беларусі і Украіны.

2. Характар гістарычна абумоўленай занальнасці ў размеркаванні паказчыка захворваемасці на сухоты на тэрыторыі Украіны і Беларусі не з'яўляецца трывалым і залежыць ад канкрэтных умоваў ці стану грамадства.

3. Рэгіянальныя адрозненні ва ўзроўні захворваемасці на сухоты дазваляюць меркаваць пра значнасць уплыву чыннікаў культурнага асяроддзя і ў найбольш абагуленым варыянце, сукупнасць гэтых чыннікаў адлюстроўвае спецыфіку гістарычнага развіцця і можа разглядацца ў якасці доўгатэрміновага эфекту ў дзеянні розных цывілізацыяў.

4. Соцыя-гістарычны аналіз варта разглядаць як патэнцыйны метады вывучэння эпідэміялогіі сухотаў.

Абмеркаванне і агульныя высновы працы

Прадстаўлены аналіз пацвярджае “жыццёўстойлівасць” рэгіянальных адрозненняў сацыяльнай прасторы заходніх і ўсходніх рэгіёнаў Украіны і Беларусі і вызначае інтэгральны, комплексны характар рэгіянальнай дыферэнцыяцыі. У гэтай працы характарыстыкі сацыяльнай прасторы ацэньваліся па ступені адрозненняў шэрагу сацыяльных, дэмаграфічных і медыка-сацыяльных паказчыкаў. На тэрыторыях, падзеленых у даўнія часы дзяржаўнай мяжой, працягваюць, спецыфічным спосабам, функ-

цыянаваць лакальныя супольнасці. Іх спецыфіка выразна відавочная, нягледзячы на працяглы перыяд уніфікацыі ў складзе Расейскай імперыі, а пасля ў складзе СССР. Пры гэтым рэгіянальныя адрозненні не толькі захоўваюцца, як наступства нейкай культурнай “спадчыны”, а актыўна дэманструюць сваю моц і знаходзяць увасабленне ў новых гістарычных формах. Гэты культурны капітал не ляжыць мёртвым грузам, а працяглы час функцыянуе, часам нават незаўважальна, але паступова ці выбухова ён стварае рэгіянальную адметнасць. Рэгіянальны параўнальны аналіз дазваляе назіраць, як у вызначаных гістарычных і геаграфічных межах адбываецца ўзнаўленне гэтых спецыфічных сацыяльных формаў. Ступень і характар праяваў гэтай спецыфікі змяняецца ў залежнасці ад умоваў гістарычнага развіцця.

Магчымасці тэарэтычнай інтэрпрэтацыі разглядаемага гістарычнага феномену ў значнай ступені абмежаваныя, хаця шырыня вызначанай праблемы стварае вялікае поле для выкарыстання розных сацыялагічных канцэпцый. Так, узяўшы на ўзбраенне тэарэтычныя распрацоўкі Бурдзье, можна разважаць пра тое, як у рамках гістарычнага развіцця рэгіянальных супольнасцяў адбываецца працэс “рэгуляванай імправізацыі гісторыі”, альбо назіраецца ажыццяўленне першасна зададзеных і раскрыццё новых праяваў “габітуса” цэлых рэгіёнаў²⁸.

Прымаючы гіпотэзу пра існаванне трывалых структураў гісторыі, якія дзейнічаюць у рамках, вызначаных сферамі ўплыву асобных цывілізацыяў, карыснымі могуць з’яўляцца і тэарэтычныя абагульненні Гідэнса аб самастваральных структурах²⁹, якія адначасова ўключаныя ў існуючую кампазіцыю і разам з тым самыя задаюць новыя формы ў гістарычным развіцці (тут развіцці рэгіёнаў).

Разам з гэтым, у падобнай дыскусіі могуць быць у нейкі спосаб выкарыстаныя шырока вядомыя але недаступныя выразнаму акрэсленню паняцці, як рэгіянальная ментальнасць, псіха-сацыяльны статус, культурная спадчына, сацыяльны і культурны капітал і г.д. У тым жа ключы метадалагічнага абагульнення можна адаптаваць некаторыя пазіцыі навуковай спадчыны Данілеўскага і казаць пра існаванне памежных альбо пераходных “культурна-гістарычных тыпаў”³⁰.

Аднак неабходна заўважыць, што спроба размяшчэння атрыманых у даследаванні вынікаў на тэарэтычны фундамент можа скажаць яго эмпірычную сутнасць. Больш адпаведным у трактоўцы атрыманых дадзеных здаецца зварот да вопыту гісторыкаў школы Аналаў і выкарыстан-

²⁸ Bourdieu P. Outline of a Theory of Practice; Бурдье П. Практический смысл. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001.

²⁹ Giddens A. Central problems in social theory. London: Macmillan, 1979.

³⁰ Данилевский И.Я. Россия и Европа. Москва: Книга, 1991.

не канцэпцыі *longue durée*, як да метадалагічна карэктнага і дастаткова абагульняючага спосабу прадстаўлення дзеяння трывалых структураў гісторыі. Пры гэтым акцэнт робіцца на самім апісанні з’явы гістарычнай трываласці, тады як механізмы яе генерыруючыя застаюцца па-за межамі навуковага інтэрпрэтавання.

Захаваўшы падобнай шырыні ў трактоўцы вынікаў абумоўлена самым характарам даследаванага феномену. Падкрэслім, што мэтай з’яўляецца дэманстрацыя трываласці і шырыні формаў працяглага дзеяння дзвюх цывілізацыяў на тэрыторыі Усходняй Еўропы, што па сутнасці вызначае апісальны характар даследавання. Верагодна, галоўная яго вартасць зводзіцца да прадстаўлення спосабу навуковай візуалізацыі дзеяння структураў гісторыі. Спалучэнне ў рамках адной метадыкі геагістарычнага падыходу і разнароднага набору статыстычных дадзеных стварае новыя магчымасці для вывучэння характарыстыкаў гістарычнага працэсу. Аб арыгінальнасці выбранай метадыкі сведчыць той факт, што ніякі другі з вядомых метадаў не ў стане прэтэндаваць на дасягненне падобных вынікаў (асабліва з улікам рэтраспектыўнага характару даследавання). Аднак у рамках аднаго параўнальнага даследавання рэгіёнаў спробы паўнаўважана ацаніць, а тым больш пабудоваць пашыраную навуковую канцэпцыю будучы выглядзе непрамамоцнымі. Атрыманыя вынікі хутчэй вызначаюць найбольш перспектыўныя накірункі для правядзення далейшых комплексных даследаванняў.

Асобныя пытанні і заўвагі

1. Як дзейнічае механізм, які вызначае трываласць і шматкратнае ўзнаўленне гістарычных структураў? Альбо ў адносінах да тэмы дадзенага даследавання – якім спосабам перадаюцца і праяўляюць сябе культурныя асаблівасці і традыцыі, якія былі сфармаваны пад уплывам розных цывілізацыяў? Сярод магчымых спосабаў перадачы культурнай традыцыі варта адзначыць некалькі варыянтаў:

- дыскрэтны – калі адметныя культурныя рысы пераважна перадаюць “выключныя” носьбіты традыцыі. Такім спосабам у праявах жыццядзейнасці асобных індывідаў знаходзяць увасабленне культурныя традыцыі рэгіёнаў, і, адпаведна, сіла праяўлення гэтых традыцыяў залежыць ад колькасці (удзельнай вагі) такіх асобаў-носьбітаў. Гэты спосаб культурнай трансляцыі прадугледжвае існаванне ўстойлівых канстэляцый аднаго: напрыклад, веруючы – дэмакрат – клапатлівы сем’янін – прыхільнік здаровага ладу жыцця і г.д.;

- дыфузны – калі спецыфічныя культурныя характарыстыкі размеркаваныя “адвольным” спосабам сярод большай часткі насельніцтва.

У такім выпадку шмат асобаў нейкім спосабам, хаця і ў рознай ступені, удзельнічаюць у перадачы (і ўзнаўленні) рэгіянальных культурных традыцый. У выніку такога супольнага высілку ствараецца адметная ўстойлівасць культурнага асяроддзя рэгіёну.

- і асобны варыянт – спалучэнне двух вышэй названых.

Безумоўна, перавага таго альбо іншага спосабу перадачы культурнай традыцыі залежыць ад гістарычных умоваў. Ёсць падставы меркаваць, што ў савецкія часы і ў перыяд трансфармацыі пераважаў менавіта дыфузны спосаб перадачы культурных характарыстыкаў, а па меры стабілізацыі жыцця супольнасцяў і развіцця сацыяльных інстытутаў будзе павялічвацца роля дыскрэтнага механізму перадачы. Аднак гэтая гіпотэза патрабуе адпаведнага пацвярджэння.

2. Ці можна вылучыць якую-небудзь дамінуючую характарыстыку, у тым ліку і латэнтную, якая абумоўлівае шматскадовае адрозненне заходніх і ўсходніх рэгіёнаў? На гэтую ролю мог бы прэтэндаваць паказчык рэлігійнасці. Паказальным перад усім тут можа быць прыклад Украіны.

Наяўнасць градыенту рэлігійнасці на восі ўсход-запад больш чым відавочная. Як і відавочная гістарычная абумоўленасць гэтай з'явы. Напрыклад, сапраўдным выпрабаваннем для гэтага сацыяльнага інстытуту быў перыяд сталінізму, бо да 1939 г. ва ўсходняй частцы Беларусі (у складзе СССР) афіцыйна засталася толькі дзве праваслаўныя абшчыны і аніводнай каталіцкай, у той самы час, калі ў заходняй частцы краю (у складзе Польшчы) дзейнічала каля 600 толькі праваслаўных абшчынаў³¹.

Не ставіўшы пад сумніў значнасць рэлігіі і чыннікаў духоўнага жыцця ў працэсе фармавання характарыстыкаў сацыяльнай прасторы, неабходна знайсці спосабы, якія дазваляюць ацаніць рэальны ўплыў рэлігійнасці на розныя сацыяльныя практыкі. Найперш тут варта звярнуць увагу на савецкі перыяд, калі рэальны эфект рэлігійнасці быў надта нізкім, на распаўсюджанасць фармальных адносінаў да веры, на існуючыя адрозненні ў палітычных і грамадскіх пазіцыях прадстаўнікоў розных канфесій (што прымушае разглядаць розныя тыпы рэлігійнасці) і г.д.

Нельга выключыць верагоднасць таго, што ўзровень рэлігійнасці варта разглядаць як адну са спецыфічных рэгіянальных характарыстыкаў, якая ва ўзаемнай сувязі з наборам іншых, вызначае ўстойлівасць і спецыфіку формаў сацыяльнай арганізацыі.

У аб'ёме дадзенага даследавання няма магчымасці абмеркаваць значнасць рэлігіі ў цывілізацыйным аспекце. Без адказу застаецца і пытанне аб патэнцыйным уплыве розных канфесій на працэс фармавання цывілізацыйных адрозненняў. Адзначым, што ва ўсходніх абласцях Украіны

³¹ Грыцкевіч А. Канфесіі на Беларусі [у:] П. Брыгадзін (рэд.) Беларусазнаўства: навучальны дапаможнік. Мн.: БДУ, Заваігар, 1998. С. 170-209.

і Беларусі дамінуе Праваслаўная царква, у той час калі канфесійны склад заходніх рэгіёнаў больш разнародны (яшчэ адна праява цывілізацыйнага ўплыву?). Так, у Гарадзенскай вобласці найбольш значнымі па сваёй колькасці з'яўляюцца праваслаўная і каталіцкая канфесіі, у Берасцейскай – праваслаўная і розныя галіны пратэстанцкай, у заходніх абласцях Украіны найбольш колькаснымі з'яўляюцца грэка-каталіцкая і праваслаўная. Такая канфесійная разнароднасць павінна быць перасцярогай ад паспешлівых высноваў, разам з тым, яна істотна абмяжоўвае метады рэгіянальнага параўнання, і не дазваляе перайсці да этапу верыфікацыі гіпотэзаў. Больш падрабязна абмежаванні параўнаўчага аналізу будуць абмяркоўвацца на прыкладзе дзеяння чынніка “урбанізацыі”.

3. Існуюць відавочныя перашкоды ў размежаванні праяваў рэгіянальнай спецыфікі, абумоўленай ўплывам розных цывілізацый, ад дэструктыўнага ўздзеяння савецкай сістэмы на асобу і грамадства. Іншымі словамі правамернае пытанне пра тое, у якой ступені адрозненні паміж усходнімі і заходнімі рэгіёнамі абумоўленыя ўплывам дзвюх цывілізацый, а ў якой адрозненнем у працягласці і формах камуністычнага кіравання? На заходніх тэрыторыях савецкая ўлада праіснавала на чвэрць стагоддзя менш. Далучэнне савецкага этапу кіравання да гістарычных праяваў расейскай цывілізацыі ў некаторых аспектах выглядае правамерным, аднак не можа быць прынятае бяспрэчна.

4. Сярод магчымых прычынаў фармавання ўстойлівых рэгіянальных адрозненняў асаблівай увагі патрабуе чыннік “урбанізацыі” і абумоўленая ім трансфармацыя сацыяльных устояў.

Лагічна выказаць меркаванне пра тое, што нераўнамернасць у дзеянні гэтага чынніка, вызначае рэгіянальную дыферэнцыяцыю цэлага набору сацыяльных характарыстыкаў. Абапіраючыся на добра вядомых тэарэтычных поглядах Эміля Дзюркгейма, Фердынанда Цёніса, Томаша Масарыка і іншых мысляроў 19 – пачатку 20 ст., можна выказаць думку пра тое, што ў рэгіёнах дзе вышэйшы ўзровень урбанізацыі і, адпаведна, дзе дамінуе прамысловая вытворчасць над сельскагаспадарчай, варта спадзявацца з'яўлення адрозненняў і ў характары функцыянавання розных сацыяльных інстытутаў – лакальных супольнасцяў, сістэмы кіравання, рэлігійнай дзейнасці і інстытута сям'і. Іншымі словамі, можна дапускаць, што рэгіёны з вышэйшым узроўнем урбанізацыі ў параўнанні з рэгіёнамі з большай доляй сельскага насельніцтва будуць дэманстраваць і больш высокія паказчыкі сацыяльнай паталогіі якая абумоўлена трансфармацыяй “традыцыйных” нормаў паводзінаў і спосабаў арганізацыі сацыяльнага жыцця. Такое меркаванне будзе выглядаць яшчэ больш пераканаўча, калі прыняць да ўвагі той факт, што менавіта ва ўсходніх рэгіёнах Украіны і Беларусі ўзровень урбанізацыі вышэйшы, чым у заходніх. Тады права-

мернае пытанне – ці не з’яўлялася праведзенае вышэй абмеркаванне рэгіянальных адрозненняў на восі ўсход-запад, па сутнасці, абмеркаваннем рэгіянальных адрозненняў у праяўленні “хваробаў” індустрыяльнага грамадства?³²

Перад тым як спрабаваць даць адказ на гэтае пытанне, варта падкрэсліць, што існуе прыныповае абмежаванне магчымасцяў доказу той альбо іншай гіпотэзы, карыстаючыся толькі арсеналам метадыкі параўнання рэгіянальных паказчыкаў. Існуюць відавочныя абмежаванні і з выбарам якога-небудзь іншага метаду даследавання, які патэнцыйна мог бы быць выкарыстаны з мэтай верыфікацыі вызначаных гіпотэзаў (найперш у сувязі з працягласцю разглядаемай з’явы). У гэтым выпадку, як часцей за ўсё бывае ў гістарычных і грамадскіх навук, належыць прызнаць неабходнасць інтэгральнага падыходу ў вывучэнні вызначанай з’явы і правядзення аналізу на розных сістэмных узроўнях. Аднак жа, рэальныя магчымасці (а часам і гатоўнасць) да рэалізацыі комплексных міждысцыплінарных даследаванняў на практыце выглядаюць зусім нікла.

Тым не менш, з улікам зыходнага абмежавання, абапіраючыся толькі на магчымасці параўнаўчага аналізу, можна выказаць шэраг меркаванняў, якія істотна падважваюць значнасць чынніка “урбанізацыі” (як дамінуючага) у фармаванні рэгіянальных адрозненняў паміж заходнімі і ўсходнімі рэгіёнамі Украіны і Беларусі.

Непасрэдна звяртаючыся да матэрыялу даследавання, можна ўбачыць, што адрозненні на восі ўсход-запад рэгіструюцца не толькі паміж цэлымі рэгіёнамі, але і асобна паміж гарадскоў і сельскаў часткамі насельніцтва вызначаных рэгіянальных групаў. Іншымі словамі, параўнанне асобных паказчыкаў як гарадскога так і сельскага насельніцтва. Пацвярджае той факт, што рэгіён (тут рэгіён гістарычны) праяўляе сябе як цэлае, і ягоныя адметныя рысы распаўсюджваюцца на ўсе слаі і групы насельніцтва.

Больш падрабязна ў працы разглядаўся характар дыферэнцыяцыі рэгіянальных паказчыкаў разводаў і выпадкаў нараджэння па-за шлюбам асобна для гарадскога і сельскага насельніцтва. Акрамя таго, аналагічную розніцу асобна для горада і сяла дэманструюць паказчыкі электараль-

³² Тут вельмі ўважліва трэба адзначыць паказчыкі “хваробаў”, якія маюць сувязь з урбанізацыяй і, адпаведна, са змяненнем “традыцыйнага” ладу жыцця сельскай супольнасці, бо ўзровень забойстваў, самагубстваў, захворваемасці на сухоты, агульная смяротнасць і шэраг іншых паказчыкаў, у даследуемы перыяд былі вышэйшыя менавіта ў сельскай папуляцыі. Аўтар устрымаўся ад пошуку адказаў у гэтым накірунку, але ў “акадэмічным” асяродку ўжо зацвердзіўся міт аб значнасці чынніка урбанізацыі ў фармаванні палярнасці паміж захадам і усходам, таму нельга пазбегнуць вызначанай часткі дыскусіі. Тут жа заўважым, што другім, больш прыдатным тлумачэннем сацыяльнай палярнасці з’яўляецца міт “рэлігійны”. Ён шырока функцыянуе у грамадскай думцы і патрабуе адпаведнай увагі даследчыкаў.

най статыстыкі, злачыннасці, атручванняў алкаголем, смяротнасці і захворваемасці на сухоты, і шэраг іншых, у тым ліку і некаторыя паказчыкі прыватнай сельскагаспадарчай дзейнасці.

Відавочна, што лічба рэгістраваных адрозненняў і ступень іх выяўлення змяняецца ў залежнасці ад умоваў жыцця грамадства і канкрэтнай гістарычнай сітуацыі. Так, некаторыя з рэгіянальных адрозненняў на Беларусі рэгістраваліся ўжо ў 60-я (паказчыкі абортаў, забойстваў), іншыя пачалі праяўляцца ў 70-я (паказчыкі разводаў, захворваемасці на сухоты), а некаторыя толькі ў перыяд 90-х (паказчыкі венерычных захворванняў, сіроцтва), і ў новым стагоддзі (ВІЧ, наркаманія)³³. Названыя адрозненні паміж рэгіёнамі з'яўляліся і захоўваліся, нягледзячы на характар і змяненні ў ступені ўрбанізацыі рэгіёнаў³⁴.

У якасці альтэрнатыўнага можа быць зададзенае пытанне пра магчымае “якаснае” адрозненне групаў насельніцтва ўсходніх і заходніх рэгіёнаў, г.з. як гарадское так і сельскае насельніцтва гэтых рэгіёнаў можа розніцца паміж сабой па шэрагу характарыстыкаў. Так, адносна высокі адсотак сельскага насельніцтва ў рэгіёне тэарэтычна можа быць прычынай фармавання асаблівасцяў, як структурных так і функцыянальных, гарадской часткі насельніцтва тых жа рэгіёнаў.

Інтэнсіўнасць уплыву культурных традыцый сяла можа быць абумоўлена нядаўняй масавай міграцыяй з сяла ў горад, цеснымі сувязямі з роднымі на сяле, гаспадарчай дзейнасцю, пераважна арыентаванай на сельскую гаспадарку, і г.д. Акрамя таго, якаснае адрозненне групаў насельніцтва можа быць абумоўлена наяўнасцю канкрэтнай дамінуючай галіны прамысловасці ў рэгіёне, як і адрозненнем паміж відамі гаспадарчай дзейнасці (горназдабываючая vs hi-tech). Верагоднай значнасцю надзеленыя такія чыннікі як тэмп урбанізацыі, характар міграцыйных патокаў, прыродныя умовы для землекарыстання і шэраг іншых. Бачна як паўстае праблема шматкампанентнай стандартызацыі рэгіянальных параметраў, якая вядзе да тупіковай сітуацыі, паколькі лічба чыннікаў, патэнцыйна патрабуючых выраўнання практычна неабмежаваная. Акрамя таго, падобная дэталізацыя “знішчае” сам матэрыял даследавання, бо замест насельніцтва рэгіёна паўстаюць малыя групы, параўнаць якія ў гістарычнай перспектыве больш чым праблематычна. Даследчыку застаецца задаволіцца нейкім першапачатковым узроўнем генералізацыі дадзеных, па-за межамі якога даследаванне траціць сэнс.

³³ Пра існаванне істотных адрозненняў паміж усходнімі і заходнімі рэгіёнамі у паказчыках ВІЧ інфекцыі і наркаманіі можна казаць толькі на прыкладзе Украіны. У Беларусі відаць толькі некаторую тэндэнцыю.

³⁴ Характар і тэмпы урбанізацыі рэгіёнаў Беларусі прадстаўлены ў працы Красоўскага (29), а рэгіянальныя асаблівасці урбанізацыі Украіны апісаныя Саліем (Салій І.М. Урбанізацыя в Україні...)

У тым жа ракурсе карыснымі могуць быць вынікі параўнання меншых адміністрацыйных адзінак – раёнаў. Як відаць з вынікаў даследавання па Менскай і Віцебскай абласцях, дыферэнцыяцыя сацыяльных і дэмаграфічных паказчыкаў больш выразная ў кірунку дзеяння “гістарычнага” чынніка, а “урбаністычны” выдзелены як самастойны. Атрыманыя вынікі падкрэсліваюць метадалагічную значнасць выдзялення кожнага з прыганданых чыннікаў. Зразумела, што ў практыце сацыялагічных даследаванняў дабіцца абсалютнай сепарацыі ў дзеянні розных этыялагічных складовых не прадстаўляецца магчымым, таму нязменна прыходзіцца звяртацца да факту інтэгральнай, шматчыннікавай прыроды сацыяльных з’яваў і паказчыкаў (што не супярэчыць традыцыйным сацыялагічным поглядам, а толькі пацвярджае іх слушнасць).

Іншымі словамі, можна дапускаць, што разам з культурна-гістарычным чыннікам у стварэнні ўстойлівых рэгіянальных адрозненняў паміж усходам і захадам дзейнічае кампанент “урбаністычны”. Пры гэтым, значнасць уплыву кожнага з чыннікаў магчыма вызначыць толькі на падставе ўскосных дадзеных.

Аднак карэктнасць гэтага меркавання даволі адносная, паколькі, першасна патрабуе адказу пытанне пра тое, у якой ступені гістарычны працэс (тут працэс уплыву і ўзаемадзеяння розных цывілізацый) паўплываў на ўзнікненне рэгіянальных адрозненняў працэсу урбанізацыі: у ягоным характары, тэмпах, прычынных механізмах. Відавочна, што паскораную урбанізацыю рэгіёнаў Украіны і Беларусі варта разглядаць як вынік сацыяльнай інжынерыі савецкага перыяду. Знішчэнне сяла, і як вынік, масавая міграцыя ў горад, гэта заканамерны вынік палітыкі калектывізацыі. Тут мы вяртаемся да раней прыганданага абмежавання пра прынцыповую немагчымасць раздзялення культурна-гістарычнага эфекту цывілізацыі, ад дэструктыўнага дзеяння савецкай палітыкі, асабліва ў перыяд сталінізму.

Істотным аргументам у дыскусіі можа з’яўляцца і факт існавання цывілізацыйнага градыенту ў кірунку ўсход-заход на іншай тэрыторыі Усходняй Еўропы (так і на кантынентце ў цэлым). У першую чаргу, будзе цікавы прыклад суседняй Польшчы дзе назіраецца ўстойлівае адрозненне па комплексе сацыяльных і культурных характарыстык паміж заходнімі і ўсходнімі рэгіёнамі “ściana wschodnia”³⁵. Не заглябляючыся ў рэгіянальную спецыфіку Польшчы, варта адзначыць, што цывілізацыйны градыент, там мае тую ж накіраванасць, што і на тэрыторыі Украіны і Беларусі, аднак паказчыкі

³⁵ Bartkowi J. Tradycja i polityka: Wpływ tradycji kulturowych polskich regionów na współczesne zachowania społeczne i polityczne. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „ZAK”, 2003; Kowalski M. Polaryzacja zachowań wyborczych w Polsce jako rezultat cywilizacyjnego rozdarcia kraju [w:] M. Kowalskiego (red.) Przestrzeń wyborcza Polski. Warszawa: IGiPZ PAN, 2003. S. 11-48.

“урбанізацыі” і “індустрыялізацыі” па рэгіёнах арыентаваныя ўжо ў іншым кірунку. Доля сельскага насельніцтва большая ва ўсходніх рэгіёнах Польшчы, таму накіраванасць цывілізацыйнага градыенту тут супадае з узростаннем паказчыка урбанізацыі, а гэта азначае, што некаторыя тэарэтычныя выкладкі аб прычынных сувязях паміж чыннікам урбанізацыі і соцыя-культурнай (цывілізацыйнай) спецыфікай, якія маглі быць створаныя на прыкладзе рэгіёнаў Украіны і Беларусі, цалкам змяняюць свой выгляд пры спробе іх дастасавання да рэгіянальнага матэрыялу Польшчы.

5. Дзяленне сацыяльнай прасторы Украіны і Беларусі на сферы ўплыву дзвюх цывілізацый з’яўляецца асноўным, але не адзіным гістарычным чыннікам, які абумоўлівае рэгіянальную спецыфіку. У гісторыі гэтых краінаў былі і іншыя “гістарычныя траўмы” і іншыя гістарычныя межы, якія працягваюць аказваць доўгатэрміновы ўплыў на характарыстыкі сацыяльнай прасторы. Формы і спосабы ўзаемадзеяння розных гістарычных чыннікаў абмяркоўваліся аўтарам у папярэдніх даследаваннях³⁶.

Разважанні па-за даследаваннем

Аўтар, як і кожны чалавек, які жыве ў арэале сутыкнення цывілізацый, нейкім чынам уцягнуты ў культурнае і цывілізацыйнае супрацьстаянне. З аднаго боку, ён з’яўляецца аб’ектам уздзеяння розных культурных формаў, з другога – актыўным ці пасіўным спосабам далучаны да ўзнаўлення асобнай культурнай традыцыі. Крытычна асэнсаваць пазіцыю ў гэтым цывілізацыйным раскладзе, выказаць думкі пра ход сацыяльнага развіцця аўтар імкнецца ў далейшай частцы працы, якая выходзіць за межы прапанаванай навуковай дыскусіі.

1. Пра цывілізацыйнае самавызначэнне.

Пытанне – ці з захадам, ці з усходам – у розных формах і афарбоўцы на працягу стагоддзяў гучыць у беларускім палітычным і нацыянальным дыскурсе. Пачуцці і эмоцыі тут дамінуюць, але толькі яны больш-менш крытычную публіку не задаволяць. Гэтае пытанне не раз рабілася аб’ектам палітычнага маніпулявання, што яшчэ болей абцяжарвае пошук карэктнага адказу. Блытаніну тут уносіць і адсутнасць дакладных фармуліровак, і спробы аб’яднаць у адным ракурсе розныя паняцці, і недакладнае акрэсленне самога прадмету дыскусіі. Іншымі словамі, размова ідзе доўгая, а прынцыповых адказаў застаецца ўсяго два: з захадам (лацінскай цывілізацый) ці з усходам (расейскай цывілізацый). Усе прамежкавыя пазіцыі з’яўляюцца іх вытворнымі, альбо падманам, на конт трэцяга шляху ці іншага сусвету.

³⁶ Кандрычын С. Нататкі да сацыяльна-дэмаграфічнага раянавання Беларусі. С. 27 – 41; Kandyrychyn S. Podziały historyczne a różnicowanie przestrzeni społecznej Białorusi.

Добра вядомы і надалей актуальны заклік да самавызначэння беларусаў: дбаць пра нацыянальную і культурную самабытнасць, стварыць сваю дзяржаву, вырашаць свае справы самім і г.д. Праблема нацыянальнага самавызначэння, акрэслення сваёй ідэнтычнасці і здольнасць функцыянаваць як самастойная дзяржава - першасны, але не адзіны, крытэр ўваходжання ці прыналежнасці да заходняй цывілізацыі. Цэламу народу немагчыма знаходзіцца сярод еўрапейскіх суседзяў пад чужой культурнай і нацыянальнай абалонкай.

Выглядаюць парадаскальнымі спробы супрацьпаставіць імкненне да сваёй нацыянальнай ідэнтычнасці і выбару заходняга шляху (выбару шляху цывілізацыйнага развіцця, а не канкрэтнага саюзніка, ці альянсу, аднак сувязь тут, безумоўна, назіраецца). Прыгаданае супрацьстаўленне вызначыла нават цэлую традыцыю ў беларускай нацыянальнай думцы (такая прамежкавая выразна абазначаная ў Абдзіраловіча, пазнейшыя аўтары ў гэтым былі зусім не арыгінальныя), але яе з'яўленне ў большасці варта разглядаць як натуральны адказ на гістарычныя ўплывы з Захаду і Усходу, і яна мае выразны эмацыйны кампанент ("каб ні ўсходняй, не заходняй..."). Справа ўскладняецца тым, што нацыянальнае і цывілізацыйнае самаакрэсленне беларусаў не можа быць пазбаўленае эфекту гэтых уплываў, гэтая дваістасць стае адметнай рысай, а з'ява "тутэйшых" – формай доўгатэрміновага адаптавання.

Далучэнне ж да ўсходняй цывілізацыі (сам тэарэтычны падыход, ці асабістае імкненне) праблему нацыянальнага самавызначэння беларусаў аўтаматычна рэдукуе да рэгіянальнай самабытнасці насельніцтва "ісконно рускіх" земляў.

2. Цывілізацыя духа і абмежавання (ці гістарычная рэдукцыя ступеняў свабоды)

Аўтару імпануе тэарэтычная пазіцыя Норберта Эліяса, які акрэсліў станаўленне цывілізацыі Захаду, як працэс узростання спосабаў прымусу і формаў самакантролю, калі ў габітусе еўрапейца ўсё больш выразна праяўляецца здольнасць да абмежавання ўласных афектаў. Яшчэ большую прывабнасць падобная пазіцыя набывае пры далучэнні да механізму рэгуляцыі паводзінаў чынніка духоўнага ці рэлігійнага, як гэта зрабіў Вэбер у этыцы пратэстантызму. Хіба не выпадкова, што кірунак і вынікі развіцця формаў міжлюдскіх зносінаў і ў рэлігійным, і ў прававым, і ў непасрэдна гістарычным аспектах прынцыпова падобныя. Рост самакантролю, як і фармаванне шэрагу прававых нормаў, мае непасрэдную сувязь з рэалізацыяй асноўнага (залатога) правіла хрысціянскага вучэння – павагі (любаві) да бліжняга. Чалавек набывае здольнасць да рэгулявання ўласных паводзінаў, у яго выпрацоўваецца "культурны інстынкт", які падаўляе, а часам паспяхова перайначвае праявы іншых натуральных інстыктаў. Набірае сілу механізм пераўтварэння вонкавага прымусу ва ўнутраны. Гэты рэгулятар унутры (мараль ці духоўны свет)

мога аказаць і паталагічнае ўздзеянне, аднак без яго сучасная цывілізацыя ўжо немагчымая.

Заходняя цывілізацыя пабудаваная на дактрынах хрысціянскай веры. Да гэтага свярджэння можна ставіцца крытычна, бо цягам гісторыі падобныя дактрыны працавалі цалкам па-рознаму, аднак цяжка аспрэчваць галоўны вынік (канцавы ці прамежкавы?) – у сацыяльным полі дзеяння заходняй цывілізацыі зацвердзіўся статус і правы асобы.

Аднак захаду яшчэ далёка да цывілізацыі херувімаў (ён нават афіцыйна ад гэтага статусу адмовіўся). Фармалізацыя літары і духа права, адмова ад маральнага дзеяння (у тым ліку і пад заслонай гуманістычных дэкларацый), хваробы дабрабыту – усё гэта абмяжоўвае функцыянальныя здольнасці заходняй цывілізацыі. Толькі ў 20 ст. непасрэдным прадуктам дзейнасці гэтай цывілізацыі з’явіліся дзве сусветныя вайны, ідэалогія фашызму і палітыка генацыду ў былой Югаславіі. І ў новым стагоддзі праблемы цывілізацыі набываюць вастрыву і патрабуюць эфектыўнага маральнага дзеяння.

3. Цывілізацыя якая мала каго задавальняе?

Расейская цывілізацыя з’яўляецца цывілізацыяй парадоксаў: шырыні геаграфічнай прасторы і шырыні прасторы духа. Цывілізацыя ўзнаўлення аўтарытарных формаў: феадальных, камуністычных, крымінальных. “Страна рабов, страна господ...”

Маральныя стандарты ў сетцы міжлюдскіх адносінаў няўстойлівыя, рэлігійнае жыццё ў значнай ступені фармалізаванае.

Неспрыяльныя ўмовы для жыцця: і прафесары, і крымінальныя аўтарытэты намагаюцца адаслаць сваіх дзяцей на захад, ды і дзеці самі адчувальныя да розніцы культурнага асяроддзя. Эканамічная сітуацыя непрывабная: грошы ўцякаюць на захад хутчэй, чым людзі. “Жить не по лжи” не атрымоўваецца. Паскораная дэпапуляцыя, абшары пусцеюць.

Рэформы Пятра пераважна былі спробай далучыць Расею да лацінскай цывілізацыі. У выніку імперыя ўмацавалася палітычна і эканамічна, а цяжар аўтарытарнай цывілізацыі захаваўся. Далей перманентныя закатоты на працягу 20 ст., якія яшчэ больш абвастрылі пытанне пра цывілізацыйную ідэнтычнасць. Надалей дэманструюць сваю актуальнасць як ідэі еўразійства, так і ідэі “западніцтва”.

Зараз расейская цывілізацыя на новым вітку выпрабаванняў. Адразу па шэрагу прычынаў відаць, што ўжо праз некалькі дзесяцігоддзяў гэтая цывілізацыя не зможа функцыянаваць так, як гэта адбывалася на працягу стагоддзяў. Чакаецца грандыёзная цывілізацыйная метамарфоза (множыць лічбу апакаліптычных сцэнараў хіба не варта, ўсё роўна гісторыя зробіць пасвойму, аднак на цывілізацыйную інтрыгу, ці расейскую загадку, увагу звярнуць варта, бо Беларусь цалкам у яе ўплеченая).

4. Працэс узаемадзеяння цывілізацыяў.

Сутыкненне цывілізацыяў гэта ў большай частцы не канфлікт, а працэс паступовага ўзаемапранікнення, абмену і працяглага адаптавання. Цывілізацыйныя ўплывы часцей распаўсюджваюцца праз носьбітаў адметнага набору культурных рысаў (каланістаў, мігрантаў і г.д.). Існуе магчымасць іншых формаў абмену, аднак у любым выпадку культурныя характарыстыкі павінны мець кропку фіксацыі ў людскім асяродку, інакш яны хутка знікаюць.

У гісторыі ўзаемадзеяння дзвюх цывілізацыяў былі розныя варыянты распаўсюджвання культурных ўплываў, але найбольш істотныя з іх мелі сувязь з міграцыйнымі працэсамі. Прыгадайма тут ролю нямецкай калоніі ў фармаванні поглядаў Пятра, ці наогул, уплыў каланістаў з еўрапейскіх краінаў на працэсы рэфармавання пасляпятроўскай Расеі.

Іншым прыкладам набываўца і абмену культурнымі рысамі можа быць дыслакацыя савецкіх войскаў на тэрыторыі некаторых краінаў Усходняй Еўропы. Вайскоўцы і іх сем'і пражывалі за мяжой сваёй цывілізацыі па два – чатыры гады. Нягледзячы на істотныя абмежаванні, у розных формах адбываліся кантакты і культурны абмен. Улічваючы вялізную колькасць вайсковага кантынгенту і яго ратацыю ў гэтых краінах, можна казаць пра культурную і цывілізацыйную значнасць гэтага працэсу для далейшага лёсу СССР і сучаснай Расеі. Правамоцная думка пра тое, што гэты працэс цывілізацыйнай “апрацоўкі” вызначыў адносна мяккасць падзей 1989-1991 г. у часе распаду СССР. Менавіта наступствам гэтага працэсу варта лічыць і тое, што сучасная Расея мае прэзідэнта з еўрапейскім абліччам. Па-за жорсткай крытыкай палітыкі Пуціна (якога абвінавачваюць паміж іншым і ў тым, што ён не дбае пра нацыянальны інтарэс Беларусі), нельга не заўважыць некаторыя еўрапейскія рысы, якія праяўляюцца не толькі ў яго прамовах па-нямецку перад Рэйхстагам, але і прынцыпова адмове ад перавыбрання на трэці тэрмін і ў некаторых іншых чынах, цалкам незразумелых “традыцыйным” палітыкам.

Своеасаблівай формай цывілізацыйнага абмену варта лічыць і запрашэнне з-за мяжы галоўных трэнераў нацыянальных зборных па хакею і футболу. Аднак заўважым, што патрэбныя вынікі не толькі ў спартыўных гульнях, хацелася б заўважыць прасвет і ў іншых галінах жыцця. Практыка запрашэння іншаземных спецыялістаў на кіруючыя пасады мае сваю традыцыю і гістарычны сэнс, аднак пакуль толькі ў спорце цяжка парушаць правілы і фальшаваць вынікі, таму і пытанне пра мэтазгоднасць падобнай кадравай палітыкі ў іншых галінах не паўстае.

Аўтар, як і кожны чытаючы беларус, мае сваё меркаванне пра магчымыя шляхі пераадолення праблемы цывілізацыйнай дваістасці Беларусі, аднак пакуль устрымаецца выносіць іх на агульнае абмеркаванне.

Значным спрашчэннем гістарычнай сітуацыі з'яўляецца ізаляваная ацэнка кантактаў на еўрапейскім кантыненте толькі дзвюх цывілізацыяў – заход-

няй і усходняй. Гістарычныя хвалі ўплыву ісламскай цывілізацыі цалкам перайначваюць характар гэтых, ужо “унутрыцывілізацыйных” адносінаў.

5. Выбар – які пакуль не зроблены.

Гучыць пафасна, але цывілізацыйны выбар робіць кожны з нас, і пры гэтым, робіць шматразова. Гэта працэс, часцей несвядомы і цяжкі да акрэслення, бо ён інтэгральны па сваёй сутнасці і папераменна ахоплівае розныя бакі нашай дзейнасці.

Зразумела, што такі выбар робіцца не на рэферэндумах ці нейкім іншым галасаванні, гэта штодзённая праца і штодзённы характар ўзаемаадносінаў, якія ахопліваюць цэлы спектр паводзінаў.

Першасным варта лічыць здольнасць да самастойнага *выбару*. Зрабіць *выбар* самастойна ў неспрыяльных абставінах, пад вонкавым прэсінгам - да гэтага здольныя толькі выключныя асобы. Сярод маральных максімаў Кант, менавіта, такую здольнасць вылучыў у якасці асноўнай.

Аднак выбар толькі тады набывае моц, калі ён маральны, па-за ўплывам сферы маралі такі выбар губляе сацыяльны і чалавечы сэнс.

Кожны павінен вырашыць праблему маральнага выбару не ў нейкай гіпатэтычнай ці нават прагназаванай сітуацыі (Вось калі ....., тады ўжо я...) а ў канкрэтны момант свайго жыцця – ТУТ і ЗАРАЗ (падобна вядомай эканамічнай дактрыне).

У такія ключавыя моманты асоба павінна пазбавіцца вонкавага ўплыву, нікога - акрамя вышэйшай сілы. Калі чалавек асэнсаваў змест першых заповедзяў, то для яго не павінна застацца аўтарытэтаў акрамя Бога. Кожны з нас толькі тады рэалізуе сваю моц, калі адкідвае куміраў і ідалаў. ТУТ і ЗАРАЗ кожны сам павінен адрозніць дабро ад зла, сам прыняць маральнае рашэнне ў канкрэтнай сітуацыі.

Чаму менавіта маральнае? У які спосаб спалучаюцца развіццё цывілізацыі і працэс фармавання нормаў маралі? І чаму ў вызначаным кантэксце наогул закранаецца пытанне маралі і духоўнасці разам з праблемай развіцця цывілізацыі? Ці можна акрэсліць развіццё цывілізацыі як працэс развіцця духа?

На гэтыя пытанні няма простых адказаў, яны вядомыя ўжо даўно і далей застануцца спрэчнымі і адкрытымі для дыскусіі. Аднак, ёсць усе падставы вызначыць залежнасць паміж ходам цывілізацыі (тут агульнай), развіццём маральных нормаў (ростам абмежаванняў) і духоўнасці.

І зноў жа, у сферы дзеяння аўтарытарнай цывілізацыі (ці аўтарытарнай культурнай традыцыі) здольнасць асобы да самастойнага выбару істотна абмежаваная. Яна прадугледжвае падпарадкаванне волі і духа, і, хіба, толькі такім спосабам гэтая цывілізацыя здольная функцыянаваць.

Агульныя абвінавачванні ў адрас цэлай цывілізацыі (тут сферы дзеяння культурнай традыцыі) выглядаюць неразважымі. Дыскусія пра сэнс і змест

расейскай цывілізацыі працягваецца ўжо некалькі стагоддзяў, на працягу гэтага часу яна прымала розныя формы і сацыяльныя афарбоўкі. Парадаксальна, але сам факт з'яўлення і працягласці гэтага сацыяльнага дыскурсу сведчыць аб “вестэрнізацыі” культурнага асяроддзя Расеі. У перыяды ўзмацнення аўтарытарных палітычных рэжымаў дыкурс “аўтаматычна” заціхае, у часы адлігі – ажывае зноў.

Варта адзначыць, што асоба заўсёды ажыццяўляе выбар пад уплывам асяроддзя і канкрэтных вонкавых абставінаў. Менавіта ў такім ўзаемааднясенні да ўмоваў і праяўляецца здольнасць асобы да свядомага маральнага выбару.

У большасці чалавек выцясяе саму працэдуру выбару са сферы свядомасці, ён (аўтаматычна) імкнецца перанесці цяжар прыняцця рашэння на іншага, часцей ахвотна падпарадкоўваецца волі аўтарытэта:

“... Чапай, ты за левых укланістаў ці за правых?

- Я за тых, за каго Ленін.”

Кожны з нас з'яўляецца “кагнетыўным скнарай” і канфармістам (ступень выяўлення гэтых праяваў розніцца). Не варта патрабаваць цудаў ад псіхікі чалавека, яна павінна заставацца лабільнай і яе функцыянаванне мае свае законы і абмежаванні. Аднак няма сумнення у тым, што культурная традыцыя і ўмовы асяроддзя вызначаюць дамінуючыя формы і накірунак паводзінаў цэлых супольнасцяў. У сваю чаргу, і гэтыя вонкавыя ўмовы зменлівыя і падпарадкоўваюць людскія масы.

Ведаць пра тое, якія формы прымаюць людскія паводзіны і рэалізаваць у практыцы некаторыя прынцыпы, гэта не тое ж самае. На калектыўным і індывідуальным узроўні непарыўна дзейнічаюць механізмы самаабароны, накіраваныя на захаванне псіхалагічнага камфорту. Нярэдка, у крытычных абставінах дзеянне механізмаў псіхалагічнай адаптацыі ўступае ў канфлікт з маральнымі ўстаноўкамі асобы, што стварае стрэсавую сітуацыю, і, каб яе пераадолець, патрэбны духоўныя і псіхалагічныя высілкі. Тут, можна прывесці прыклад апостала Паўла, які ў стрэсагеннай сітуацыі тройчы адрокся ад свайго настаўніка. Такія паводзіны былі прагназаваныя звыш, яны ж паслужылі прычынай духоўных пакутаў і вызначалі фармаванне ўстойлівых устаноў.

Пры канцы разважанняў пра ідэалогію выбару варта прыгадаць словы Маркса пра чалавека, які творыць гісторыю, але часцей за ўсё не ведае, што ён стварае. Гэта і пра самога Маркса і пра таго, каго яшчэ чакае выбар.

6. Вялікі страх.

Страх - гэта псіхафізіялагічная рэакцыя, яна ж прымае паталагічныя формы, і гэта рэакцыя можа фармаваць рэальнасць. Чаго і як баяцца беларусы – тэма асобнага агляду.

“Не бойцеся!” (Ян Павел II).